شيخ اياز

ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون

شيخ اياز

Gul Hayat Institute

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.
1989ع

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر **هڪ سؤ سورنهن**

ڇپائيندڙ — نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.

ڇپيندڙ — نيو فيمس پرنٽنگ پريس
هوم اسٽيڊ هال چاڙهي، حيدرآباد.

پهريون ايڊيشن — فيبروري 1989ع

قيمت **-/45 رپيا**
آفسيٽ پيپر ۽ پڪي جلد سان **-/65 رپيا**

(سڀ حق ۽ واسطا قائم)

Gul Hayat Institute

KARACHI JA DEENHAN AIN RATIYOON. (A MEMOIR) by SHAIKH AYAZ. Published by New Fields Publications, Tando Wali Mohammed, Hyderabad Sind. Pakistan. First Edition February 1989. Price Per Copy Rs. 45/-

فهرست

انتساب

ٻه لفظ

'ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون' ١٣—٢٣٦

٢٨ جولاءِ، ١٩٨٨ع ١٣

٢٩ جولاءِ، ١٩٨٨ع ١٨

٣٠ جولاءِ، ١٩٨٨ع ١٤٩

٣١ جولاءِ، ١٩٨٨ع ١٥٢

٢ آگسٽ، ١٩٨٨ع ١٥٤

٤ آگسٽ، ١٩٨٨ع ١٥٥

٥ آگسٽ، ١٩٨٨ع ١٥٦

پيرسترائڪا ۽ روسي ادب ١٥٩—٢٣٦

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

انتساب

ماهتاب محبوب جي نالي

شيخ اياز

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

پهريون لفظ

مون هي ڪتاب آگسٽ ١٩٨٨ع جي وچ ڌاري پورو ڪيو هو. اُنهيءَ عرصي ۾ پتو نه پوندو هو ته سچ ڪڏهن ثو اُڀري ۽ لهي. شايد جيڪي اڄ رهيو هو اُن جا منهنجي من تي پاڇاوان پئجي رهيا هئا. مون کي ائين ٿي لڳو ته گهڙو پرجي پرجي هاڻي ڇلڪندو. اوچتو جنرل ضياالحق اڏامي ويو. جيستائين ادل سومرو ڪتاب نقل ڪري ٿي ڪري، اليڪشن ٿيءَ سنڌ ۾ رجعت پرست پاڙان پٽجي ويا، ۽ ساري سنڌي قوم جي اتفاق راءِ ۽ ٻين صوبن ۾ اڪثريت جي ووٽن سان شهيد پيءُ جي ڌيءُ محترمه بينظير اقتدار ۾ آئي. ايشيا جي بدترين آمريت کان هن ڌرتيءَ کي نجات ملي ۽ آئينده امن ۽ محبت جا امڪان پيدا ٿيا. جيئن هي ڪتاب پورو ٿيو هو تيئن فيروزاحمد پنهنجن ڪتابن ۾ ان جيءَ عنقريب اشاعت لاءِ اشتهار ڏنا هئا. هن سال اڳ جڏهن مون حيدرآباد ۾ ادبي سنگت جي ساليانې ميڙ تي پهرين صدارت ڪئي هئي، ته مون من ۾ فيصلو ڪيو هو ته، پنهنجي صحت کي مدنظر رکي، هڪ سياستدان وانگر ته مان سياست ۾ بهرو نه وٺندس ۽ ون يونٽ واري دور وانگر ساريءَ سنڌ جي شهر شهر ۾ ادبي جلسن ۾ شريڪ ٿي، پنهنجي ادب کي ڪاٻيءَ ڌر جي سياست جو همرڪاب نه بڻائي سگهندس، پر ڏينهن رات پورهيو ڪري، ڪتاب لکي، اُنهن جي اشاعت سان هن دور جي ترقيپسند سياست کي هٿي ضرور ڏيندس.

مون کي اهو ڏسي خوشي ٿي آهي ته منهنجي محنت سجائي ٿي آهي، منهنجون تحريرون سنڌ جيءَ نئين ۽ پراڻيءَ نسل ۾ باهه وانگر ڦهلجي ويون آهن ۽ منهنجي ادبي حاصلات لاءِ سڀڪو احترام ۽ محبت اُڀري آئي آهي، جا ڏهاڪو سال اڳ هئي، بلڪ اُن جو

اظهار اڳ کان ئي وڌيڪ ٿي رهيو آهي. جي منهنجو ادب اُن وقت سنڌ کي ڪم اچي سگهي، جنهن وقت سنڌ جو وجود ئي خطري ۾ هجي، ته مون کي اِن جي پرواهه نه آهي ته آهو صدين تائين زنده رهي يا نه.

مان چاهيان ٿو ته سوويت ادب تي به ٿي سؤ صفحا لکي سگهان ها، پر ڪتاب ڏاڍو وڏو ٿي وڃي ها. اِن ڪري مون اختصار کان ڪم ورتو آهي ۽ اُن تي مختصر نگاهه وڌي آهي، پر سولزي نتسن تي ڪجهه تفصيل سان لکيو آهي، ڇوته آهو ئي مزاحمت جي وڏي ۾ وڏي ۽ زنده نشاني آهي.

مون في الحال روس جو سفرنامو، اڌ ۾ لکي، رکي ڇڏيو آهي، ڇو ته هاڻي ته ظاهر ٿي پيو آهي ته روس جي تاريخ ۽ ترقيءَ جي باري ۾ انگ اکر غلط آهن.

آخر ۾ مان پنهنجي نوجوان دوست، ادل سومري، جو ٿورائتو آهيان، جنهن نهايت لگن سان هن ڪتاب جو نقل ڪيو آهي. هو مدد نه ڪري ها ته، منهنجين بي انتها مصروفيتن سبب، هن ڪتاب جي اشاعت ۾ وڌيڪ دير لڳي وڃي ها.

(شيخ اياز- ڊسمبر ۲۵، ۱۹۸۸ع)

Gul Hayat Institute

۲۸ جولاءِ ۱۹۸۸ع

۲۷ جولاءِ تي اسلم اظهر* فون ڪيو تہ ڪراچي پريس ڪلب ۾ ۲۸ تاريخ تي سادي ٽين وڳي شام جو گڏجاڻي آهي، جنهن ۾ شريعت آرڊيننس، حدود آرڊيننس ۽ نئين قانونِ شهادت جي مذمت ڪئي ويندي. منهنجي طبيعت ٺيڪ نہ هئي پر هن جي اصرار تي هن کي لنوائي نہ سگهيس. هن چيو تہ ۲۸ تاريخ تي هو يا نسرين يا هوري نوراني مون کي گهران ڪڻندا. دراصل مون اڳ ۾ ئي چاتو تي تہ اڪثر مقرر چوندا تہ هي ۽ يا آهو آرڊيننس شريعت مطابق ناهي، اسلام جي روح جي منافي آهي ۽ ان ڪري منسوخ ڪيو وڃي. مون لاءِ مسئلو ايترو دقيق نہ هو. سڌي ڳالهہ هئي. شريعت آرڊيننس، حدود آرڊيننس يا قانون شهادت (Law of Evidence) شريعت مطابق آهن يا نہ، اهي سارا قانون اقوام متحده جي انساني حقن تي ٺهرائن (Declaration on Human Rights) ۽ آن سان لاڳو اقوام متحده جي انساني حقن تي ويهاريل ڪميٽيءَ جي پروانن (Charters)، اقرارن (Covenants) ۽ عهدنامن (Protocals) جي خلاف آهن، ۽ ڇاڪاڻ تہ پاڪستان اقوام متحده ۾ شامل آهي، آهي متي چاڙهيل شريعت وغيره جا قانون بحال نٿا ڪري سگهجن. مون

---

* اسلم اظهر ـ ڀٽي صاحب جي دؤر ۾ پاڪستان ٽي ـ ويءَ جو ڊائريڪٽر جنرل هو. هن بلراج ساهنيءَ وانگر ڪراچيءَ ۾ ”دستڪ“ نالي سان پيپلز ٿيٽر شروع ڪيو آهي. جرمن ڊراما نويس بريخت جا ڪجهہ ڊراما، جنهن ۾ هن جو ڊرامو گئليلو بہ شامل آهي، اسٽيج تي آندا اٿائين. هو ڪابيءَ ڏر جي تحريڪن ۾ سرگرم حصو وٺندو آهي ۽ نوجوانن ۾ ڪافي آتساهہ ڦوڪيو اٿائين.

نسرين ـ اسلم اظهر جي زال.

هوري ـ ”مڪتبہ دانيال“ جي مالڪياڻي، مرحوم ملڪ نورانيءَ جي ڌيءَ.

اسلام اظهر کي چيو ته ڪراچيءَ ۾ بارش کان پوءِ مون کي زڪام ۽ کنگهه ٿي پئي آهي ۽ مان سانده ڳالهائي نٿو سگهان، جنهن تي هن چيو ته تون ڳالهائين يا خاموش رهين، هرصورت ۾ تنهنجي موجودگي ضروري آهي. مون کي اهو سوچي ڪل آئي ته ڪيئن نه ترقي پسند هر ماڻهوءَ کان ڪم وٺي چاڙن ٿا! ١٩٧٠ع ۾ سارتر (Sartre) ۽ سيمان دي بيو (Simone de Beauvoir) فرانس جي سياست ۾ ڪائي مرڪزي حيثيت نه رکندا هئا، پوءِ به نه رڳو هو ڪابيءَ ٽر جي اخبار La Cause de People) ("عوام جو مقدمو") جا مدير بڻايا ويا هئا، پر آن جا پرچا پئرس جي چوڪ چوڪ تي وڪڻ لاءِ به آماده ڪيا ويا هئا، ۽ اهڙا پرچا ورهائيندي هنن جا فوٽوگراف ڪڍيا ويا هئا، جي نه رڳو اخبارن ۾ ڇاپيا ويا هئا پر نوجوانن ۾ اُتساهه پيدا ڪرڻ لاءِ اُنهن ۾ ورهايا به ويا هئا. مون به اُهي فوٽوگراف ڪنهن ڪتاب ۾ ڏٺا آهن، جن ۾ ٽوٽريل ۽ ڪرڙوڙي سيمان کي اخبارون هٿن ۾ آهن ۽ ڏيرو ۽ پوڙهو سارتر هن جي پرسان بيٺو آهي! فوٽو ڏسي، مون کي ڪل به آئي هئي ۽ هنن لاءِ بي انتها عزت به پيدا ٿي هئي. پيريءَ ۾ جوانيءَ سان ساٿ ڏيڻ جو اهو بهترين طريقو آهي. نوجوانن جي سڏ تي، زندگيءَ کي بدلائڻ لاءِ پيرسن دانشورن جو اهو ساٿ، هُنن لاءِ دل ۾ عزت ڏئي پيدا ڪري سگهي ٿو. مان به جيتوڻيڪ وهيءَ جي هن موڙ تي سارتر ۽ سيمان وانگر پنهنجو زياده تر وقت لکڻ پڙهڻ کي ڏيڻ ٿو چاهيان، ڇو ته اهوئي مون لاءِ دنيا کي بدلائڻ جو بهترين وسيلو آهي ۽ مان اِن ريت ئي پنهنجي ڳالهه وڌيڪ اثرائتي طور پيش ڪري سگهان ٿو، پر مان نوجوانن سان پنهنجو طبعي ساٿ صفا ٽوڙڻ به نه ٿو چاهيان، ۽ ڪڏهن ڪڏهن آنهن جي صحبت ۾ رهي، دنيا کي هُنن جي اکين سان ڏسي، پنهنجي ديده و دل کي تروتازه ڪرڻ چاهيان ٿو.

اڄ ٢٨ تاريخ صبح کان وٺي، مينهن جون اوڙڪون وسي رهيون هيون ۽ رستن تي پاڻي ريلا ڪري ٿي وهيو. هوري نوراني

بيمار هئي ۽ پنهنجو ڏير موڪليو هئائين ته مون کي ڪار ۾ پريس ڪلب وٺي وڃي. هو ساڍي ٽين بجي شام جو پهتو. اڄا زوردار بارش پئجي رهي هئي. جڏهن پريس ڪلب پهتاسين تڏهن به بارش ٿي پئي ۽ نه رکيو احاطي ۾ رکيل ڪرسيون اليون ٿي ريون هيون پر آنهن جي مٿان لڳل پنڊال جتي ڪٿي ٽپڪي رهيو هو. اسلم اظهر ۽ هن جي زال نسرين پنڊال هيٺان بيٺا هئا ۽ منهنجي آجيان ڪري هُنن هڪ ڪرسي مون کي آڇي. نسرين چيو ته جيڪڏهن مان تقرير نه ڪرڻ چاهيان ته پنهنجو ڪوئي نظم پڙهان، پر مون هن کي چيو ته "منهنجو گلو خراب آهي ۽ جيڪڏهن مان ڪجهه به پڙهندس ته ڪنگهه اُبرندي." پريس ڪلب جو هال بيءَ ڪنهن ميٽنگ لاءِ ڇئين بجي کان مخصوص رکيل هو، ۽ هوئن به آنهيءَ ننڍي هال ۾ سڀ آيل ماڻهو ماپي نه سگهن ها. هونءَ ته شايد بينظير به اچي ها، پر ساڳئي وقت ڪنهن هوٽل ۾ هن کي انساني حقن لاءِ آسٽريا حڪومت جي برونو ڪريسڪي انعام (Bruno Kriesky Award) ملڻ تي ڪائي تقريب رکيل هئي. ليڪن بيا ڪجهه سياسي ليڊر اچڻا هئا. اينري ۾ سپريم ڪورٽ جو اڳوڻو جج، جسٽس دوراب پٽيل، جنهن پٽي صاحب تي پنهنجي اختلاف راءِ سان فتوي (Dissenting Judgement) ڏني هئي ۽ ان ڪري پنهنجي نوڪري وڃائي هئي، اچي ويو، ۽ هن کي اسٽيج تي صدارت لاءِ سڏيائون. ان کان پوءِ مون کي ۽ ڪجهه بين کي سڏ ڪري چيائون ته "اسٽيج تي اچي ويهو" بيا اسٽيج تي سڏايل هئا: ڪوئٽا يونيورسٽيءَ جو سابق وائيس چانسيلر پروفيسر ڪرار حسين؛ قومي محاذ آزاديءَ جو چيئرمن معراج محمد خان، جو ويجهڙائيءَ ۾ جي-ايم سيد سان سنڌ نئشنل آلاينس ۾ شامل ٿيو آهي؛ پاڪستان ڪميونسٽ پارٽيءَ جو نمائندو جام ساقي، جنهن ويجهڙائيءَ ۾ جي. ايم. سيد سان احتجاج ان ڪري ڪيو آهي، جو آلاينس جا ٻه ميمبر، محمود هارون ۽ الاهي بخش سومرو، مرڪزي وزير ٿاڦيا ويا آهن؛ غلام مصطفي جتوئيءَ جي اين.پي.پي. جو اهم رڪن ڪمال

اظفر، اسمي جهانگير؛ اعتزاز احسن؛ افتخار جيلاني؛ اسلم اظهر؛ نسرين اظهر؛ ۽ زهرا دائودي. سڀني شريعت آرڊيننس وغيره جي ۽ جنرل ضياءُالحق جي خلاف نهايت شدت سان ڳالهايو. انهن نه رڳو پاڪستان ۾ هندو، مسلم، سک، عيسائي، پارسي وغيره جي هڪجهڙن حقن تي زور ڏنو، پر ڪن ته اهو به چيو ته جي فرض ڪجي ته شريعت ۾ آهي قانون هئا، تڏهن به ڪين آهي قبول نه هئا، ڇو ته آهي اقوام‌متحده جي تسليم‌شده حقن جي خلاف هئا. اهو به بار بار دهرايو ويو ته ”زالون هر ڳالهه ۾ مردن جي برابر آهن ۽ ڪوئي به صحيح دماغ ماڻهو ان موضوع تي مُلن جا ويچار قبولڻ لاءِ تيار نه آهي.“ برسات جي باوجود، پنڊال ۾ هزار ڪن زالون ۽ مرد ڪٺا ٿيا هئا. جلسي ۾ ڪيترائي اشتهار ورهايا ويا، جن مان هڪ ويجهيءَ چڪ ۾ گلگت ۽ بلتستان ۾ ظلمن جي باري ۾ هو، جي اُتان جي عوام تي افغان مجاهدن ڪيا هئا. افغان مجاهدن ڪوشش ڪئي هئي ته افغانستان جي پرسان اهڙي جاءِ حاصل ڪري ويهن جتان هو افغانستان جي اندر وڃي حملا ڪري سگهن، پر چاڪاڻ جو گلگت ۽ بلتستان جي مقامي ماڻهن سندن مخالفت ڪئي هئي، گلگت ۽ بلتستان ۾ رتوڇاڻ ڪئي وئي هئي، جنهن تي پاڪستان جي حڪومت چشم پوشي ڪئي هئي. اُن ڏس ۾ ”گلگت ۽ بلتستان جمهوري محاذ“ جو رسالو ”جمهور“ به ورهايو ويو. ”بلوچ اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن“ به هڪ اشتهار

“On Shariat and Hudood Ordinance and politico-Constitutional Dilemmas of Pakistan.”

ورهايو، جنهن ۾ جنرل ضياءُالحق جي غير جمهوري حڪومت، ملٽري بيوروڪريسيءَ ۽ مُلاشاهي گٺ-جوڙ ۽ ملڪ جي گهڻ-قومي، گهڻ-ثقافتي ۽ گهڻ-مذهبي ڪردارڪان انحراف تي نهايت سخت تنقيد ٿيل هئي. ”بلوچ اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن“ جو رسالو ”سنهب“ به ورهايو ويو، جنهن ۾ هوچي منهه ۽ قومي جمهوري آزاديءَ تي ڇگيرڙا مضمون هئا.

Gul Hayat Institute

مان اٽڪل ٩ بجي رات جو موٽي آيو آهيان. لڳاتار برسات جون اوڙڪون وسي رهيون آهن. چاهيان ٿو ته آندري ييد (Andre Gide) وانگر روزنامچا (Journals) لکان، پر پهريون ٢٥ جون کان (جڏهن کان مان ڪراچي آيو آهيان) اڄ تائين سربستو احوال لکان. هاڻي ڪجهه ويسر ٿي ويئي آهي، ۽ وقت پوي ٿو ته گهڻو ڪجهه وسري ٿو وڃي. ●

Gul Hayat Institute

٢٩ جولاءِ ١٩٨٨ع

مان هونءَ ڪراچيءَ هر سال ١ جولاءِ تي يا اُن ڪان هڪ ٻه ڏينهن پوءِ ايندو آهيان، ڇو ته ١ جولاءِ کان ٦/٧ آگسٽ تائين نه رڳو هاءِ ڪورٽ بند هوندي آهي، پر سيشن ڪورٽ ڪي ٻه-ٽه وڪيشن هوندي آهي. هيل ٢٢ جون تي منهنجي پٽ سليم ويانا مان فون ڪيو ته هو ۽ هن جي زال لُبنا ٢٥ تاريخ تي موٽي رهيا هئا ڇو ته لبنا جو ڀاءُ سهيل لاهور ۾ ڪار جي حادثي ۾ فوت ٿي ويو هو. سليم گذريل سال ”پوسٽ گرئجوئيٽ تعليم“ لاءِ ويانا ويو هو ۽ هُن کي غالباً ٻهرينءَ جون تي ڊپلوما ملي هئي. ان ڪري هن لبنا کي سير تفريح لاءِ گهرائي ورتو هو. لبنا جو سوٽ، شوڪت خواجه، بان (جرمني) ۾ وڻج واپار ڪندو آهي، ۽ سندس ماسي، محمود پرويز، ناروي ۾ پنهنجي مستقل رهائش اختيار ڪئي آهي. شوڪت جي ته زال به جرمن آهي. لبنا جو ڀاءُ، سهيل، جو لاهور ۾ ڪنهن خانگي فرم ۾ ملازم هو، جون جي ٻئي هفتي ۾ ڪار جي حادثي ۾ گذاري ويو، جڏهن لبنا سليم سان گڏ بان ۾ هئي. سهيل ڇئن ڀينرن جو هڪ ئي ڀاءُ هو ۽ ان ڪري مصلحتاً لبنا جي پيءُ لبنا کي فون تي اهو اطلاع نه ڏنو هو- اهو سوچي ته متان لبنا کي بيحد صدمو پهچي ۽ هوءَ پرديس ۾ دلگير ٿي پوي. مون کي سليم وڏيڪ فون تي ٻڌايو ته لبنا جي ڀيڻ، نينا، جا مڙس سان گڏ قطر ۾ رهندي آهي، تنهن پنهنجي ماسي کي ناروي ۾ اهڙو اطلاع فون ذريعي ڏنو هو ۽ هُن جي ماسي جڏهن اهڙو اطلاع شوڪت خواجه کي فون تي ڏنو ته هُن کي خبر نه هئي ته سليم ۽ لبنا شوڪت وٽ رهيل هئا. هو ٻئي اچان رڳو ويانا، بان، ڪلون، سئزرلئنڊ، زورچ، جنيوا ۽ ميونخ گهمي سگهيا هئا، ته هُنن کي اطلاع ملندي ئي ٢٥ تاريخ واپس ورڻو پيو (سليم روس ڪان سواءِ سارو يورپ اڳ ئي ڏسي چڪو هو). سليم سان منهنجي ننڍڙي پوٽي، نئين تارا، ٻه گڏ

هئي، جا ٽن سالن جي آهي ۽ هن جي ماءُ هن کي پيار مان ”بيڻو“ چوندي آهي. سليم ٢٥ جون تي اچڻو هو. ان ڪري مان ۽ زرينه سکر مان شاليمار ايڪسپريس ۾ ٢٥ تاريخ تي رزرويشن ڪرائي، پر چاڪاڻ جو لبنا روئي روئي بيحال ٿي پئي هئي، مون سليم کي ويانا فون ڪيو ته هو اسان لاءِ نه ترسي ۽ لبنا کي ۽ ماءُ وٽ سڌو لاهور وٺي وڃي. مون اهڙو اطلاع هن جي سهري کي لاهور فون تي ڏيئي ڇڏيو، جو اُتي ڪامرس ڪاليج جو پرنسپال آهي.

شاليمار ۾ اسان سان منهنجي ڌيءُ ياسمين، ۽ هن جون ڌيئرُ به گڏ هيون، جي حيدرآباد موٽي رهيون هيون. ياسمين، محمد ابراهيم جويي جي فرزند سان پرڻيل آهي، ۽ هن جي وڏي ڌيءُ روماسا، منهنجي اثر هيٺ رهي آهي ۽ ڏاڍي ذهين آهي. ان ڪري اسان معمول وانگر بوڪنگ ۾ رزرويشن نه ڪرائي هئي ۽ هن پيري ڌيءُ ۽ ڏوهٽين سان گڏ شاليمار ايڪسپريس ۾ وياسين. روماسا تي اهو نالو به مون رکيو آهي. هوءَ ٻارهن ورهن جي آهي ۽ لکڻ پڙهڻ جو ڏاڍو شوق اٿس. حيدرآباد اسٽيشن تي منهنجو ناٺو مظفر جويو، جو انجنيئر آهي، ياسمين ۽ پنهنجين ڌيئن کي وٺي ويو. مان حيدرآباد کان ڪراچيءَ تائين زرينه سان ڳالهائيندو ويس. هوءَ ڪجهه اُگهي هئي ۽ هن کي دل جو ڌڪو ٿي پيو هو. مون هن کي چيو ته هينئر لهندي سج جا پويان پاڇاوان آهن، پر انهن کي به پنهنجي خوبصورتي آهي. سرءُ جي مند ڪنهن وقت ته بسنت کان به پياري لڳندي آهي. هن زندگيءَ جو پل پل غنيمت آهي ۽ بهتر آهي ته اُن لاءِ اُنهيءَ قوت جو احسانمند رهجي، جا اسان کي هلائي رهي آهي. هينئر ته پٽ ڌيئر، پوٽا پوٽيون، ڏوهٽا ڏوهٽيون آهن، جن جون زندگيون اسان کان پوءِ به هلنديون ۽ جڏهن پاڻ نه هونداسين تڏهن به ڇڻ اُنهن ۾ هونداسين. زندگيءَ جو سلسلو ائين هلي ٿو ۽ بالاخر فتح زندگيءَ کي موت تي آهي ۽ نه موت کي زندگيءَ تي. مون هن کي چيو ته منهنجي پوئين ڪتاب ”بـڙ جي چانوَ اُگهي ڪان گهاٽي“ جي هڪ باب ۾ موت جو ذڪر ڪجهه زياده آهي، پر

Gul Hayat Institute

اُن ۾ به مون اِنهيءَ سلسلي جو ذڪر ڪيو آهي جو مون ڪان پوءِ به جاري ساري رهندو. ماهتاب محبوب اُهو ڪتاب پڙهي مون کي فون تي چيو هو ته هن کي هيٺيون نظم پڙهي، اکين ۾ لڙڪ اچي ويا هئا:

ڪڏهن هوا دروازو کولي،
منهنجي گهر ۾ پيهي ايندي،
۽ مون کي ڪرسيءَ تي ڳولي،
مايوسيءَ سان موٽي ويندي؛
منهنجيءَ ميز مٿان سوَ ڪاغذ
پکڙيل هوندا، آنءُ نه هوندس!
گيت اڌورا، آنءُ نه هوندس!
۽ بيو چاچا، آنءُ نه هوندس!

مان پائيان ٿو ته جڏهن هوءَ به چار مهينا اڳ منهنجي گهر سڪر آئي هئي، تڏهن هن منهنجي کاڏي جي ميز تي ڪيئي ڪتاب، نوٽ بوڪ ۽ پنا ڏٺا هئا. مان اُنهيءَ ميز تي لکندو به آهيان ۽ مانيءَ وقت ڪتاب سوري پوري، پليٽون به رکندو آهيان (اِها عادت مون ۾ حشوڪيولراماڻيءَ مان پئي هئي. هُن جي فليٽ ۾ چوڌاري ڪتاب، رسالا، اخبارون، جنديءَ ۽ ڪاشيءَ جون شيون، جهونا سِڪا وغيره پيا هوندا هئا ۽ هُو اُهي سوري سمهڻ لاءِ جاءِ ٺاهيندو هو. اُها لاَاُبالي زندگي -Bohemian life- مون کي اڄ تائين وڻندي آهي). پر اُهو زندگيءَ جي لازمي خاتمي جي پوڙڻ، جنهن جو ذڪر مون مٿئين نظم ۾ ڪيو آهي، مون ۾ ٿورو وقت هلندو آهي ۽ ڪنهن صوفيءَ وانگر فنا جو تصور منهنجي زندگيءَ تي هميشه لاءِ ڇانئجي نه ويندو آهي. مون شاليمار ايڪسپريس ۾ ڪجهه پنجابي ڇوڪريون ڏٺيون، جي اسان جي پرسان ويٺيون هيون. جوانيءَ کي ڪيتري نه ڪشش آهي! هڪڙي ته رقيه عتيق وانگر هئي، جا مون کي منهنجي دوست، احمد سليم، واقف ڪرائي هئي. هُن کي شفتالوءَ جهڙا ڳل هئا ۽ هُن جي اکين ۾ ڪتڪليءَ جي

ويٺا هئاسين. هڪ ڀيري اسين اسلام آباد ۾ راول ڊئم تي ڪشتيءَ ۾ ويٺا هئاسين. هُن مون کان روس جي سفر جي باري ۾ ٿي پڇيو، ته مون هُن کي ٻڌايو ته روس جون عورتون ائين آزاد هيون جيئن هوا ۾ پکي هوندا آهن. هڪ ڀيري اسان سمرقند کان تاشقند وڃي رهيا هئاسين ته ڏٺوسين ته تاجڪ مزدور عورتون هڪ ٽرڪ ۾ ڳائينديون نچنديون ٿي ويون. قدسيه بانوءَ هُن کي هٿ ڏيکاري ٽرڪ بيهاري، ۽ اسان جي ٽئين همسفر، خاطر غزنويءَ، هنن کي پارسيءَ ۾ چيو ته "مهرباني ڪري اسان کي ٽرڪ مان لهي نچي ڏيکاريو!" اُن تي هو ٽرڪ مان لهي، زمين تي نچڻ لڳيون هيون! مان چامشوري ۾ ائين پکي گدامڙيءَ جي وڻ تي نچندا ڏٺا هئا- اجهل، بي پرواهه، بي فڪر ۽ آزاد! ان کان پوءِ مون هُن کي پنهنجي روسي گائيڊ، آرينا، جي باري ۾ ٻڌايو. هوءَ "ٿارين ٻولين جي اداري" (Institute of Foreign Languages) جي گريجوئيٽ هئي ۽ ڪجهه وقت فرانس ۾ روسي سفارتخاني ۾ رهي هئي ۽ پاسترناڪ جو ناول "ڊاڪٽر زواگو" فرانسيسي ترجمي ۾ پڙهيو هيائين. مون جڏهن هُن سان پاسترناڪ جي ناول ۽ شاعريءَ تي ڳالهايو، ته هوءَ وائڙي ٿي وئي ۽ حيران ٿي چيائين: "تو سنڌ ۾ رهي پاسترناڪ جو ايترو گهرو مطالعو ڪيئن ڪيو آهي!" پوءِ اسان روسي شاعريءَ تي وڏيڪ گفتگو ڪئي ۽ آندريئي ووزنيسينڪي، رسول حمزاتوف، ايوگيني يوتوشينڪو وغيره جي شاعريءَ تي ڳالهائي، مون هن کي ٻڌايو ته آننا اخماتووا تي لينن گراڊ جي گهيراوَ ۾ ڇا گذريو هو ۽ شاعر مينڊلستام کي ڇو اسٽالن مارايو هو. اهو ٻڌي هوءَ مون سان ڪافي گهري ٿي وئي ۽ اسان تاشقند هوٽل جي ڪمري ۾ روسي شئمپين به پيئندا رهياسين ۽ شاعرن، سرگيئي يسينن ۽ ولاديمير مايا ڪوفسڪيءَ ۽ آلڪساندر بلوڪ، جي دوُر، اُن جي افراتفريءَ ۽ نئين ماحول ۾ کپڻ جي نهايت ڏکيءَ ڪوشش تي اڌ رات تائين ڳالهائيندا رهياسين. شئمپين جي ٽين بوتل آرينا جي چهري تي موتئي جي گلن وانگر تزي پئي هئي ۽ روسيءَ ۾ ڪجهه

ڳالهائيندي هن منهنجي ڳچيءَ ۾ ٻانهون وڌيون هيون. اهو ٻڌي، رقيه عتيق* مون کي ٿورو ڪانئيءَ سان چيو هو: ”مون کي معلوم نه هو ته تو ۾ ايتري (Male Chavinism) آهي“. ۽ مان اهو ٻڌي اچي ٿي ويو هوس. شاليمار ايڪسپريس ۾ مون اُن وقت، سوچيو ته ڀڪي جڏهن هم عمر خوبصورت ڇوڪرين کي ڏسندا هوندا ته آهي هُن کي هڪجهڙيون لڳنديون هونديون جيئن اسان کي رنگين جهرڪيون (Canaries) هڪجهڙيون لڳنديون آهن، پر جي اُنهن کي ويجهو وڃي ڏسبو ته انهن جون طبيعتون ڪيتريون نه مختلف لڳنديون! ڪيئن نه راحت مون کي هڪ ڀيري پسرايو هو: ”تون چائو سمجهين، مون وٽ ڪي نه ٻيتي آهي يا ڪنهن غير مرد سان وقت نه گذاريو آهي؟ مان ٻيڻ ڏي ساڻوٿ آفريڪا پاڻيءَ جي جهاز ۾ وڃي رهي هيس ۽ هڪ انگريز سان اڌ رات تائين هن سان ڪئبن ۾ وسڪي پيتي هيم.“ اهو چئي، هُن مُرڪي، پنهنجي ڇوٽي منهنجي مُنهن سان گسائي هئي. هوءَ چڱي مصور هئي، مان هن جي بيحد عزت ڪندو هوس پر ڇڻ ته هُن ڪن اهو ٻڌڻ لاءِ تيار نه هيم ته هُن اڪيلو اڌ رات تائين ڪنهن غير مرد سان جهاز جي ڪئبن ۾ وسڪي پيتي هئي- مان جنهن پاڻ اهو گناهه ڪيئي ڀيرا ڪيو هوا اُن وقت مون اهو محسوس ڪيو هو ته هوءَ ساري منهنجي نه هئي ۽ پنهنجو ڪجهه حصو ٻئي ڪنهن وٽ ڇڏي آئي هئي. زندگي ڪيتري نه تيزيءَ سان گذري ٿي وڃي! شاليمار ايڪسپريس جي رفتار ته ڪجهه به نه آهي! ايڊگر ايلن پو جو نظم ”Never More“ منهنجي ڪنن ۾ گونجڻ لڳو. فقط يادگيريون ويهي رهن ٿيون ۽ آهي من ۾ ايئن رهن ٿيون جيئن ٻانديون ٻار ۾ لڙهنديون وينديون آهن ۽ نيٺ ڪنهن ڪُن ۾ ڦيراٽيون کائي غرق، ٿي وينديون آهن. مون سوچيو ته ڇا اهڙو به ڪوئي انقلاب آهي جنهن جي اچڻ کان پوءِ ڪڏهن به انسان جي ڇپن تي ڏڌو

* نوٽ: مون پاڪستاني نالا ٿورو ڦيرايا آهن.

ساهه نه اچي! رشيد پڻ مري ويو- هن جي چاليهي تي رسول بخش پليجي جي رفيق، عالم شاهه. مون کي چيو ته ”روڊ اجايو آهي. هين موت، کي قوت ۾ بدلايو وڃي!“ مون دل ۾ چيو، ”تون هن جي موت کي قوت ۾ پلي بدلاءِ. خود رشيد پڻ به ايئن چاهي ها. هو سمجهندو هو ته زندگي پنهنجي ليکي بي معنيٰ آهي ۽ ان ۾ انسان کي معنيٰ پاڻ پيدا ڪرڻي آهي، ۽ تون سمجهين ٿو ته موت پنهنجي ليکي بي‌معنيٰ آهي ۽ ان ۾ معنيٰ پيدا ڪرڻي آهي. پر مون لاءِ ٻي ڳالهه زياده اهم آهي. رشيد پڻ مري ويو. ڪيڏانهن ويو، وري موٽي به ايندو يا نه!“

اِهي ئي خيال هئا، جي ماهتاب محبوب کي ”ٻڙ جي ڇانوَ اڳي کان گهاٽي“ جي ڪجهه نظمن ۾ نظر آيا هئا. پر اِهو سوداءُ مون ۾ ٿوري وقت لاءِ رهندو آهي ۽ وري زندگيءَ جو سفر شاليمار ايڪسپريس وانگر تيز هلندو آهي. اجهان تائين منهنجي فرائڊ (Freud) ۾ اڳي وانگر دلچسپي آهي. آئڊلر (Adler) ۽ انسان جي نفسيات ۾ اختيار جي هوس ۾ منهنجي دلچسپي رڳو ايتري آهي تہ جي بہ صاحبِ اختيار آهن انهن جون منشائون ۽ مقصد سمجهي سگهان. باقي جُنگ (Jung) جي نفسيات ۾ منهنجي دلچسپي وڌي وئي آهي ۽ هن جي زندگيءَ جي آخري گهڙين تي هن جو لکيل ڪتاب مون ڏاڍي ڌيان سان پڙهيو آهي ۽ جي واقعا هن جي زندگيءَ ۾ آيا هئا پر حل طلب آهن، انهن تي سوچيندو رهيو آهيان. ڇا، حالات جو اڳ ۾ علم (Pre-Cognition of events) هڪ حقيقت آهي؟ ماديت جو فلسفو ته اِن کان بنهه انڪاري آهي، ڇو ته حالات جو اڳ ۾ علم تي سگهي ٿو، ته پوءِ ماضي، حال، مستقبل ساڳئي وقت موجود آهن، ۽ اسين وڃي تصوف جي ڪنهن اوڙاهه ۾ ڪرون ٿا. پر جُنگ (Jung) وانگر ڪيتريون ئي ڳالهيون منهنجي زندگيءَ ۾ آيون آهن، جي حل طلب آهن. مثال طور روشن منهنجي گهري دوست هئي. ايئن چئجي ته هوءَ منهنجو پهريون پيار هئي. هن جي شادي ڪراچيءَ ۾ ٿي چڪي هئي، جتي هوءَ رهندي هئي ۽ سال

ڏيڍ ۾ هڪ ٻيو ماڻهو وٽ شڪارپور ايندي هئي. هڪ ڀيري مان سکر کان جيڪب آباد کنهن قتل جي مقدمي هلائڻ لاءِ ويو هوس. جڏهن جيڪب آباد کان موٽندي سکر-شڪارپور جي چوڏڪيءَ وٽ پهتس ته مون ڊرائيور کي چيو ته هو شڪارپور روشن جي گهر ڏانهن هلي. جيتوڻيڪ ايئن سمجهڻ لاءِ ڪوبه سبب نه هو پر مون کي پڪ هئي ته هوءَ شڪارپور آئي هئي. هوءَ ويجهو آمريڪا مان موٽي هئي ۽ مون کي ڪجهه تحفا بـ موڪليا هئائين، ان ڪري مون ڀانيو هو ته هن جو غصو مون تي گهٽجي ويو هوندو، جو هن کي منهنجي بيوفائيءَ تي هو. مان هن جي گهر ويس ته هوءَ موجود هئي پر هن کي اڃان تائين مون تي غصو هو ۽ مون سان رخ ڏيئي نه ڳالهايائين. روشن مون لاءِ چڻ شڪارپور هئي. آهي باغ جن ۾ ڪيئي ڪرنهي جا وڻ هوندا هئا جن ۾ تيز خوشبو هوندي هئي، آهي کوهن تي نار ۽ انهن جي ڀرسان توت ۽ شهتوت جي وڻن تي طوطن ۽ هيڙهن جون اڏارون، مينهن جي واڄن ۾ تـازي کير جـا گڏوها ۽ انهن جي هيٺان رکيل ٺامي جون دانليون، ۽ آهي رابيل جون ڪنڊيون جي هر شام مان هن لاءِ وٺي ويندو هوس جڏهن هوءَ مون سان گڏ پڙهندي هئي. روشن وٽـان موٽڻ وقت ۽ ان جي ٻئي ۽ ٽئين ڏينهن تي، مون کي هن جو سوداءُ هو ۽ ان تي ڏک بہ هو ته مان هن سان دل کولي ڳالهائي نه سگهيو هوس. ان ڳالهه جي چوٿين ڏينهن منهنجي هڪ دوست جي سکر مان ڪراچيءَ بدلي ٿي. اسان آن رات گڏجي ماني کاڌي ۽ مـان هن کي پنهنجي ڪار ۾ روهڙي ريلوي اسٽيشن تي ڇڏڻ ويس. مان اڃـا پليٽ فارم تي بيٺو هوس ته مون روشن کي ويٽنگ روم مان ايندي ڏٺو. هوءَ ڪراچيءَ واپس وڃي رهي هئي. جڏهن گاڏيءَ ۾ وڃي ويٺي تـہ مان هن جي ڪئي ويس ۽ گاڏي جي در ۾ هٿ وجهي هن کي سڏ ڪيم: ”روشن!“ هوءَ مون کي ڏسي لهي آئي ۽ مون کي چيائين: ”تون ڀيٽل آهين. هتي ريلوي اسٽيشن تي تماشو وجهندين ڇا؟ دراصل مون کي اڃا توتي کاوڙ آهي. هاڻي مـان شادي شده آهيان، مون مـان ڇا ٿو

چاهين؟“ مان ٺڪي ٿي، هن جي گاڏي کان هٽي ويس.

انهيءَ کان پوءِ روشن کي سنڌ سرڪار سريلنڪا موڪليو هو، جتان موٽي، هوءَ پنهنجي آتم ڪهاڻي لکي رهي هئي. منهنجو دوست ڪهاڻيڪار، شيخ حفيظ، روشن سان اڪثر ملندو رهندو هو. ٽن چئن مهينن کان پوءِ مان هاءِ ڪورٽ ۾ ڪوئي ڪيس هلائڻ ڪراچيءَ ويس، جتي شيخ حفيظ مون کي ٻڌايو ته روشن تمام تيزيءَ سان پنهنجي آتم ڪهاڻي پوري ڪري رهي آهي، جنهن تي مون هن کي چيو: ”اڃا ته، حياتي پئي اٿس، ايڏي تکڙ ڇالاءِ؟“ پوءِ مون هن کي روشن لاءِ نياپو ڏنو. ٻئي ڏينهن تي حفيظ چيو ته هُن کي سخت بخار هو، اِن ڪري هُن ڪيس نياپو نه ڏنو هو. مان ٽئين ڏينهن تي سکر موٽي وڃڻ وارو هوس. سامان ٽئڪسيءَ ۾ رکائي، مون حفيظ کي چيو ته، ”هل ته ڪاري در روشن جي گهر هلون!“ جڏهن ٽئڪسي ڪاري در وٽ پهتي تڏهن حفيظ چيو ته ”تون اتي ٽئڪسيءَ ۾ ترس. مان هن کان پڇان ته، تو کي مٿي وٺي اچان يا هوءَ پاڻ توسان گهر جي پٺئين دروازي کان ملندي.“ ٿوريءَ دير ۾ هو موٽي آيو ۽ چيائين: ”هن کي ته هوش ئي ڪونه آهي ۽ هوءَ بخار ۾ وڦلي ٿي. مون کي مناسب نٿو لڳي ته تون مٿي هلين.“ مون روشن جي گهر کي ايئن ڏٺو ڄڻ ان کي آخري ڀيرو ڏسي رهيو هوس. ريل ۾ مون کي ساري رات ننڊ نه آئي هئي. سکر ۾ ٻئي ۽ ٽئين ڏينهن مان صبح شام پڇندو رهيو هوس. ٽئين ڏينهن شام جو مون وٽ رشيد ڀٽي ۽ مقبول صديقي آيا ۽ چيائون ته ”رات ڪراچيءَ ٿا وڃون ڪو ڪم هجيئي ته ٻڌاءِ.“ مون هنن کي چيو ته ”مون کي سوداءُ ٿي پيو آهي ته روشن مري ويندي. ڄڻ ته مون کي ان ڳالهه جو علم سابقه * آهي. اوهين پهچڻ شرط شيخ حفيظ کي چئجو ته هو مون کي هن جي صحت جي باري ۾ تار ڪري.“ ٻئي ڏينهن تي مان پنهنجي آفيس ۾ ويٺو هوس ته شام جو حفيظ جي تار پهتي:

* علم سابقه، اڳيات پريرڻا (Pre-cognition of events)

Gul Hayat Institute

”گل مرجهائجي چڪو آهي. ڏاڍي دير ٿي وئي آهي.“

روشن قوم، جوانيءَ ۾ مري چڪي هئي. اُن وقت ته مون لاءِ چڻ ڪائنات جو انت ٿي چڪو هو. پر ڇا، هڪ ڀُورڙي ڇوڪري ڪائنات جو انت ٿي سگهي ٿي؟ رابيل جا گل اُن ڪان سواءِ به رات جو تڙي ٿي پيا ۽ پرهه جو پوپٽ ساڳيءَ ريت اُڏري رهيا هئا!

مون تڏو ساهه پري سعديءَ جي غزل مان هيئيون سٿون جهونگاريون:

’اے سارباں آهسته راں کارامِ جانم می رود
وان دل که باخود داشتم، با دلستانم می رود
من مانده ام مهجور ازو بیچاره و رنجور ازو
گوئی که نیشی دور ازو در استخوانم می رود.‘

(اي اوٺار، آهستي هل، جو منهنجي جان جو آرام وڃي ٿو./ جيڪا دل مون وٽ هئي، اها دل جي لٽيندڙ سان گڏ وڃي ٿي./ مان هن کان نه رڳو وڇوڙيل رهيو آهيان، پر ويچارو ۽ ڏکارو به رهيون آهيان؛/ چڻ ته هن کان پري رهي پيڙا منهنجي هڏن جي ميڪ تائين پهتي آهي.)

ريل گاڏي ’مستفعلن مستفعلن‘ ڪندي، جنگشاهي ٽپي چڪي هئي. هڪ بي تصوير اکين اڳيان اُڀري آئي. بارش پڄجي رهي هئي. اسان گل مهر جي وڻ هيٺان بيٺا هئاسين، ته راحت مون کي چيو هو: ”سچ بڌاءِ، تون مون ۾ روشن تلاش ڪري رهيو آهين. تون مون سان محبت ٿو ڪرين يا روشن جي اولڙي سان ٿو ڪرين!“

”چريِ! روشن کي مٺي ڪيئي سال ٿيا. هوءَ مون کان وسري چڪي آهي. تون پنهنجي ليکي حقيقت آهين، تنهنجو روشن سان ڇا؟“ راحت مون سان ڪيڏو وقت گڏ گذاريو هو! مون کي اڄ به اُها رات ياد آهي، جڏهن ڀٽ شاهه تي هوءَ مون سان ويٺي هئي ۽ علڻ فقير منهنجي وائي ڳائي هئي:

عشق اسان وٽ آرائينءَ جمن آيو جهول پري!
ڪوئي ڪيئن ڪري!!

Gul Hayat Institute

۽ هوءَ سچ پچ منهنجي زندگيءَ ۾ موتين ۽ مُگرن جون جهوليون ڀري آئي هئي، جن جي هڳاءَ ۾ مان اڄا تائين ويڙهيل آهيان. صبح جو هلڪي بارش پئجي رهي هئي، جڏهن مون سان راحت جي پهرين ملاقات ٿي هئي. مون کي ائين محسوس ٿيو هو ته اهو تقدير ۾ اڳي طئي ٿيل هو ته اسين ملون. جڏهن مون هن کي ڏٺو، تڏهن مون ڄاتو ته اها هيءَ ٿي آهي، جنهن کي مان ڪيتري وقت کان ڳولي رهيو آهيان. هن کي ڏسي چڻ منهنجو تن من جرڪي اٿيو هو. هوءَ سانده چار سال منهنجي ڪُنڊيءَ ۾ ڦٿڪندي رهي هئي ۽ پوءِ اُها ڪُنڊي اوچتو ڪٽجي وئي ۽ هوءَ درياه جي لهرين ۾ ترندي دور هلي وئي هئي. پر مون هن جو قرض چُڪايو آهي ۽ هن کي پنهنجي شاعريءَ ۾ امر بڻائي ڇڏيو آهي. مون "رڻ تي رم جهم" ۾ هن تي اسي ڇهه سٽا لکيا آهن، پر اڃا تائين هن جو قرض مون تي آهي ۽ مان سوچيان ٿو آهو قرض ڪيئن لاهيان؟ ڪنهن وقت مان سوچيندو آهيان ته مان حجاب لاهي ڇو نه ٿو لکان؟ محبوبائن جا ڪڏهن نالا ڇو ٿو ڦيرايان؟ روسو کي صديون گذري ويون آهن، پر مون ۾ هن جيتري جرات به پيدا نه ٿي آهي! ڇا، مان هن سماج جا پرخچا آڏائي نٿو سگهان؟ ڇا مان جاگيرداري دؤر مان اڃان نه نڪتو آهيان؟ پنهنجي عشق کي ويڙهي سيڙهي، مان عورت کي پرده نشين ڪري ڇو ٿو پيش ڪريان؟ ڇا، مان هنن جي امانت ۾ خيانت ڪرڻ کان گهبرايان ٿو؟ ڇا سچو سچ لکڻ خيانت آهي؟ نه معلوم مون ۾ سرمد وانگر برهنگيءَ جي جرات ڪڏهن پيدا ٿيندي؟ ڳاڙي جهٽڪ ڏئي، جهمپير وٽ بيٺي. سامهون اڄ جي حقيقت ويٺي هئي. ان سان مون ساري زندگي گذاري هئي ۽ هن کي اڄا پئجي ويا هئا! منهنجي پٽ آنيس جڏهن دبئي ۾ ماءُ جي تصوير ڪلابرڪاش کي ڏيکاري هئي ته هوءَ ڪيس ڏاڍي وڻي هئي. زرينه پيريءَ تائين هڪ خوبصورت عورت رهي آهي. هن کي ڪاريون ڳهريون هڪ مصور جي خواب وانگر اکيون آهن. اسان جي گهر جڏهن سندري ۽ آتم آيا هئا ته سندريءَ کي زرينه

تي ڏاڍو پيار آيو هو ۽ چڙ تنبيهه لاءِ هن مون کي بمبئيءَ مان هڪ ڪتاب Tolstoy's Wife پوسٽ ذريعي موڪليو هو جنهن ۾ ڏيکاريل هو ته ٽالسٽاءِ جينيس (Genius) ته هو پر هن سان هن جي زال جو گذارو ڪيترو نه ڏکيو هو!

ڪيڏا ماڻهو منهنجي زندگيءَ ۾ آيا آهن؟ ڪيڏا چهرا؟ ڪيڏيون هٿ جون ريکائون؟ هرڪنهن جو پنهنجو دڳ آهي، هرڪنهن جو پنهنجو ماڳ آهي. هيءَ زرينه، جا اينجلز جي ڪتاب "Origin of Family" کي ثابت ڪري رهي آهي، اڄان مون سان سات آهي. رڳو، زندگيءَ جي آخري اسٽيشن تي ڪوئي ڪنهن جو سات نه ٿو ڏئي. هرڪو پنهنجي دڳ هليو ٿو وڃي. ڪيڏانهن؟ ڪيڏانهن؟ اهو جواب ڏسجي ته روس جا سائنسدان **Perestroika** کان پوءِ ڪهڙو ٿا ڏين!

انيس ڪراچي اسٽيشن تي يارهين بجي رات جو بيٺو هو. هن جا پٽ شيراز (شهريار) ۽ سني به هن سان گڏ بيٺا هئا. ڪار ۾ هن جي گهر پهتاسين. هن جي زال حِنا کي ڪيڪر ڪري، مان بئي وسائي سمهي رهيس.

Gul Hayat Institute

مان ٻئي ڏينهن تي **Thomas and Thomas** واري ڪتاب گهر تي ويس، جنهن جو مالڪ سفارتڪار صمد شاهين جو پٽ ۽ اردوءَ جي مشهور افسانه نويس ممتاز شيرين جو پٽوڙيو آهي. (جوانيءَ ۾ صمد شاهين ۽ ممتاز شيرين سان منهنجي پهرين ۽ آخري ملاقات بيچ لگزري هوٽل ۾ ٿي هئي، جتي اسان برصغير جي ادب تي تفصيلي گفتگو ڪئي هئي، جنهن جي باري ۾ مان ڪنهن ٻئي پيري لکندس. آن وقت مان ڪراچيءَ ۾ وڪالت ڪندو هوس ۽ اڪثر شامون

بيچ لگزري هوٽل ۾ گذاريندو هوس، جو سمنڊ جي ڪناري تي آهي.) مون ٿامس آئنڊ ٿامس تان ڏهه ٻارهن ڪتاب ورتا، انهن ۾ چيڪو-سلوواڪيا جي شاعر، جئرو سلوف سيفرٽ (Jaroslov Seifert) جي چوند نظمن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو به هو، جنهن تي هن کي ١٩٨٤ع ۾ نوبيل انعام مليو هو. ٻين ڪتابن ۾ فلسطين جي جلاوطن شاعر، محمود درويش، جي منتخب نظمن جو انگريزي ترجمو؛ روسي اديب، اوان بيونن (Ivan Bunin)، جون ڪهاڻيون؛ ۽ شوا نيپال ۽ نين تارا سهگل جا ڪجهه ڪتاب هئا.

مون سيفرٽ ۽ محمود درويش کي نه پڙهيو هو. محمود درويش جي ڪتاب جي سرورق جي پٺئين پاسي هيٺيون نظم هو، جنهن منهنجي حال جي ترجماني ٿي ڪئي:

'۽ پريمي
پنهنجو دڳ ڳولي لهن ٿا
هو هڪ ٻئي جي نئين ڳولي لهن ٿا
۽ هڪ ٻئي کي چون ٿا
واريءَ جي پکيڙ ڪيتري نه ٿوري آهي!'

اوچتو مون کي هوءَ ياد آئي، جنهن جو سرير سمنڊ جي تازي ڏوتل ٻڪري وانگر ٿي لڳو، جنهن ۾ درياهه جي ڌڏاڻ هئي ۽ جنهن سان مان دل کولي ڳالهائي به نه سگهيو هوس ۽ جا اڄ به مون کي اڳئين ويجهي آهي، جيئن منهنجي مستقبل جو تصور مون کي ويجهو آهي.

اندر ڪتاب ۾ مون کي محمود درويش جي شاعري ڪافي وڻي. دراصل شاعري جيترو ڪنهن ٻيءَ جو پڙلاءُ ٿئي ٿي، اوترو ئي آها اوچائيءَ تي پهچي ٿي ۽ ان ۾ مهانتا اچي ٿي. محمود درويش ١٩٤٣ع ۾ فلسطين ۾ ڄائو هو، ۽ جڏهن هو ڇهن ورهين جو هو ته اسرائيلي فوج هن جي ڳوٺ، آلبروا، کي تباهه ڪيو هو. هو، جو پنهنجي ديس ۾ پرديسي هو، گئليليءَ ۾ اچي رهيو هو ۽ لکڻ لڳو هو. هن حيفا ۾ صحافي تي ڪم ڪيو هو، پر جيئن جيئن هن

جي شاعري مقبول عام ٿيندي وئي تيئن تيئن اسرائيلي فوج هن سان اُچائي ڪئي. آن ڪري ۱۹۷۰ع ۾ محمود درويش کي ديس ڇڏڻو پيو ۽ بيروت ۾ ڪنهن رسالي جي ايڊيٽري ڪيائين. ۱۹۸۲ع ۾ لبنان تي اسرائيلي حملي کان پوءِ هُن کي بيروت به ڇڏڻو پيو. هاڻي هو جلاوطنيءَ ۾ يورپ ۾ رهندو آهي، ۽ ”الڪارمل“ رسالو ڪيندو آهي. محمود درويش هن وقت عربيءَ جو نهايت بااثر شاعر آهي. نظمن جا ٻارهن ڪتاب ۽ نثر جا پنج ڪتاب تخليق ڪيا اٿائين. هن کي لينن انعام سوڌا ٻي بين الاقوامي انعام مليا آهن. مون کي ستئين مجموعي ۾ هڪ نظم جو هيٺيون بند ڏاڍو وڻيو:

’دنيا

ڪنهن سنهڙيءَ ڇيلهه مان
تلوار جي ڌار وچڻ کان به
وڌيڪ نندي آهي
۽ هڪ پيغمبر جي خيمي کان به
وڌيڪ ڪشادي آهي.
مان پنهنجي پٺيان به ڪنهن کي نه ٿو ڏسان،
پنهنجي اڳيان به ڪنهن کي نه ٿو ڏسان،
مان ميڙ ۾ اڪيلائي ٿو محسوس ڪيان،
منهنجو ديس منهنجو پورون لکيل نظم آهي.‘

جڻ ته هن منهنجي ساري ڪتاب ”ٻڙ جي ڇانو اڳي کان گهاٽي“ کي هڪ سٽ ۾ سمايو آهي — ”منهنجو ديس منهنجو پورون لکيل نظم آهي.“

۱۹۸۶ع ۾ چيڪوسلوواڪيا جي شاعر، سيفرٽ، جو انگريزي ترجمو اڃان ڇپجي رهيو هو، ته هو نمونيا ۾ مري ويو. ۱۹۸۴ع ۾ جڏهن هن کي نوبل پرائيز مليو ته چيڪوسلوواڪيا کان ٻاهر ماڻهو هن جي نالي کان به واقف ڪونه ها. هو چيڪوسلوواڪيا جو قومي شاعر هو ۽ آتان جو عوام يورپ جي ٻين قومن کان وڌيڪ شاعريءَ سان محبت ڪندو آهي. چيڪ قوم جا ماڻهو

Gul Hayat Institute

جيتوڻيڪ فقط ڏهه ميلين آهن، تڏهن به چيڪوسلوواڪيا ۾ شعر جا ڪتاب آمريڪا ڪان گهڻو وڏيڪ ڇپيا آهن، توڙي آمريڪا ۾ ويهه ڀيرا وڏيڪ ماڻهو رهندا آهن. آمريڪين ڪان پنجاهه ڀيرا وڏيڪ چيڪ ماڻهو شاعريءَ جا ڪتاب خريد ڪندا آهن. جڏهن سيفرت ڏاڍو بيمار هو ته ڪيئي هجوم هن جي گهر جي ٻاهران ڪٺا ٿي ويا هئا. چيڪ شاعر نه رڳو محبت، فطرت ۽ موت جي باري ۾ نظم لکندا آهن پر انهن مسئلن ۽ تنازعن تي به لکندا آهن، جن ۾ عوام جي دلچسپي هوندي آهي. سيفرت جي شاعريءَ پنهنجي چيڪ ادب جي لمبي تاريخ آهي— وچولو دؤر (ازمنهٔ وسطيٰ - Middle Ages)، سترهين صدي، رومانوي دؤر، ۽ اڻويهين صديءَ جو پوين حصو. جديد چيڪ شاعريءَ ۾ تصور ۽ جذبات جو اظهار پنهنجي ڪمال تي آهي. پهرين جنگ عظيم (۱۹۱۴-۱۸) اڃان پوري نه ٿي هئي ۽ چيڪوسلوواڪيا اڃان آسٽريا- هنگريءَ جو هڪ صوبو هو ته ۱۴/۳ ورهين جي عمر ۾ سيفرت پنهنجا پهريان نظم لکيا هئا، جن ۾ پرولتاريت سان همدرديءَ جو اظهار هو ۽ جي نراجووادي (anarchistic) هئا. جڏهن چيڪوسلوواڪيا ۱۹۱۸ع ۾ خودمختيار ٿيو، تڏهن هو سوشل ڊيموڪريٽڪ پارٽيءَ ۽ پوءِ ۱۹۲۱ع ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ جو ميمبر ٿيو. سيفرت جي نظمن جو پهريون مجموعو ”لڙڪ لاڙيندڙ شهر“ پهريون پرولتاري مجموعو هو ۽ هو هر سياستدان ڪان وڏيڪ چيڪ عوام تي اثرانداز ٿي رهيو هو. هن جي شاعريءَ ۾ محبت کي انقلاب ڪان به وڏيڪ اهميت هئي جنهن تي ترقي‌پسند هن جي نظمن تي اعتراض ڪندا هئا. مثال‌طور هيءُ نظم:

’محبت وڏي شيءِ آهي
اوهين ڏسندا
ته جڏهن ساريءَ وسيع دنيا ۾ انقلاب اچي ويندو
تڏهن به سائي گاهه تي
پيار ۾ جوڙا هڪٻئي جا هٿ جهلي
۽ هڪٻئي تي ڳاٽ رکي ويٺا هوندا.‘

هن جي شاعريءَ ۾ محبت سان گڏ نفرت جو اظهار به هو۔ نفرت، جا هن کي موجوده ماحول سان هئي، ۽ محبت، جا آخر ۾ انسان کي انسان سان ڪرڻي آهي. انقلاب هن جي نظر ۾ مستقبل جي خوشيءَ جو سرچشمو هو: چا نه نظم آهي!۔

’مون کي هڪ ڪڙڪي آهي
جنهن سان بسنت ائين ترندو ايندو آهي
جيئن ڪائي ٻيڙي ڳاڙهيءَ جهنڊيءَ سان
درياهه ۾ ترندي آئي هجي،
مون کي هڪ ڪُتو آهي
جنهن کي انسان جهڙيون اکيون آهن،
مون کي هڪ نيرو نوٽ بُڪ آهي
۽ اُن ۾ آهن
ٽيٽيهه خوبصورت ڇوڪرين جا نالا۔
....
پر مون کان اهو نه وسرندو
ته مون وٽ بوٽ پالش جي هڪ خالي دٻي به آهي،
۽ هڪ اُداس، سڪل گُلن جي ڪونڊي به
منهنجيءَ دريءَ جي چوڪٺ وٽ رکي آهي
۽ منهنجي ڪوٽ جي ڪاج ۾ هڪ گُل به آهي
۽ منهنجي دل ۾ لڙڪ آهن۔

هُن آرٽ کي زندگي ۽ زندگيءَ کي آرٽ بڻائڻ چاهيو. ۱۹۲۹ع ۾ هن جو چيڪ ڪميونسٽ پارٽيءَ سان ثقافت جي اظهار تي اختلاف ٿي پيو ۽ هن کي پارٽيءَ مان ڪڍيو ويو. پوءِ هن جا شاعريءَ جا ڪيترا ڪتاب ۽ الڪساندر بلوڪ، اپالي نيئر، پال ورلين،* نرودا * وغيره جا ڪيل ترجما ڇپيا.

---

* پال ورلين ۽ اپالي نيئر ـ فرانس جا مشهور شاعر
* نرودا، پبلو نرودا ـ چليءَ جو شاعر

Gul Hayat Institute

١٩٣٧ع ۾ هن جي شعر جو ڪتاب ”اڻ ڏينهن“ چيڪو سلوواڪيا جي پهرئين پريزيڊنٽ ٿامس مسارڪ (ThomasMasaryk) (جو راڄ نيتيءَ جو ڄاڻو ۽ فيلسوف هو ۽ چيڪوسلوواڪيا جي جمهوري آزاديءَ جي علامت به هو) جي موت تي غم جو اظهار هو. جڏهن ١٩٣٨ع ۾ نازي جرمنيءَ چيڪوسلوواڪيا کي قبضي هيٺ آندو، تہ هن جو مجموعو ”بتيون وسائي ڇڏيو“ ڇپيو. ٻي جنگ عظيم هلندي، سيفرٽ شاعريءَ جا ٽي جلد ڇپايا ۽ قوم جي پهرين وڏيڪ پڪو ڪيو تہ ”جيئڻو آهي، تہ خودداريءَ سان جيئڻو آهي!“ ١٩٣٩ - ١٩٤٥ع واري دؤر ۾ هو قومي شاعر سمجهڻ ۾ آيو. اُن وقت هن، جا خطرناڪ زندگي گذاري هئي، آها هن جي ”سرگذشت“ ۾ ڏنل آهي. ١٩٥٦ع ۾ جڏهن اسٽالن جي موت کان پوءِ سويت يونين ۾ تحرير جي وڏيڪ آزادي ڏني وئي تڏهن هن چيڪوسلوواڪيا جي اديبن جي يونين جي ڪانگريس * ۾ چيو: ”اسين پنهنجي عوام جو ضمير هوندا هئاسين. پر مون تي ويساهہ ڪيو، اسان ڪجهہ وقت آهو ضمير ٿي نہ گذاريو آهي؛ اسان عوام جو ضمير ٿي نہ گذاريو آهي— لکن ماڻهن جو ضمير؛ اسين پنهنجو ضمير بہ ٿي نہ سگهيا آهيون. جيڪڏهن ٻيو ڪوئي سچ جي باري ۾ خاموش رهي تہ آها هن جي حڪمت عملي (Tactical manoeuvre) ٿي سگهي ٿي؛ پر اديب لاءِ سچ تي ماٺ ڪوڙ جي برابر آهي.“

سيفرٽ گهڻو ڪئي تہ اسٽالن جي دؤر جي زيادتين کي ننديو وڃي، جي بہ بي‌انصافيءَ جو بڪ ٿيا هئا انهن کي عيوضو ڏنو وڃي.

---

* مون رسول بخش پليجي کي ڪجهہ مهينا اڳ پنهنجي گهر چيو هو: ”توهان سياستدان آهيو. توهان ڪوبہ افاديت پسند سمجهوتو (Pragmatic Compromise) ڪرڻ تہ توتي ميار ناهي. مان شاعر ۽ اديب آهيان. مون کي سچو سچ چوڻو آهي. مان ڪنهن بہ سمجهوتي لاءِ تيار نہ آهيان.“ هو وڏو ڏاهو آهي ۽ هُن اِها ڳالهہ بنا هٻڪ جي قبول ڪئي هئي.

Gul Hayat Institute

نہ رڳو سيفرت جي بيباڪ تقرير جو پر هن جي ذاتي موجودگيءَ جو بہ پڙهندڙن تي اثر ٿيو. اُن وقت هو ٿورو ڏکيائيءَ سان گهمي رهيو هو ۽ لڪڻ تي ٽيڪ ڏئي رهيو هو. جڏهن هو ويهي رهيو تہ هو هڪ پهاڙ وانگر نظر آيو ـــ اڏول، اٽل، پختو ۽ پائدار. اُتي موجود اديبن محسوس ڪيو تہ هنن سان هڪ شاعر گڏ هو، جنهن جو پيغام ڦهلجي چڪو هو، جو هڪ قوم جي جينيس جي جيئري جاڳندي ثابتي هو ۽ هيٺن ماڻهن جي سڳهہ ۽ وڏائي هو.

اڻ وسرندڙ سٽون آهن هن جون:

’اچا ٻرائي اُيري رهي آهي
انسان ذات جي هڏن جي ميڪ تائين،
۽ هڪ داندان ساز جي ڏاکڻ تي
لهوءَ ۾ لڙبل ٽڪ وانگر ٽُوڪجي رهي آهي.‘

ڏهاڪو سالن جي بيماريءَ کان پوءِ سيفرت وري هڪ نئون ڪتاب لکي پڙهندڙن کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو. آگسٽ ١٩٦٨ع ۾ جڏهن چيڪوسلوواڪيا ۾ روسي فوج دست اندازي ڪئي تہ سيفرت پنهنجي بيماريءَ سان آتي ٽڪسيڪئي ۽ اديبن جي يونين ۾ ويو جتي اديبن گڏجي هن کي آزاد اديبن جي يونين جو پريزيڊنٽ چونڊيو. پوءِ هو پراگ ۾ پنهنجي گهر ۾ رهندو هو ۽ پنهنجي آتم ڪهاڻي لکندو هو. هن جي آتم ڪهاڻي چئڻ پراگ جي ثقافتي زندگيءَ جي انسائيڪلوپيڊيا * آهي. وقت گذرڻ سان سيفرت جا ڪتاب چيڪوسلوواڪيا ۾ ٻيهر ڇپيا آهن. هاڻي تہ پيرسترائڪا * (Perestroika) جو دؤر آهي ۽ دنيا بدلجي وئي آهي. موت جي باري ۾ مون کي هن جو هڪ نظم پڙهي، اهو سوچي ڪلُ آئي تہ ڪڏهن ڪڏهن شاعر ڪيئن نہ هڪجهڙي وانگر سوچن ٿا:

* انسائيڪلوپيڊيا ـ وڏي لغت، وشوڪوش، جاڻيٽي.
* پيرسترائڪا ـ روسي لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي نئين تشڪيل.

Gul Hayat Institute

موت منهنجي دروازي کي لت سان کولي
اندر هليو ايندو
ان وقت پڻ ڊڄڻ کان
مان ساهه منجهائي ان کي ڏسندس
۽ مون کان اهو وسري ويندو
ته مون کي پيهر به ساهه کڻڻو آهي.

هن شاعر جي زندگي منهنجي زندگيءَ سان ڪيترو نه ملي ٿي! دنيا ۾ مون کي ڪيترا نه پيار ۽ پيڙون آهن! مان ڪهڙو نه خوشنصيب انسان آهيان!

مان انيس جي پڻ شيريءَ ۽ سنهيءَ سان دل وندرائي رهيو هوس ته تاجل بيوس جو فون آيو ۽ هن چيو ته مان هن کي ڪجهه وقت ڏيان. هن مون کي پنهنجي شعر جي ڪتاب ”سنڌ منهنجي امان“ جو مسودو سڪر پوسٽ ڪري خط لکيو هو ته مان ان تي مهاڳ لکان. پر مون کي اڳ ئي مشتاق باگاڻيءَ، ادل سومري ۽ اياز گل جي شعري مجموعن تي مهاڳ لکڻا هئا، جي به مان پنهنجين بي انتها مصروفيتن ڪري اجان تائين لکي نه سگهيو هوس. پر هن سان منهنجي دوستي هئي ۽ هن اڳ به پنهنجي ڪتاب ”جڏهن پونءَ بڻي“ جي مهورت لاءِ مون کي ڪراچيءَ اچڻ جي دعوت ڏني هئي پر مصروفيتن سبب مون اها قبولڻ کان مجبوري ڏيکاري هئي، سو مون هن کي چيو ته هو پلي هليو اچي. هو پنهنجي ڪتاب جو مسودو به کڻي آيو ۽ تحفي طور قرأة العين حيدر جو نئون ناول ”گردش رنگ چمن“ به آندائين، جو پاڪستان ۾ مڪتبهٔ دانيال وارن نهايت خوبصورت گيٽ اپ سان ڇپايو آهي ۽ جنهن تي تبصرو مون بي-بي-سي تي ٻڌو هو ۽ جنهن کي پڙهڻ جو مون کي ايترو اشتياق هو، جو مون ”سگند ڪتاب گهر“ جي مالڪ، زيب سنڌيءَ کي چيو هو ته هو جڏهن ڪراچيءَ وڃي ته اهو ڪتاب مون لاءِ وٺي اچي. مون زندگيءَ ۾ فقط هڪ ئي ناول به ڀيرا پڙهيو آهي ۽ اهو آهي قرةالعين حيدر جو ”آگ کا دريا“ - مون اهو ڪتاب

تڏهن پڙهيو هو، جڏهن ان تي زبردست مباحثو ۽ واويلا هلي رهي هئي ۽ پاڪستان جا رجعت پرست حلقا قرةالعين تي پاڪستان دشمنيءَ سبب ڪاروائي ڪرڻ جو مطالبو ڪري رهيا هئا ۽ صدر ايوب جو سيڪريٽري ۽ رائيٽرس گلڊ جو سيڪريٽري جنرل، قدرت الله شهاب ۽ جميل الدين عالي، وغيره قرةالعين جا حمايتي هئا، ۽ نيٺ نفرت وچان قرةالعين پاڪستان ڇڏي هندستان هلي وئي هئي، جتي هن جو وڏو آدر ڀاءُ ڪيو ويو هو، ۽ جتي هن ڪيترا ڪتاب لکيا آهن. مون اهو ڪتاب پهر ١٩٧٠ع ۾ سکر جيل ۾ پڙهيو هو، جڏهن گهران پنهنجي ڪتابن سان گڏ مون کي اهو ڪتاب به موڪليو ويو هو. مون کي هن جو ٻيو ناول ”آخر شب کے همسفر“ به وڻيو آهي. باقي هن جا پهريان ٻه ناول ”ميرے بهی صنم خانے“ ۽ ”سفينهء غم دل“ ۽ آتم ڪهاڻي ”ڪار جهان دراز ہے“ جا ٻه جلد بور ڪندڙ هئا. هن جا ٻه سفرناما ”ڪوه دماوند“ ۽ ”گلگشت“ به مون پڙهيا آهن ۽ اهي اڪثر سنڌي سفرنامن وانگر (ماهتاب محبوب جي سفرنامي کان سواءِ) ٿڪائيندڙ آهن. ڪيئي سال اڳي مان هينري جيمس جي مشهور ناول ”پورٽريٽ آف اي ليڊي“ جو اردو ترجمو پڙهيو هو، جو قرأةالعين ڪيو هو ۽ جو مون کي وڻيو هو. ان کان پوءِ هن ٻيا به ترجما ڪيا آهن، جي نهايت چڱا آهن، خاص ڪري ميخائيل شولوخوف جي ”ماڻهوءَ جو مقدر“ (Fate of Man) جو ترجمو. قرأة العين جي مون سان پهرين واقفيت سکر ۾ ٿي هئي. هوءَ ايوب ڪرماني ۽ علي احمد بروهيءَ سان گڏجي آئي هئي ۽ شيخ رشيد ايگزيڪيوٽو انجنير جي جاءِ تي لٿل هئي. ايوب ڪرماني تنهن وقت سنڌ جو ڊائريڪٽر انفرميشن هو ۽ علي احمد بروهي خيرپور ۾ انفرميشن آفيسر هو. قرأةالعين خود مون سان ملڻ تي چاهيو، ڇو ته هن ٻڌو هو ته مون شاهه لطيف جو منظوم ترجمو اردوءَ ۾ ڪيو آهي. ڳالهيون ڪندي هن ٻڌايو ته ويجهڙائيءَ ۾ هوءَ ڊاڪيومينٽري فلم ٺاهڻ لاءِ ڍاڪا وئي هئي. آئي هن راس ليلا جي فلم ٺي ڪئي ته ڪنهن پنجابي

Gul Hayat Institute

بيوروڪريٽ اعتراض ورتو ۽ چيو تہ اِها هندوانہ تهذيب جي عڪاسي آهي. جنهن تي قرأة العين هن کي جواب ڏنو تہ ”جي ڪرشن جيءَ کي تهمد ٻڌنداسين تہ رانجهو تي پوندو ۽ ڊاڪيومينٽري اسلامي تهذيب جي عڪاسي ڪندي نظر ايندي.“

منهنجو دوست ايوب ڪرماني، جو لاهور ۾ فيض صاحب سان گڏ روزانہ ”امروز“ جو ايڊيٽر هو، گورمانيءَ جي گورنريءَ واري زماني ۾ ڊئريڪٽر انفرميشن ٿيو هو. هو منهنجي دوست اشرف (ڪامريڊ شرف جي ڀاءُ) جو گهرو دوست هو ۽ ٻئي گڏ کائيندا پيئندا هئا. هڪ رات سکر ۾ هو مون وٽ مهمان ٿي آيو هو ۽ ڏاڍو پيتو هئائين. ڪجهہ دير کان پوءِ هو سکر جي مشهور طوائف، ڏُري بوزدار، کي پنهنجي نئين واڪسال ڪار ۾ وٺي آيو. ايوب ڪرماني ۽ ڏُري بوزدار ڪار ۾ اڳيان ويٺا ۽ مون کي ۽ منهنجي هڪ دوست کي پٺيان ويهاري، رات جو ٻين وڳي سکر بئراج جي ڪاٻي پاسي آيو ۽ اٺ ستر ميلن جي رفتار تي ڪار هلائڻ شروع ڪيائين. هلندي ڪار ۾ هُن دريءَ سان جاءِ بدلائي ۽ اسٽيئرنگ ويل هن کي ڏنائين ۽ وٺي ايڪسيليٽر دٻايائين، ڪار پنجاسي/نوي ميلن جي رفتار تي هلڻ لڳي. مون کي پڪ ٿيو تہ جي ڪوئي گدڙ يا ٻي ڪا شيءِ ڪار جي آڏو آئي ۽ ايوب بريڪ هنيو تہ ڪار ڪلٽيون کائيندي، وڃي درياهہ ۾ پوندي. مون رڙ ڪري چيو: ”ايوب تو کي خودڪشي ڪرڻي آهي، تہ اسان کي ڇو ٿو مارين؟“ اوچتو هن هڪ جنوني ٺهڪ ڏنو ۽ ڪار کي بريڪ هنيو ۽ ڪار ڪيهہ ڪندي ڪجهہ پنڌ تي وڃي بيٺي، ۽ پوءِ ايوب ڪار جي شيشي سان متو ٽڪرائي چوڻ لڳو: ”عيني! عيني!“ عيني، قرأة العين کي چوندا هئا. مهيني ٻن کان پوءِ هن ڪراچيءَ جي ڪنهن فليٽ مان ٻيءَ يا ٽينءَ منزل تان ٽپو ڏئي خودڪشي ڪئي ۽ ٽپي ڏيڻ مهل ”بچاؤ! بچاؤ!“ جون رڙيون ڪيون، جنهنڪري فليٽ ۾ رهندڙ هن جو دوست مصيبت ۾ اچي ويو، ڇو تہ پوليس ان واقعي کي خودڪشي نہ پر قتل سمجهڻ

Gul Hayat Institute

لڳي هئي. دراصل ايوب ڪرمانيءَ وانگر ڪيئي ڪامريڊ ورهاڱي کان پوءِ پنهنجو توازن وڃائي ويٺا هئا. منهنجو دوست مُونس به انهن مان هڪ هو. هونءَ ته هو نهايت ذهين هو، ايل.ايل.بي پاس ڪيئي هئائين، ۽ جي وڪالت ڪري ها ته ڏاڍو چڱو وڪيل ٿئي ها. مون هن جو ذڪر ”ساهيوال جيل جي ڊائريءَ“ ۾ ڪيو آهي. جڏهن هو ۱۹۵۰ع واري ڏهاڪي ۾ مون وٽ رهندو هو، تڏهن هن کي ننڊ بلڪل نه ايندي هئي ۽ ينا ته هو ساري ساري رات دوستووسڪيءَ وغيره جو ڪوئي ناول پڙهي پورو ڪندو هو، يا اينٽرو پيئندو هو جو بيهوش ٿي ويندو هو، يا ڪلاڪن جا ڪلاڪ پنهنجيءَ سوٽ کي فون ڪندو هو، جا ڪراچيءَ ۾ ايئرهوسٽيس هئي، جنهن هن کي صاف جواب ڏئي ٻئي ڪنهن سان شادي ڪئي هئي. هونءَ جڏهن هوش ۾ هوندو هو تڏهن مُونس پاڪستان، هندستان ۽ دنيا ڀر جي سياست ۽ ادب تي ڳالهائي سگهندو هو. خاص ڪري ڪميونسٽ انقلاب جي تاريخ ۽ هندستان جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي حڪمت عمليءَ ۽ پاڪستان ۾ ڪميونسٽ تحريڪ ۽ اردوءَ ۾ ترقي پسند ادب جي ناڪاميابيءَ جي سببن تي ڪيئي ڪلاڪ لڳاتار ڳالهائي سگهندو هو، ۽ جي ڇڪي به موجود هوندي هئي ته رنگ ۾ اچي ويندو هو. مون وٽ هن سان شڪارپور واري مرحوم قاضي ڳُلي جي واقفيت ٿي، جو مون وٽ ڪنهن ڪيس جي سلسلي ۾ آيو هو. قاضي ڳُلو پڪو فاشسٽ هو، ”مين ڪئمف“ (Mein Kampf) پڙهيو هئائين. يهودين تي ٿيل هٽلر جي ظلمن جون ساريون خبرون، جرمنيءَ جي بدنام ڪئمپن * ميئڊانڪ ۽ آوَشو تس ** جن ۾ يهودين کي ٻڌين ۾ جيئري جلايو ويو هو، انهن جي باري ۾ خبرون، گوئبلز جي زال گولڊا جي باري ۾ ۽ اٽليءَ جي فوج جي سپهه سالار، فيلڊ مارشل ڪيسرلنگ، جي باري ۾

* ميئڊانڪ (Maidanek)

** اوشوتس (Auschwitz)

Gul Hayat Institute

خبرون وغيره، اخبارن جي تراشن ۾ هن وٽ محفوظ هيون ۽ هُن پاڻ وٽ اُنهن تراشن جا فائيل ٺاهي رکيا هئا. جرمنيءَ جي شڪست کان پوءِ هن جو دماغ ٿڙڪي پيو هو ۽ ڪنهن ڪنهن وقت هو بهڪي ويندو هو. هڪ پيري هو ۽ مونس منهنجي بيٺڪ ۾ ڪُنياڪ (Cognac) جي پوري بوتل پي ڪري، اوچتو ٻاهر نڪري وياءِ ٿوريءَ دير کان پوءِ مون کي ڪنهن اچي چيو تہ قاضي گُلو ڪئمپس روڊ تي پريڊ ڪري رهيو آهي ۽ جي بہ ماڻهو روڊ تان لنگهي رهيا آهن، انهن کي ٻهاري سئليوٽ ٺو ڪري ۽ ”هيل هٽلر!“ (Heil Hitler) ٺو چوي. مان انهن جي ڪڍ ويس تہ ڏٺم تہ قاضي گلو مونس کي چئي رهيو هو: ”غدار! مون کي ٻهرين انگريزن کي ختم ڪرڻو هو ۽ پوءِ تو کي! مون تڏهن تہ پولينڊ خلاف توسان روسو-جرمن پئڪٽ ڪيو هو!“

جڏهن مان هنن وٽ پهتس تہ قاضيءَ مون کي سئليوٽ ڪري ”هيل هٽلر!“ چيو، ۽ وڏيڪ چيائين: ”وڪيل صاحب! ڪيس تيار ڪيو اٿئي نہ؟ سپاڻي ايس-ايس ٽروپس * (S.S. Troops) وٺي، سول جج جي ڪورٽ تي حملو ڪنداسين.“

قاضي گلو چرس چڪي چڪي مري ويو ۽ مونس پان ۾ تماڪ جا چپتا وجهي کائيندو هو ، ۽ لاهور ۾، نشي ۾ ڏاکڻ تان لهي رهيو هو تہ دل جو دورو پيس ۽ ڪري مري ويو. ٿڙڪي مان بہ پوان ها، پر شعر و ادب سان بيحد لڳاءُ، پنهنجي ديس سان بيحد محبت ۽ آزاديءَ جي اڻمٽ جذبي مون کي بچائي ورتو ۽ ڪجهہ سال فرار کان پوءِ وري حقيقت جي دنيا ۾ موٽي آيس ۽ پنهنجن آدرشن جي ڪڍ ڀرپور زندگي گذارڻ لڳس. جڏهن مان واتيس چانسيلر هوس تہ سنڌي شاعر مانيڻي اوٺي سنڌوءَ ۾ پل تان ٽپو ڏئي خودڪشي ڪئي هئي چو تہ ڪنهن ڇوڪريءَ جي محبت ۾ هو ناڪام ٿيو هو. عبدالقادر جوڻيجو، جو پنهنجن ٽي. وي.

* ايس. ايس. ٽروپس — نازي جرمنيءَ جا محافظ دستا.

ڊرامن ڪري ساري پاڪستان ۾ مشهور آهي، مانيٽي اوني سان گڏ سنڌالاجيءَ ۾ ملازمت ڪيائين ٿي، مانيٽي اوني جي خودڪشيءَ کان پوءِ هو مون وٽ آيو ۽ مون کي چيائين ته ”هڪ ڏينهن اڳ مون مانيٽي اوني کي پسرائيندي چيو ته ”مانيٽي ۾ به ’ن‘ نڪر ته اوني ۾ به ’ن‘ نڪر. تون ڇا عاشقي ڪري سگهندين؟“ ان تي مون عبدالقادر کي چيو هو ته ”انسان ۾ اها ’ن‘ نڪر ئي ته آهي جا هن کي خودڪشي ڪرائي ٿي. هو پار وڃي نٿو سگهي ۽ ڪچي گهڙي وانگر وچ ۾ ٽٽي ٿو پوي.“ پيو ته ٺهيو پر مون هيمنگوي ۽ مايا ڪوفسڪيءَ جي خودڪشيءَ کي به چڱيءَ نظر سان نه ڏٺو آهي.

تاجل منجهند جي ماني مون وٽ کاڌي. شام جو گڏجي ڪلفٽن ۾ جماالستان ڪتاب گهر تي وياسين، جتي ڪتاب سستي اگهه تي ملي رهيا هئا. مون سولزينٽسن تي ڊڊوڊ برگ/جارج فيفر جو لکيل ڪتاب ورتو، جو ۱۹۷۲ع ۾ ڇپيو هو. دراصل اهو ڪتاب ڪافي پراڻو هو ۽ مون سولزينٽسن تي ڪافي تازا ڪتاب پڙهيا هئا. مون کي سولزينٽسن جي حالات ۽ زندگيءَ جو بهترين تجزيو طارق عليءَ جي اسٽالن تي لکيل ڪتاب "The Stalin Legacy" ۾ مليو. هن ڪتاب جي آخر ۾ صفحي ۵۱۷ کان ۵۴۷ تائين سولزينٽسن تي Solzhenitsyn, the Witness and the Prophet جي سري سان لکيو آهي. مون کي اڃا تائين آنهيءَ ڪتاب ۾ سولزينٽسن جون هي دهرايل سٽون ياد آهن:

”نه، نه! ماضيءَ کي نه کوٽ! ماضيءَ جي باري ۾ سوچيندين ته تنهنجي هڪ اک هلي ويندي. پر پهاڪو اڃان ڪجهه وڌيڪ چئجي ٿو. ماضيءَ کي وساريندين ته تنهنجون ٻئي اکيون هلي وينديون.“

نه ڄاڻان مون سولزينٽسن جا هينيان لفظ ڪٿي پڙهيا هئا،

Gul Hayat Institute

جي مون پنهنجي ڊائريءَ ۾ نوٽ ڪري ڇڏيا آهن:

”ڇا، اديبن جو اهو فرض نه آهي ته هو ڪجهه سيکارين؟ ڇا ائين ئي هميشه نه سوچيو ويو آهي؟ ۽ ڪنهن ملڪ ۾ هڪ وڏي ليکڪ جو هئڻ - ڇرڪي نه وڃو مان مٿس پٺس ۾ ٿو چوان- هڪ ٻيءَ سرڪار جي هئڻ برابر آهي. انڪري ئي حڪومتون وڏن ليکڪن سان نه، فقط ننڍن ليکڪن سان پيار ڪنديون آهن.“

جمالستان پرسان هڪ ٻيو ڪتاب گهر آهي، جتان مون بئپسي سڌوا (Bapsi Sidhwa) جو ناول **Ice Candy Man** خريد ڪيو جنهن جي باري ۾ مون پاڪستان ٽي.وي. تي بئپسيءَ جو انٽرويو ٻڌو هو. مون هن جو **Crow Eaters** اڳيئي پڙهيو هو. بئپسي ڪراچيءَ ۾ ڄائي هئي ۽ لاهور نپني هئي. ڪتاب ۾ طنز مزاح به آهي ۽ ورهاڱي کان پوءِ جو ڏک به، هن پنهنجي حساب سان ڏنو آهي. دراصل مان ڪي غيرمعروف اديب ڪن خاص سببن ڪري به پڙهندو آهيان.

Gul Hayat Institute

تاجل ۽ فقيرمحمد لاشاري گڏجي آيا. فقيرمحمد ”هلال پاڪستان“ جو هفتيوار ادبي نمبر آندو جنهن ۾ ڪنهن ”آزاديءَ“ جي فرضي نالي سان مون لاءِ لکيو هو ته مون پنجويهه سال اڳ روسي بيوروڪريسيءَ تي تنقيد ڪئي هئي جا اڄ صحيح تسليم ڪئي وئي آهي. دراصل منهنجي نظر ۾ گورباچوف، لينن کان پوءِ روس جو وڏي ۾ وڏو ليڊر آهي ۽ اڳتي هلي مان هن جي دور تي لکندس. في الحال مون فقير محمد کي چيو ته مون ڪيترائي ڪتاب روس ۾ گهٽ بوسات تي پڙهيا هئا ۽ آهي سڀ ته ڪوڙا نه ٿي

ي سگهيا! مون کي روس جي اقتصادي ترقيءَ ۽ روسي عوام جي اقتصادي خوشحاليءَ جي باري ۾ ته ڪوئي شڪ شبهو ڪونه هو. مون پاڻ روس ۾ عوام جي خوشحالي اکين سان ڏٺي آهي. روسي بئي ڪنهن جي رت تي نه ٿا پلجن ۽ پيداوار جا ذريعا هنن جا پنهنجا آهن. مون کي رڳو اهو اعتراض هو ته اتي فن ۽ فڪر جي پوري آزادي نہ آهي ۽ خاص ڪري اسٽالن جي دؤر ۾ تہ آها بلڪل ڪسي ويئي هئي. هينئر گورباچوف ايترو فرق آندو آهي، جو منهنجو ڪميونزم سان ڪوئي اختلاف نہ رهيو آهي ۽ اوهين مون کي ڪامريڊ چئي سگهو ٿا. مان ڪميونسٽ پارٽيءَ جو ميمبر ته نه ٿيندس، ڇو ته مان پاڻ تي ڪابہ پابندي رکڻ نه ٿو چاهيان، پر مان آن جو همسفر ضرور آهيان. دراصل مون کي فهميده رياض جي ڪتاب جو نالو ”هم رڪاب“ ڏاڍو وڻيو هو ۽ ڪميونسٽ مون کي پاڻ سان هم رڪاب سمجهي سگهن ٿا. فقير محمد لاشاريءَ ڇيو ته بئي پيري هو مون سان روس ۾ تبديليءَ تي تفصيلي گفتگو ڪندو ڇو ته هاڻي هو ۽ تاجل ادبي سنگت جي ميڙ ۾ وڃي رهيا آهن، جتي سراج جي ناول ”مرڻ مون سين آءُ“ (جو هن جي پهرئين ناول ”پڙاڏو سوئي سڏ“ جو بيو ڀاڱو آهي) تي ورڪشاپ آهي. هن مون کان پڇيو ته ڇا مان هنن سان هلڻ چاهيندس! مون ٿورو سوچي هن کي چيو ته ”ادبي سنگت بہ منهنجي آهي، سراج بہ منهنجو. هلڻ ڇو نہ چاهيندس!“ پوءِ اسان گڏجي تاجل جي ڪار ۾ رمپا پلازا پهتاسين، جتي هڪ ڪمري ۾ اڳ ئي ورڪشاپ هلي رهيو هو. نقاش اسٽيج تي ڪمپيئرنگ ڪري رهيو هو ۽ مون کي ڏسي ڪجهہ حيرت ۾ اچي ويو ۽ پوءِ خوشيءَ جو اظهار ڪندي سيني کي چيائين تہ ”اياز صاحب آيو آهي“ ۽ منهنجا ڪجهہ شعر پڙهيائين. هو ڪافي ذهين ٿي لڳو ۽ هر تقرير ڪندڙ کي سڏڻ کان اڳ منهنجو ڪوئي شعر ٿي پڙهيائين. ڏسڻ ۾ ائين ٿي آيو ته هن منهنجي شاعريءَ جو ۽ خاص ڪري ”ڪپر ٿو ڪُن ڪري“ جو ڪافي گهرو مطالعو ڪيو هو ۽ منهنجا ڪيئي بيت هن کي برزبان

ياد هئا. صدارت ادبي سنگت جي سيڪريٽري جنرل، غلام حسين رنگريز، تي ڪئي، جنهن جي مشهور ڪتاب جو سرو ”سرمد چا ٿو سوچي“ منهنجي هڪ نظم تان ورتل آهي ۽ جنهن ۾ هن ’سرمد چا ٿو سوچي‘ وارو سارو نظم شامل ڪيو آهي. ورڪشاپ ۾ تاجل بيوس ۽ فقير محمد لاشاريءَ به حصو ورتو. ڪتاب تي خاص اعتراض اهو هو ته ناول ۾ آيل واقعا عام زندگيءَ ۾ نه ٿيندا آهن ۽ بعيد از قياس آهن. مون سراج کي چيو ته ”سماج ۾ بعيد از قياس واقعا به ٿيندا آهن ۽ ماڻهو ڪنهن وقت اچرج ۾ ايندو آهي ته اهي ڪيئن ٿيا!“ ڪنهن ٽي چاتو ته سکر جيل تي ٻاهران حملو ٿيندو ۽ ڪجهه سپاهي زخمي ڪري ۽ ماري ايڏي اوچي جيل جي ڀت ٽپي سٺ قيدي، جن ۾ ڪيترا ڦاسي گهاٽ ۾ هئا، ڀڄي ويندا جيئن ويجهڙائيءَ ۾ ٿيو هو، جڏهن غوث علي شاهه سنڌ جو چيف منسٽر هو! انهن قيدين مان هڪڙو وري گرفتار ٿيو هو جنهن جي ڦاسيءَ جي سزا جي خلاف مون هاءِ ڪورٽ ۾ رٽ-پٽيشن اپيئي داخل ڪئي هئي، جا اڄا تائين هلندڙ آهي. جڏهن مون جيل مان فرار جي تفصيلي حقيقت معلوم ڪئي، تڏهن مون کي شڪاگو جي جيل ۽ آمريڪا جي ٻين جيلن مان قيدين جي ڀڄڻ تي ٺهيل فلمون ياد اچي ويون، جي به ايترو ئي بعيد از قياس لڳنديون آهن جيترو سراج جي ناول ۾ آيل واقعا. ميٽنگ کان پوءِ سراج مون کي ۽ تاجل بيوس کي پنهنجي بنگلي تي وٺي هليو، جو ڪلفٽن ۾ هڪ پرفضا جاءِ تي آهي. بنگلي ۾ خوبصورت لان آهي پر بارش جي ڪري اسين اندر ويٺاسين. مون سراج کي چيو ته ”اهو اسان جو وڙ نه آهي ته وڪالت ڪندي سري وڃون. اسان ان کان بهتر ڪم لاءِ پيدا ٿيا آهيون. ايئن نه ٿئي ته موت اوچتو مٿان اچي بيهي ۽ دل جي دل ۾ رهجي وڃي. اڃان اسان کي گهڻو ڪجهه لکڻو آهي. دراصل مان پنهنجو نئون ڪتاب ٻيهر نه پڙهندو آهيان؛ جيستائين اهو ڇپيو نه آهي، مون کي هُرکُر هوندي آهي ته اهو ڪڏهن ٿو ڇپجي، پر هڪ ڀيرو ڇپجي ويندو آهي ته مان اُن کي اک کڻي به نه ڏسندو آهيان،

Gul Hayat Institute

۽ ائين سوچيندو آهيان تہ مون کي اچان لکڻ جي شروعات ڪرڻي آهي، اچان بہو ڪجهہ بہ لکڻو آهي، جو اڳي کان وڌيڪ پائيدار هوندو، جو اُن ڪي ڏسي مان حافظ وانگر چئي سگهندس:

ثبت است برجريدهٔ عالم دوام ما.

پہو تہ اسين ٻنهيءَ پرڻ لاءِ تہ نہ ٿا وڙهون، جيئڻ جي حق لاءِ ٿا وڙهون، ۽ بهتر ٿيندو تہ سارو ڌيان اُن ويڙهہ تي ڏيون. آخر سونُ بہ تہ هڪ بورجوا ڌاتو ٿي آهي!"

بہ ٽي ڏينهن پوءِ مون کي ڪنهن چيو تہ سراج سنجيدگيءَ سان سوچي رهيو آهي تہ هو وڪالت ڇڏي، سارو وقت لکڻ پڙهڻ تي توجه ڏئي. هو منهنجي ذهين ترين دوستن مان آهي. اڳي مون سان عوامي ليگ ۾ گڏ هو ۽ مون سان گڏجي سنڌ عوامي ليگ لاءِ مئنيفيسٽو لکيو هئائين ۽ هينئر سرونٽس آف سنڌ سوسائٽي (Servants of Sind Society) جو، محمد ابراهيم جويي سان گڏ، سرگرم ڪارڪن آهي، جنهن جو چيئرمن سنڌ يونيورسٽيءَ جو اڳوڻو وائيس چانسلر سيد غلام مصطفيٰ شاهہ آهي. ڳالهيون ڪندي، سراج چيو تہ هو شاهہ لطيف ۽ منهنجي شعر کي انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪرڻ ٿو چاهي ۽ ترجمي ۾ مدد لاءِ هن آمريڪن بڪ اسٽور تان Thesaurus * بہ ورتو آهي، جو هن کي ترجمي ۾ مدد ڏئي سگهندو. مون هن کي ٻڌايو تہ مون کي روسيءَ ۾ ترجمو ڪري رهيا آهن پر هنن وٽ سنڌيءَ جا ماهر اهڙا نہ آهن، جي منهنجي اصل جو ڪامياب ترجمو ڪري سگهن ۽ اُن ڪري مون هنن کي بہ سؤ صفحا اردوءَ ۾ پنهنجي شاعريءَ جو منظوم ترجمو موڪليو آهي، ۽ فهميده رياض جي منهنجي چونڊ شاعريءَ جو ڪيل ترجمو "حلقہ ميري زنجير ڪا" بہ موڪليو آهي، پر جي تون جلدي انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري هنن کي ڏين تہ بهتر ٿيندو، ڇو تہ "حلقہ ميري زنجير ڪا" جي اشاعت کان پوءِ مون ڪيترائي شعر جا ڪتاب تيزيءَ سان

* Thesaurus — هڪ قسم جي لغت، لفظن جو خزانو.

لکيا آهن جن مان ڪنهن به شعر يا نظم جو ترجمو نه ٿيو آهي. سراج مان مون پنهنجي نثري نظمن تي گفتگو ٿي ڪئي ته مون هن کي ٻڌايو ته ٽئگور به آخري دؤر ۾ پنهنجن ڪتابن ”پرانتڪ“، ”سنجوتي“ ۽ ”آڪاش پرديپ“* ۾ نثري نظم (Prose Poems) لکيا هئا، پر ٽن ڪان پوءِ هو منظوم وري شاعريءَ ڏانهن موٽي آيو هو. نثري نظم ۾ هئُو آهي بلنديون ته نه ڇُهي سگهيو هو، جن جي هن کي تمنا هئي، پر پوءِ به اُنهن کي پنهنجي مهانتا هئي ۽ ڪوبه نه چوندو ته اُهي اجايا هئا. پر توڙي هن پاڻ نثري نظم لکڻ ڇڏي ڏنا، پر پوري ڀارت جي شاعريءَ ۾ نثري نظمن جي روايت قائم ٿي وئي. ڪي نثري نظم نه رڳو منفرد هئس پر هن جي منظوم شاعريءَ کان به زياده متاثر ڪندڙ هئا ۽ نئين ڏهيءَ کي ته موهي ڇڏيو هئائون. مون به ائين ئي ١٩٧٧ع کان ١٩٨٠ع تائين شاعري نه ڪئي ڇو ته ان دؤر ۾ مان وائيس چانسلر هوس ۽ شاعريءَ ۾ مون اڌ سچ نه ٿي چوڻ چاهيو. مون اهو رڪارڊ نه ٿي رکڻ چاهيو ته مون شعر ۾ هڪ ست به اهڙي لکي آهي، جنهن ۾ مان پنهنجو پاڻ نه آهيان، جنهن ۾ منهنجي نظريءِ حيات جو ڀرپور اظهار نه آهي، جا سچو سچ چئي نه ٿي سگهي ۽ منهنجي سياسي، سماجي ۽ فلسفيانه تاڃي پيٽي ۾ کُپي نه ٿي اچي. جڏهن منهنجي نوڪري ختم ٿي وَئي ته مون ان کي ڪنگهيو به نه ۽ وري اسلام آباد جو ٽُنهن نه ڏنو، نه صاحبِ اقتدار اڳيان هٿ ڦهلايو. پر نوڪريءَ واري عرصي منهنجي طبيعت جي اُها رواني ختم ڪري ڇڏي هئي، جا منظوم شاعريءَ جي تخليق لاءِ ضروري آهي. (”لڙيو سج لڪن ۾“ شايع ٿيل اڪثر وايون پٺتي واري دؤر ۾ تخليق ڪيون ويون هيون.) ان ڪري نوڪريءَ

---

* پرانتڪ - بنگاليءَ جو لفظ پرانتڪ سنسڪرت جي ’پرانتڪ‘ مان نڪتو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: Lasting to the end of life
سنجوتي - سنجها جو ڏيئو.
آڪاش پرديپ - آڀ جو آهاءُ.

مان آجي ٿيڻ کان پوءِ مون نثري نظم لکيا. اُنهن کي به پنهنجي رواني آهي، پر اُها رواني جا منظوم شاعريءَ لاءِ ضروري هئي، مون کان کسڪي ٿي ويئي. مون جويي صاحب کي ٻڌايو هو ته. اُنهن نثري نظمن ۾ ڪٿي ڪٿي منهنجي مطالعي جو شعوري يا غيرشعوري دخل به آهي. جڏهن ڪان شاعريءَ لاءِ ضروري رواني موٽي آئي آهي، ته منظوم شاعري مون تي ميڻهن وانگر وسي آهي ۽ نظم ائين ڪاغذ تي لکبا ويا آهن جيئن ننگر پارڪر وٽان نديون ارڙاٽ ڪري وهنديون آهن.

جڏهن ٽئگور جي شاعريءَ جي ڳالهه نڪتي ته مون سراج کي چيو: ”ٽئگور کي نه پتنجلي * جي چوٽين تي پرکي سگهجي ٿو، ۽ نه مارڪسي جدليات يا فرائڊ جي نظريي جي روشنيءَ ۾ انهن ڳالهين جو تجزيو ڪري سگهجي ٿو، جن هُن جي شاعريءَ کي اُتساهيو هو. ٽئگور انقلابي ته هو، پر هن قلب و نظر جي انقلاب جو پرچار ٿي ڪيو ۽ نه تشدد سان ڪنهن حڪومت جي تختي اونڌي ڪرڻ جو. طبقاتي جدوجهد سان هن جو نراجوادي سمجهوتو * به نه هو. مون کي فخر آهي ته مون وٽ انقلاب جو ڀرپور نظريو آهي ۽ فقط جوش مليح آبادي ۽ احمد فراز وانگر انقلاب جو کوکلو نعرو نه آهي. ائين آهي ته مون لاءِ طبقاتي جدوجهد به ثانوي حيثيت رکي ٿي: قلب و نظر جي انقلاب کي اولين حيثيت آهي ۽ مان اعتماد سان چئي سگهان ٿو ته برصغير ۾ قلب و نظر جي انقلاب جو اهڙو ڀرپور تصور، ايتري جرئت منديءَ سان اهڙيءَ واڪي ٻوليءَ ۾ ٻئي ڪنهن به شاعر اڄ تائين نه ڏنو آهي.“

جڏهن مون پنهنجي آپيرا ”ڀڳت سنگهه کي ڦاسي“ ڪجهه دوستن کي پڙهي ٻڌائي هئي تڏهن اُنهن مان هڪ چيو هو: ”ڀڳت

---

* پتنجلي – مهاڀاشيه جو مشهور مصنف.

* نراجوادي سمجهوتو – Anarchic Alliance اهي لفظ مون شايد ڪرسٽافر ڪاڊويل جي ڪتاب Poetry & reality ۾ پڙهيا هئا.

سنگهه ۽ چندر شيکر آزاد ته خوني هئا. دهشت گرديءَ سان دنيا کي ڦيرائي ته نه سگهبو آهي. سارا ترقي پسند ائين چون ٿا.“ مون هن کي جواب ڏنو هو ته ”جي ڀڳت سنگهه ۽ چندر شيکر خوني هئا ته ڇا جليانوالا باغ ۾ ڪوس ڪرائيندڙ ڇڱا ماڻهو هئا؟ ڇا لالا لجپت راءِ کي ماريندڙ معصوم هئا؟ جي ڀڳت سنگهه وارا اسيمبليءَ کي بم سان اڏائڻ جي نه ڪن ها، ته آزاديءَ جي تحريڪ پنهنجي ليکي اڳتي سگهي ها؟ ڇا، انهيءَ سانت ۾ ٿاڪوڙو وجهڻ ضروري نه هو، جا ديس تي ڇانئجي وئي هئي؟ جنهن وقت مائونٽ بيٽن ارادو ڪيو ته انگريز هندستان ڇڏين، ته اُن وقت به بمن جا اهي ڌماڪا هن جي ڪنن ۾ گونجندا هوندا. موت جي ڀؤ کان سواءِ ظالم ڪجهه به سگهندا آهن ڇا؟ انسان بنيادي طرح جانور آهي. شينهن پنهنجو حصو زوريءَ کڻي ٿو، جيستائين تري جي گولي هن جي دؤن ۾ نه ٿي لڳي. آدمخور شينهن کي ته هيرائڻ جو خيال ئي عبث آهي. هن کي آدميءَ جي رت جي چوس پئجي وڃي ٿي ۽ هو تيستائين آدميءَ جو رت پيئندو رهي ٿو، جيستائين هن کي ساهه ۾ ساهه آهي.“

اڄڪلهه هڪ بجي رات جو مان ۽ تاجل، سراج جي گهران ڪار ۾ گڏ نڪتاسين. جاءِ ته منهجي به ڪلفٽن جي ايراضيءَ ۾ هئي پر چوڌاري روشنيون ڏسي تاجل مُنجهي پيو ۽ ڪار هڪ جو بئي پاسي ڪاهي ويو. ساموهون رستو ڪيرڏارا وانگر وڃي رهيو هو ۽ اسين چڪر ڪاٽيندا ٿي رهياسين ۽ ڦري ڦري ساڳيءَ جاءِ تي موٽي ٿي آياسين. نيٺ تاجل راهگيرن کان رستو پڇي پڇي مون کي ايائي وڃي گهر پهچايو.——

در تي گهنٽي وڳي، حينا اُٿي دروازو کوليو. ڏينهن جا ٻارنهن وڳا هئا ۽ مان پلنگ تي ليٽيو پيو هوس ته سليم اوچتو هليو آيو ۽

اچي مون کي پـاڪر پاتائين. ڏهہ مهينا ٿيا تہ هو يـورپ ۾ هو ۽ اسان ٽيليفون تي هڪٻئي جو آواز سٽلائيٽ ذريعي ٻڌندا هئاسين. هو آئرلينڊ ۽ انگلنڊ تـہ اڳي گهمي آيـو هو، هيل روس ۽ ڪجهہ ملڪن کان سواءِ ٻيو ڪيترو ئي يورپ بہ گهـمي آيو. آسٽريـا ۾ ويانا، سالز برگ ۽ انس ڊروڪ (ns druck)، بيلجيم ۾ انٽ ورپ ۽ بـروسيلز، هالنڊ ۾ ائمسٽرڊئم، راٽن ڊئم ۽ هالن ڊئـم، فرانس ۾ پئرس، هنگريءَ ۾ ٻڊاپيسٽ ۽ پراگ، ۽ سئٽزرلنڊ ۾ زورچ ۽ جنيوا گهـمي چڪو هو. ڪجهہ ملڪ لبنا جي وڃڻ کان پـوءِ هن سان گڏ پيهر ڏٺا هئائين، جن جو ذڪر مان مٿيڪري آيو آهيان. مون هن کان پڇيو تہ باقي يورپ بہ گهمي اچين ها، پـر هن پريل آواز سان چيو: ”بابا، لبنا جي ڪري سفر اڌورو رهجي ويو.“ مون هن کان لبنا لاءِ پڇيو تہ هن چيو: ”لاهور رهي پئي آهي ۽ پـاءُ جي چاليهي کان پوءِ ايندي.“

ٿوريءَ دير کان پوءِ سليم چيو تـہ ”فليٽ صاف ڪرائي وٺان تہ هليڪلفٽن تي رهون. هتي گرميءَ ۾ ڪيترو وقت رهنداسين؟ اوهان کي تہ ايئرڪنڊيشنر * بہ هلائڻو نہ آهي.“ پوءِ تـہ ماءُ سان وڃي ويٺو ۽ شام تائين هن کي احوال ڏيندو رهيو، جيستائين انيس بـہ آفيس مان موٽي آيو. رات جو ڪنهن چينائي هوٽل ۾ گڏجي ماني کاڌيسين. سليم کي منهنجي صحت جو گهڻو اونـو هو. هن ڪارڊيـالاجيءَ ۾ خاص تربيت ورتـي هئي. مون کي ڪجهہ سال اڳ دل جي تڪليف ٿي پئي هئي، پر مون هن کي چيو تہ شاعري منهنجو بهتريـن علاج آهي ۽ مون کي دل جي تڪلیف تڏهن ٿي هئي جڏهن مون شاعري ڇڏي ڏني هئي. هاڻي تہ مون ايتري شاعري ڪئي آهي، جو مون کي وري انهيءَ تڪليف ٿيڻ جو ڪوئي امڪان نہ آهي. مون هن کي روميءَ جو هيٺيون شعر ترجمو ڪري ٻڌايو:

---

* اڳئين سال مون کي ڪراچيءَ ۾ فالج ٿـي پيو هو، ان ڪري ايئرڪنڊيشنر نہ هلائيندو آهيان.

شادباش اي عشق خوش سودائي ما
اي طبيبِ جمله علت هائي ما

سليم ترجمو پڙهي ڏورو ڪليو ۽ پوءِ چيائين: ”بابا مان اوهان جو ۽ اميءَ جو ايڪو ڪارڊيو گرام (Echo Cardiogram) ضرور ڪندس. اڄ رڳو ڪارڊيو گرام ڪا شيءِ نه آهي. اميد ته اوهان ٻنهي کي ڪجهه به نه هوندو پر وهم مٽائڻ ضروري آهي.“

ٻئي ڏينهن تي مان ۽ زرينه وڃي سليم وٽ ڪلفٽن تي رهياسون.

پنجابي شاعريءَ ۾ منهنجي شاعريءَ جو مترجم، احمد سليم، رشيد ڀٽيءَ جي چاليهي تي سکر آيو هو ۽ چاليهي کان پوءِ منهنجي گهر آيو؛ ويجهڙائيءَ ۾ هن انگريزيءَ ۾ امرتا شير گل* تي ۽ اردوءَ ۾ ڀڳت سنگهه تي ڪتاب لکيا هئا، جي هُن مون کي ڏنا. هن جا اهي ڪتاب گوهر سلطانه اعظميءَ ڇپايا آهن، جا خود به ڪائي ڊراما نويس ٿي ڏسجي ٿي ته ڪجهه ڏينهن پوءِ مون هن جو هڪ ڊرامو پاڪستان ٽي. وي. تي ڏٺو هو. احمد سليم مون کي چيو ته مان هن کي پنهنجي اردوءَ جي مجموعه ڪلام ’نيل ڪنٺ اور نيم ڪي پتي‘ ڏيان، جو هوءَ خوشيءَ سان ڇاپيندي. احمد سليم جي وڃڻ کان ڪجهه وقت پوءِ گوهر سلطانه اعظميءَ به اهڙو خط مون کي لکيو. ٻئي يا ٽئين ڏينهن تي ڪميونسٽ پارٽيءَ جو سرگرم ڪارڪن ۽ ڪميونسٽ اڳواڻ ”جام ساقيءَ جو جيل جو ساٿي امرلال مون وٽ آيو ۽ چيائين ته ”اسلم اظهر چاهي ٿو ته منهنجي شاعريءَ جو روسيءَ ۾ ترجمو ڪيو وڃي ۽ ان ڪري جيڪڏهن منهنجن نظمن جو انگريزيءَ ۽ اردوءَ ۾ ترجمو موجود هجي ته هن ڏانهن موڪليان.“

---

* امرتا شير گل ـ سِک مصوره، جا جوانيءَ ۾ مري وئي هئي.

مليم سولنگيءَ، جيڪو دادوءَ ۾ انگريزيءَ جو پروفيسر آهي، منهنجي شاعريءَ جا سوَ کن صفحا ترجمو ڪيا هئا، پر هُن انهن جي انگريزي ترجمي ۾ به قافيا رديف ساڳيءَ طرح لکيا هئا، جيئن اصل سنڌيءَ ۾ آهن ۽ انهيءَ جدت طرازيءَ ترجمي کي مبهم بڻائي ڇڏيو هو، پر چاڪاڻ جو مون وٽ آهوئي انگريزيءَ ۾ ترجمو موجود هو، مون کيس ڏياري موڪليو. ساڳئي وقت مون پنهنجي اردو شاعريءَ جي ڪتاب ”نيل ڪنٹھ اور نيم کے پتے“ جي مسودي جي فوٽو ڪاپي به هن کي ڏني، جنهن ۾ مون پنهنجا ڪيئي سنڌي نظم اردوءَ ۾ ترجمو ڪري به شامل ڪيا هئا: ان ۾ ”ميرے ديدہ ورو ميرے دانشورو!“ جهڙا اصلي نظم به هئا، جنهن کي گڏائي ”انجمن ترقي پسند مصنفين“ جي گولڊن جوبليءَ جو ڪراچيءَ ۾ افتتاح ڪيو ويو هو. ”نيل ڪنٹھ اور نيم کے پتے“ ۱۹۴۷ع کان وٺي ۱۹۵۱ع تائين منهنجي اردو شاعريءَ جو مجموعو هو، جو مون ”بوئے گل، نالهءِ دل“ جي نالي سان ۱۹۵۲ع ۾ ڇپايو هو، پر اُهو مارڪيٽ ۾ نه ڏنو هو ۽ دوستن ۾ ورهائي ڇڏيو هو، ڇو ته ان جي ڇپائي ۽ جلدسازي شايان شان نه هئي. اردوءَ ۾ اها شاعري مون تڏهن ڪئي هئي جڏهن ورهاڱي کان پوءِ سنڌي اديب ۽ شاعر ڏنر بتر ٿي ويا هئا ۽ سنڌ ۾ مون لاءِ سوبي گيانچنداڻيءَ ۽ ابراهيم جويي کان سواءِ ڪوئي اهڙو اديب نه رهيو هو، جنهن سان مان ڳالهائڻ چاهيان ها. ”نيل ڪنٹھ اور نيم کے پتے“ جو ٻيو حصو ۱۹۷۳-۷۸ع تائين لکيو ويو، جڏهن مرحوم سبطِ حسن سان منهنجي دوستي ٿي هئي. ان وقت نبي بخش کوسو ڪراچيءَ ۾ ڪنهن اداري جو ڊائريڪٽر هو ۽ هن عوامي ادبي انجمن جي سهاري هيٺ انتظام ڪيو هو ته مان پنهنجو اوپيرا ”ڀڳت سنگھ کي ڦاسي“ اُتي ڪٿي ڪيل ميڙ اڳيان پڙهان. تقريب ۾ مرحوم سبطِ حسن ۽ سعيده گذدر به آيا هئا. سعيده گذدر سبطِ حسن سان گڏ اردو ماهوار ”پاڪستاني ادب“ ڪيڍندي هئي، ۽ ڪافي افسانہ ۽ نثري نظم لکيا اٿائين. پوءِ مان سبطِ حسن ۽ سعيده سان گڏجي سبطِ حسن جي گهر ويو هوس، جتي اسان چانهه پيتي هئي. اُتي

اردوءَ جي مشهور شاعره فهميده رياض به موجود هئي. اسان جي واقفيت جڏهن ڪافي گهري ٿي وئي تڏهن هڪ ڀيري (غالباً ١٩٧٤ع ۾) سبطِ حسن مون کي خط لکيو هو ته، هو امير خسروءَ جي پنج سؤ ساله ورسي تي 'پاڪستاني ادب' جو نمبر ڪڍي رهيو هو ۽ مان هن کي ان نمبر لاءِ امير خسروءَ تي ڪوئي نظم موڪليان. مان جڏهن ١٩٦٣ع ۾ هندستان ويو هوس ته مون دهليءَ ۾ امير خسروءَ جي مزار تي حاضري ڏني هئي. گيتا، راج ۽ رشيد ڀٽي به مون سان هئا ۽ اسان خسروءَ جي مزار تي شمعون ٻاري فوٽو ڪڍايو هو، جو غالباً 'نئين زندگي' رسالي ۾ ڇپيو هو. اتفاق سان مزار جي ٻاهران قوال، خسروءَ جي قوالي 'ڪافرِ عشقم، مسلماني مرا درڪار نيست' ڳائي رهيا هئا. موٽي اچي مون خسروءَ تي چار نظم لکيا هئا. جن ۾ هڪ نظم 'امير خسرو پانيپاريءَ کي' ۽ امير خسروءَ جي طرز تي جديد دؤر جي پس منظر سان ڳجهارتون به هيون، جن کي اردوءَ ۾ 'ڪهه-مڪرنيون' چئبو آهي. اهي نظم منهنجي شعر جي مجموعي 'وڇون وسڻ آئيون' ۾ ڇپيا هئا. (امير خسروءَ جي اهميت مون هن جي پنج سؤ ساله ورسيءَ کان، جا دهليءَ، ڪراچيءَ ۽ تاشقند ۾ ملهائي وئي هئي، ڏهاڪو سال اڳ محسوس ڪئي هئي. اڄان تائين صبح جو چانهه جي وقت مان ڪڏهن ڪڏهن اميرخسروءَ جي دوهن ۽ گيتن جي ڪيسٽ ٻڌندو آهيان.) مون 'تنهنجو نالو؟ ڪانتي' وارو نظم اردوءَ ۾ منظوم ترجمو ڪري سبط حسن ڏانهن موڪليو. اهو نظم هن کي اينترو وڻيو، جو هن مون کي لکيو ته جي مان هن کي اهڙا ٻيا چار نظم موڪليان ته هو مون کي ٻئي ڪنهن اردو شاعر سان شريڪ ڪرڻ لاءِ تيار نه آهي ڇو ته انهن ۾ پنهنجي دؤر جو شعور ڪونه آهي ۽ هو اميرخسروءَ تي فقط قصيدا ٿا لکن. مون سبطحسن کي ٻيا به چار نظم اردوءَ ۾ لکي موڪليا جي سڀ هن 'پاڪستاني ادب' جي اميرخسرو نمبر ۾ شامل ڪيا ۽ ڪنهن به اردوءَ جي شاعر کي ان ۾ شايع نه ڪيو. ان کان پوءِ جڏهن منهنجي سبط حسن سان ڪراچيءَ ۾ ملاقات ٿي ته هن مون کي چيو: ”افسوس، جو اسان

Gul Hayat Institute

ايترو وقت ڪراچيءَ ۾ رهي سنڌي نه سکيا آهيون. تـوکي ٻنهي وليــن تي عبور آهي، ۽ جي تون پنهنجي شاعري پاڻ اردوءَ ۾ ترجمو ڪرين ته ڏاڍو چڱو ٿيندو.“ سبط حسن اردوءَ جو چوٽيءَ جو اديب ۽ دانشور هو ۽ هندستان جي ڪميونسٽ پارٽيءَ هن کي ۽ سجاد ظهير کي پاڪستان ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ کي منظم ڪرڻ لاءِ موڪليو هو. هو سجاد ظهير ۽ فيض جو گهرو دوست هو ۽ اردوءَ جا اڪثر اديب هن جي صحبت کي وڏي غنيمت سمجهندا هئا. هن جا سڀ ڪتاب، ’شهر نگاران‘، ’ماضي ڪے مزار‘، ’پاڪستان ۾ تهذيب ڪا ارتقا‘، ’انقلاب ايران‘، ’موسيٰ سي مارڪس تڪ‘، ’نويد فڪر‘ ۽ ’ڪارل مارڪس‘ مون پڙهيا آهن. ڪٿي ڪٿي مون کي هن سان اتفاق نه آهي پر ان ۾ شڪ نه آهي ته سبط حسن وڏي پايي جو اردو اديب ۽ سياسي مفڪر هو. شاهه جي رسالي جي منظوم ترجمي ڪان پوءِ، جنهن کي سال گذري چڪا هئا، مون وري اردوءَ ۾ نه لکيو هو. سبط حسن جي اصرار تي مون ڪيترن سنڌي نظمن جو اردوءَ ۾ ترجمو ڪيو ۽ ڪجهه اصلي نظم به لکيا ۽ پوءِ اهو سارو اردو مجموعو سبط حسن ڏانهن موڪليو، جنهن چيو ته اهو ڇپجڻ گهرجي. هُن، ان لاءِ پنهنجي پبلشر ۽ دوست، مڪتبهءِ دانيال جي مالڪ ملڪ نـورانيءَ سان ڳالهه ڪئي هئي. غالباً ١٩٧٥ع ۾ مـان ۽ سوڀو گيانچنداڻي، مزدور ليڊر ۽ ڪنهن وقت سنڌ اسيمبليءَ جي ميمبر قاضي مجتبيٰ جي گهر ويا هئاسين جتي ملڪ نوراني به آيو هو ۽ چيو هئائين ته سبط حسن هن سان منهنجي اردو مجموعي جو ذڪر ڪيو هو، جو هُو ڇپائڻ لاءِ تيار هو. ١٩٧٦ع ۾ ڀٽي صاحب مون کي سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر مقرر ڪيو ۽ مون مصلحت نـه سمجهي تـه ’نيل ڪنٺهه اور نيم ڪے پتے‘ پنهنجي ملازمت جي دؤران شايع ڪرايان. ڪجهه سال اڳ ملڪ نورانيءَ کي ڳلي جي ڪئنسر ٿي پئي ۽ آمريڪا ۾ علاج جي باوجود، شفاياب نه ٿيو ۽ گذاري ويــو. هن جي ڌيءَ، هوري نوراني، جا روس ۾ ڇهه سال تعليم ورتي، روسيءَ ۾ ڊاڪٽوريٽ ڪري آئي آهي ۽ نوراني صاحب

ڪان پوءِ مڪتبهٔ دانيال هلائي رهي آهي، مون کي سکر ۾ پيغام موڪليو هو ته مان هن جي پيءُ سان ڪيل پنهنجو واعدو پاڙيان، ان ڪري مان ’نيل ڪنٺه اور نيم کے پتے‘ جي هڪ فوٽو ڪاپي هن لاءِ کڻي آيو هوس. اتفاق سان هوري به ڪلفٽن تي ساڳي پرنس ڪامپليڪس ۾ رهندي آهي ۽ سليم جي فليٽ جو نمبر اي-٢٨ آهي ته هوريءَ جي فليٽ جو بي-٢٨ آهي. مون هوريءَ کي فون ڪيو ته هوءَ هلي آئي. منهنجي هن سان پهرين ملاقات اسلم اظهر جي جاءِ تي ٿي هئي. مون هن کي ڪتاب جو مسودو ڏنو، جو هوءَ ڇپي رهي آهي ۽ چاليهارو صفحن جو پروف مون کي ڏيکاري چڪي آهي. هُن مون لاءِ ڪجهه انگريزيءَ ۾ ڪتاب به آندا هئا، جي ماسڪو ۾ ويجهي ڇڪ ۾ ڇپيا ويا هئا. ان ۾ Land of Soviets, Its Verse and Prose جا ٻه جلد، اليڪساندر توارڊوفسڪيءَ جا منتخب نظم ۽ ڪجهه جديد روسي ناول هئا. روسي ڪتابن جي بها مغربي ڪتابن کان گهڻي گهٽ آهي ۽ اهي آرٽ پيپر تي ڇپيل آهن پر ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته روسي ادب جا اهي انگريزي ترجما اهڙا چڱا نه آهن جهڙا انگلنڊ يا آمريڪا ۾ ڪيا وڃن ٿا. ميڪس هيورڊ (Max Hayward) جا ڪيل بورس پاسترناڪ (Boris Pasternak) جي ناول ڊاڪٽر زواگو ۽ شاعر مينڊلسٽام جي سوانح حيات جا ترجما يا روسي شاعره آنااخمتووا يا اندرئي وزنيسينسڪيءَ جا ترجما ايترا ته چڱا آهن، جو پڙهندي پتوئي نه ٿو پوي ته آهي ڪي ترجما آهن.

اسلم اظهر کي مون فون ڪري چيو ته روسين کي منهنجا سيئي سنڌيءَ جا ڪتاب، ’نيل ڪنٺه اور نيم کے پتے‘ جو مسودو ۽ فهميده رياض جو ’حلقه مري زنجير کا‘ پهچائي ته جيئن هو انتخاب ڪري سگهن. مون هن کي ٻڌايو ته پٽني صاحب منهنجي منتخب شاعريءَ جي پنجابيءَ ۽ اردو ترجمي لاءِ سنڌالاجيءَ کي ٻه لک روپيا ڏني مون کي چيو هو: ”اياز، مان توکي ڪوئي چڱو آمريڪي مترجم وني ڏيندس. مون کي توکي دنيا ۾ ڦهلائڻو آهي.“ پر نه پتو

صاحب رهيو، نه منهنجي تخليقن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيو.

اسلم اظهر سان منهنجي ملاقات ٻه سال اڳ بيدل مسرور بدويءَ جي معرفت ٿي هئي. هن بيدل مسرور ۽ پنهنجي زال نسرين کي منهنجي گهر، مون کي ڪار تي ڪٺي اچڻ لاءِ موڪليو هو. برٽالٽ بريخت جي ڊراما (اردو) ۾ ’گاليلو‘ هيرو جو ڪردار خود اسلم اظهر ڪيو آهي، سيمبوار سارتي جو ڪردار نسرين اظهر ۽ گاليلو جي ڌيءَ ورجينيا جو نصرت اعظم خان ۽ دربار جي جوان خاتون جو ڪردار هوري نورانيءَ ڪيو آهي.

برٽالٽ بريخت ١٩٣٣ع ۾ جرمني ڇڏي هئي، جڏهن هٽلر اقتدار ۾ آيو هو، ۽ ١٩٣٩ع ۾ آمريڪا پهتو هو، جتي هو ١٩٤٧ع تائين رهيو هو. انهيءَ دور ۾ هن پنهنجو شاهڪار ’گاليلو جي زندگي‘ تخليق ڪيو هو. ان کان پوءِ هو يورپ موٽي ويو هو جتي هو پنهنجي موت تائين ناٽڪ لکندو رهيو هو. بريخت جي اڪثر ناٽڪن وانگر ’گاليلو جي زندگيءَ‘ ۾ هن جا معاشي نظريا ڪونه آهن. ناٽڪ جي پندرهن ڏيکن ۾ نه گاليلو جا غير جذباتي، غير ڊرامائي پورهئي جا ٽيهه سال ڏيکاريا ويا آهن. جڏهن ناٽڪ پنهنجي چوٽ تي پهچي ٿو ته اسٽيج کان ٻرتي (Off Stage) ڏيکاريو وڃي ٿو ته گاليلو پنهنجا لفظ واپس وٺي ٿو. بريخت نهايت سمجهداريءَ کان ڪم ورتو آهي، جو پنهنجي مرڪزي ڪردار کي پڙايو نه آهي. هن جو گاليلو عقل پرست، شڪي مزاج ۽ غيرجذباتي آهي ۽ اختياريءَ وارن سان سمجهوتو ڪندڙ آهي. هو پاڻ مڃي ٿو ته، هن جسماني عذاب جي ڀوءَ کان لفظ واپس ورتا هئا. پوءِ هو هڪ ڊيرج واري پوڙهي ۾ بدلجي وڃي ٿو، جو تن آسانيءَ تي هريل آهي. هن جو هڪ شاگرد هن جي رسالي (Treatise) جو نقل، ديني عدالت (Inquisition) جي پهچ کان پري، چوريءَ، سرحد پار ڪٺي وڃي ٿو. آتي گليلن ۾ ڳائيندڙ گرهن جي چرپر جي باري ۾ ڳائين ٿا ۽ آن جي مارڪسي تاويل ڪن ٿا ۽ گاليلو پنهنجي آخري تقرير ۾ سائنس جي ترقيءَ کي معاشي انقلاب سان ڳنڍي ٿو، جو هن جي

دور ۾ هو به ڪونه. انهيءَ ڪمزوريءَ جي باوجود ناٽڪ نهايت دلچسپ آهي ۽ روح کي ڪافي ڇڪي ٿو. دستڪ وارن 'گاليلو جي زندگي' هن دور ۾ اسٽيج تي آندو آهي جڏهن رجعت پرستي پنهنجي انتها تي پهچي چڪي آهي ۽ جنرل ضيا ٿيوڪريسي (Theocracy) لاءِ مُلا ۽ مشائخ ڪٺا ڪري رهيو آهي ۽ اسلام جي نالي ۾ نه رڳو پنهنجي اقتدار کي ڇهٺو پيو آهي پر هر ڪوڙ کي سچ ۽ سچ کي ڪوڙ چئي رهيو آهي. اها ڳالهه نه رڳو 'دستڪ گروپ' جي مڙسي آهي پر اها هنن جي سياسي شعور جي گهرائيءَ جو ثبوت به ڏئي ٿي. هڪ نئون دور اچي رهيو آهي، انسان جون اکيون ان جي تصور سان چمڪي اٿن ٿيون. اهو دؤر دنيا کي بدلائي ڇڏيندو ۽ انهيءَ توهم پرستيءَ کي جڙ کان پٽي ڦٽي ڪندو، جنهن هن وقت تائين زندگي زهر ڪري ڏني آهي. ماڻهو ٽيڪيءَ اڻ ٽيڪيءَ تي سوچين ٿا. انهيءَ امڪان ڏانهن نهارين ٿا، جنهن جو هيل تائين ڪنهن خواب به نه لڌو آهي. نئون دؤر اچي رهيو آهي، هو سوچين ٿا: هن وقت تائين اسان تي راڄ ڪيو ويو آهي، اڳتي اسين راڄ ڪنداسين. شاندار آهي اهو احساس ته اسان انهيءَ دور جي ابتدا ڪري رهيا آهيون، هڪ نئين سماج جو بنياد رکي رهيا آهيون جو اڳئين دؤر جي غلاميءَ مان آزاد هوندو. رجعت پرست، پنهنجي دل ۾ غصي ۽ هراس جا جذبا سانڍي، انهن ماڻهن کي ڏسي ۽ سوچي رهيا آهن ته هي پاڳل سڀڪجهه ڊانوا ڊول ڪرڻ چاهين ٿا، انهيءَ ساري تاڃي پيٽي کي ڇِنڻ ڦاڙڻ چاهين ٿا جنهن جي اسان صدين کان اُڻت ڪئي آهي. هي اسان جي وجود لاءِ خطرو آهن، ديوانا آهن، انهن کي مٿايو وڃي. پوءِ هو زبردست حملو ڪن ٿا. ان ساري هنگامي جي بانيءَ کي پڪڙين ٿا، جو پنهنجيءَ شهادت کي بي معني سمجهي پنهنجا لفظ موٽائي ٿو ۽ پنهنجا ڪتاب ملڪ کان ٻاهر ڏياري ٿو موڪلي، جتي آهي اهترو شديد اثر پيدا ڪن ٿا جو دنيا بدلجي ٿي وڃي. گاليلو جي پهرئين نسخي ۾ هيئون لطيفو آهي، جو پوءِ آتان ڪڍي بريخت ٻئي ڪنهن ڊرامي ۾ ڏنو آهي. گاليلو

هڪ ڪريٽ جي فلاسافر جي ڳالهه ٻڌائي ٿو جنهن هڪ جابر جي حڪومت جو ايجنٽ ٿي ڪم ٿي ڪيو، پر جڏهن حڪومت جي ڪارپردازن هن کان پڇيو ٿي ته ”تون اسان لاءِ ڪم ڪندين؟“ تڏهن هن ڪوئي به جواب نه ٿي ڏنو. جڏهن ستن سالن کان پوءِ اهو فلاسافر مري ويو ته هن جي لاش تي واس ڏوپ ڪيو ويو ۽ پهريون ڀيرو مٽي هنن کي جواب ڏنو: ”نه، مان توهان لاءِ ڪم نه ڪندس.“

گاليلو ناٽڪ ١٩٣٨-٣٩ع ۾ لکيو ويو هو، جنهن وقت جرمنيءَ ۾ نازي زور هئا. ’اونداهو دور‘- بريخت جي شاعريءَ جو هڪ اهم محاورو آهي. هڪ هنڌ هن چيو آهي:

اونداهي دور ۾
ڇا هو به ڳائيندا؟
ها، هو به ڳائيندا
اونداهي دور جي باري ۾-

Ptolemaic Cosmology ۾ ڌرتيءَ کي ڪائنات جو مرڪز ٿي سمجهيو ۽ هن جي علم ڪائنات کي غلط چوڻ، چڻ ته ڪليسا جي منهن تي چماٽ ۽ سائنس جي معاملات تي ان جو اختيار ختم ڪرڻ جي ڪوشش هئي، ۽ اها چڻ اڻ سڌيءَ طرح ان اونداهي دوُر جي مخالفت هئي، جنهن ۾ بريخت پنهنجي وطن جرمنيءَ کي ڇڏي ويو هو. گاليلو اٽڪل ٽي سوَ سال اڳ پيدا ٿيو هو. بريخت، ناٽڪ ۾ تاريخي سچائيءَ جو ايترو خيال نه رکيو آهي جيترو ان جي پيغام جو، جو هُن جي دور جي باري ۾ آهي.

ڳالهين ڪندي، اسلم اظهر، بيدل کي چيو، جديد جرمن موسيقيءَ ۽ بيٿوون ۽ باخ جي موسيقيءَ ۾ زمين آسمان جو فرق آهي، ايئن شيخ اياز جي انقلابي شاعريءَ کي ڳائڻ جو انداز شاهه لطيف جي شاعريءَ کي ڳائڻ کان بلڪل مختلف ٿيڻ گهرجي. بيدل، اسلم اظهر جي صلاح سان ’وائسز گروپ‘، پنجاب جي ترقي پسند ٿيٽر ’اجوڪا گروپ‘ جي نموني تي ٺاهيو آهي. ٻنهي مون کان پڇيو ته وائسز گروپ لاءِ به مان هنن کي ڪوئي سنڌيءَ ۾ ناٽڪ

ٻڌايان، پر مون کي ڪوئي نالو سمجهي نہ آيو. پوءِ اسلم اظهر مون کي چليءَ جي راڳي شاعر 'وڪٽر هارا' جي گيتن جو انگريزي ترجمو، مرتضيٰ سولنگيءَ هٿ موڪليو، جو اسٽيل مل ڪراچيءَ ۾ ملازم آهي ۽ هر روسي ٽيڪنيشن وانگر پاڻ کي ورڪر سڏائيندو آهي. ٻئي ڀيري اسلم اظهر مرتضيٰ سولنگيءَ جي معرفت اُتپل دت جي ڪتاب Towards a Revolutionary Theatre جي فوٽوڪاپي مون ڏانهن ڏياري موڪلي هئي. مون کان جڏهن اسلم اظهر ان ڪتاب جي باري ۾ رايو پڇيو تہ مون چيو تہ ان ۾ جرمن ہوليءَ ۾ ڪيترا ٽڪر ڏنل هئا پر انهن جو ترجمو ڏنل ڪونہ هو، ان ڪري مون کي ڪتاب ڪجھہ ڀاري لڳو. پر بريخت جي باري ۾ هن جي هيٺئين قول تي هن، جا تنقيد ڪئي اُها مون کي وڻي:

"Tragedy is based on bourgeois virtues, draws its strength from them and will perish along with them."

الاجي ڇو بريخت تائين، ترقي پسند اديبن ۾ توري گھڻي dogmatism آهي!

'Dialectics of theatre' تي هڪ باب لکي، هُن باقي ٻہ باب In Search of form ۽ Political theatre تي لکيا آهن. مون کي هونءَ ڪتاب ڪافي وڻيو. هڪ هنڌ لکيو اٿائين:

India still wallows in feudal backwardness. It's bourgeoisie are illiterate, superstitious thieves, who prostrate themselves before the Monkey-god, before going out to rob workers. The petty bourgeoisie thus inherits a million superstitions from its masters and has strange faith in black magic stored away in its mind. The revolutionary theatre therefore must be violently atheistic towards its practitioners.

This of course does not mean that a revolutionary theatre must directly attack the audience's

Gul Hayat Institute

religious beliefs. That would be wasteful, because the object of theatre is to rouse class hatred, to make people angry, to make them want to fight, and religion is by no means a hindrance to this struggle. Deeply religious men can be in the vanguard of the struggle.

”هندستان ۾ اڃان جاگيرداري ڪاهليءَ ۾ ليٽڙيون پائي رهيو آهي. ان جا بورجوازي جاهل، وهمي چور آهن، جي لنگور - ديوتا اڳيان ڏنڊوت ڪري، پوءِ پورهيتن کي وڃي ڦُرين ٿا. ان طرح بيٺي بـورجوازيءَ کـي پنهنجن ڏٿين کان الڪين وهم ورثـي ۾ ملن ٿا ۽ آهي انهيءَ ڪاري جادوءَ ۾ عجب جهڙو ويساهه رکن ٿـا، جو هُنن پنهنجي من ۾ سانيي رکيو آهي. انقلابـي ٿيٽر کي تنهنڪريآن جي مشق ڪندڙن خلاف الحاد جو اعلان ڪرڻ گهـرجي.

”پر ان جي معنيٰ اها نه آهي ته انقلابي ٿيٽر کي سامعين جي مذهبي اعتقاد تي سڌو وار ڪرڻ گهرجي. اهو اجايو ٿيندو، ڇاڪاڻ جو ٿيٽر جو مقصد طبقاتي نفرت پيدا ڪرڻ آهي، ماڻهن کي غصو ڏيارڻ آهي، اُنهن کي ويڙهه لاءِ اُتساهڻ آهي ۽ مذهب انهيءَ جدوجهد ۾ رڪاوٽ نـه آهي. مذهبي ماڻهو بـه جدوجهد جا سرڪردا ٿي سگهن ٿا.“

مون کي پاڪستان جي حالتن ۾ ان پوئين فقري سان اتفاق نـه آهي، پر مان، اهو مڃان ٿـو ته تصوف اسان جي تاريخ ۾ هڪ انقلابي حقيقت ٿي رهيو آهي. ان ڪري مون ٻه سال اڳ اسلم اظهر سان واعدو ڪيو هو ته مان جهوڪ واري شاهه عنايت جي شهادت تي ڊرامو لکندس. ان لاءِ مون پير حسام الدين راشدي جا ان موضوع تي ’نئين زندگيءَ‘ ۾ آيل مضمون ۽ تاريخ مان ٻيو مواد به سهيڙيو آهي پر اڃان ڊرامو لکي نه سگهيو آهيان. مان اڃان سوچيندو رهيو آهيان ته اهڙا انسان جڏهن گهريءَ ڪڏ ۾ گهـوري ڏسن ٿـا تڏهن انهن کي ڇا ٿو نظر اچي؟ هو موت کي ڇا ٿـا سمجهن ۽ ڇو اُن

Gul Hayat Institute

جو آڌرڀاءُ ڪن ٿا، موت جو هر ڏيئي کي وسائي ٿو ڇڏي ۽ انسان کي ڪنهن ڪاري ڪارونڀار ۾ ڍڪي ٿو ڇڏي! ڇا، ان ڪارونڀار جو ڪوئي ساحل آهي؟ ڇا آهي شهيد پنهنجي شهادت کان اڳ ۾ ان ساحل جو شعوري احساس رکن ٿا يا ڀڳت سنگهه وانگر هو فقط تاريخ ۾ زنده رهڻ چاهين ٿا، تاريخ، جا هن پوريءَ ترقيءَ يا ترقيءَ جي ڪنهن نه ڪنهن حصي جي آهي— ترقي جا هن ڪائنات ۾ هڪ ٽبڪي برابر به نه آهي! انسان ڪيئن خوشيءَ سان جيئڻ تان آسرو پلي وڃن ٿا، درختن جي ڇانوَ تان، گلن جي سڳنڌ تان، پکين جي آڌار تان ۽ نينگرين جي انهن پرپور ڇاتين تان، جي انگين ۾ جهنگلي سهن وانگر ڦٽڪنديون آهن!

هو اهو ڇو نه ٿا سوچين ته جڏهن گهٽيءَ ۾ شهنايون وڄنديون، گيت گونجندا، ٽهڪڙا ايندا، تڏهن هو نه هوندا، هنن جو لاش قبر ۾ پيو هوندو. ڇا، اسان هميشه لاءِ مرون ٿا يا موت کان پوءِ به زندگي آهي؟ ڇا، اهو جواب مون کي فقط موت جي آغوش ۾ وڃي ملي سگهندو؟ ڇا زندگيءَ ۾ مان ان حقيقت کي سمجهي نه ٿو سگهان، جا ڪي ڪن انسانن پنهنجي شهادت کان اڳ سمجهي آهي ۽ شاه عنايت وانگر چئي سر ڏنو اٿائون:

سر در قدم يار فدا شد چه بجا شد
اين بار گران بود ادا شد چه بجا شد.

Gul Hayat Institute

مان ان تي اڃان سوچي رهيو آهيان، اڃان سوچي رهيو آهيان ... ۽ منهنجا وار اڇي اڇا ٿيا آهن، منهنجي ديد ڪمزور ٿي رهي آهي، ۽ مان، جو پاڻ ۾ رستم دستان جي سگهه محسوس ڪندو هوس، ٿورو لڪي ٽڪجي ٿو پوان!

سارتر وانگر مان هن زندگيءَ ۾ ڪائي اندروني معنيٰ ڳولي نه سگهيو آهيان، پر ادب جي مسلسل تخليق سان ان کي پرپور معنيٰ

ڏئي سگهيو آهيان ۽ پنهنجي جيئڻ لاءِ جواز پيدا ڪري رهيو آهيان. مان ڀانيان ٿو ته مان جيستائين دلچسپيءَ سان لکي سگهندس، مان نه مرندس، پر جنهن وقت اها دلچسپي ختم ٿي ويئي، يا دلچسپيءَ جي باوجود، مون ۾ لکڻ جي سگهه ختم ٿي ويئي، ان وقت عزرائيل جا گهوڙا هڻڪارون ڪندا ايندا ۽ مون کي اُن جي رٿ ۾ ڪنهن ڪٽي ويندا. هن سال مئي جي مهيني ۾ مان ۳ بجي صبح کان ٦ بجي صبح تائين سانده هڪ مهينو شعر لکندو رهيس ۽ پنهنجا نثر جا ٻه ڪتاب 'آدم ڪهاڻيءَ' جو حصو ۽ 'روس جو سفرنامو' وچ ۾ روڪي ڇڏيم، ڇو ته شاعري سمنڊ جي وير وانگر ڪڏهن ڪڏهن چڙهندي آهي ۽ جڏهن لهي ويندي آهي ته مون کي منهوڙي جي ٽوٽ ڀڳارين وانگر ڇڏي ويندي آهي. مون نه رڳو ڪيترائي نظم لکيا پر ٿر جي پس منظر سان پنج ڇهه سوَ بيت لکيا، جن ۾ مون انسان جي گوناگون جذبات کي سمايو. انهن بيتن ۾ پٿاريءَ جي لوڪ ڪهاڻين جو ڪوئي پس منظر نه آهي ۽ انهن ۾ ورلي ڪوئي اهڙو اهم لفظ ڪم آندل آهي، جو پٿاريءَ يا ٿري ڪنهن شاعر اڳ ڪم آندو آهي. مون سوچيو آهي ته اڃا سنڌ جي سمنڊ، ڪوهستان، لاڙ، وچولي، اُتر جي پس منظر سان ٻيا بيت لکان، جن ۾ هن قدرتيءَ سان 'من تو شُدم تو من شُدي' واري ڪيفيت پيدا ڪيان. مون ڪتاب جو نالو 'آڪن نيرا ڦُليا' رکيو ۽ اُن جي هڪ ڪاپي ياسمين کي ڏني هئي ته حيدرآباد پهچڻ سان جويي صاحب کي ڏئي. ابراهيم جويو، سنڌي شاعريءَ جو وڏو پارکو آهي. مان جڏهن به نئون شعر لکندو آهيان ته چاهيندو آهيان ته اُن تي پهرين نظر سنڌ جي هن عظيم دانشور جي پوي، ۽ اهو شعر ابراهيم کي پسند ايندو آهي ته مون کي ان جي امرتا جي پڪ ٿي ويندي آهي. منهنجي اڳئين ڪتاب 'ٻڙ جي ڇانوَ اڳي ڪان گهاٽي' ۾ شامل هڪ نظم 'چانڊني راتين ۾ ڪنهن رابيل جي پوتي جيان— تون هُئينءَ' جي شرح جنهن خوبصورتيءَ سان هُن ڪئي آهي، اهڙي ورلي ڪوئي ڪري سگهندو ۽ اُن ۾ آندل لفظن، "ماڳ" ۽ "دڳ" جي پرک

پروڙ جيئن هُن وٽ آهي؛ ائين ٻيو عظيم دانشور رسول بخش پليجو ڪري ته ڪري، باقي ٻئي جي وس جي ڳالهه نه آهي. پليجي ڪي جڏهن مون شاهه جي بيتن جي تشريح ڪندي ٻڌو آهي، تڏهن مون کي ائين لڳو آهي ته شاهه جا بيت مان پهريون ڀيرو ٻڌي رهيو آهيان ۽ آهي اڳي ڪان وڌيڪ پيرَ وڌيڪ خوبصورت ٿا لڳن. دراصل تنقيد خود هڪ تخليقي عمل آهي. پهريون ڀيرو غالب جي عظمت جو صحيح اندازو غالب تي حاليءَ ۽ عبدالرحمان بجنوريءَ جي تنقيدن پڙهڻ سان ٿيو. ٻيا سنڌ جا محقق ۽ ادب جا نقاد رڳو ’ٻهه مڇي ۽ لوڙهه سمي ويندا سوکڙي‘ ۽ ’اَرَهه ٻرَهه ڪنڪره‘ ڪندا وتندا آهن، جو صدين ۾ سنڌ جو ڪُلي سرمايو آهي.

اَجُ جوڀي جو خط پهتو آهي جنهن ۾ هن لکيو آهي ته هن ’اَڪن نيرا ڦُلبا‘ پڙهيو— ”نهايت خوبصورت بيت آهن.“ اُن خط سان گڏ جوڀي هندستان جي سنڌي اخبارن جا ڪجهه تراشا موڪليا آهن، جن ۾ اُتان جي اديبن ۾ هلندڙ واد وودا ٻه آهي ۽ اُتم جي ’ڀڳت سنگهه کي ڦاسي‘ ۽ ’راج گهاٽ تي چنڊ‘ جي ساراهه به آهي. ’ڪونج‘ رسالي جو ايڊيٽر، هري موٽواڻي، مون وٽ سڪر آيو هو ۽ هندستان ۾ سنڌي اديبن ۾ رساڪشيءَ جو ذڪر ڪيو هئائين. مون کي پوري پس منظر جي خبر نه هئي ۽ اُن ڪري مون هن کي ڪوئي جواب نه ڏنو هو ۽ رڳو ايترو چيو هو ته ”’نئين دنيا‘ جيڪو سنڌي ادب ۾ ڪردار ادا ڪيو آهي، اُن جو مثال ڪونهي. ذيابيطس سان طيش لازمي ٿيندو آهي ۽ مون ٻُڌو آهي ته اُتم کي ذيابيطس آهي، اُن ڪري هن جي طيش تي ايترو غصو نه ڪرڻ گهرجي.“

تاريخ هڪ جلاد وانگر پنجويهن سالن کان مون تي تلوار آڀي رکي آهي نه ته دل ڪيترو نه چاهيندي آهي ته مان وري سُندريءَ ۽ اُتم سان ملان! سالها سال اُتم ’نئين دنيا‘ ڇڻ منهنجي شاعريءَ جي ڦهلاءَ لاءِ رکي هئي! مان هن جو ٿورو ڪيئن لاهي سگهندس؟ نه ڄاڻان سنڌي ادب تي هن جا احسان ڪيئن وساري ڇڏيا اٿائون، جو هن جا اڳيان دوست به هن سان وڙهن ٿا! ڇا، پيريءَ ۾ انسان

Gul Hayat Institute

ڏاڍا سخت دل ٿي وڃن ٿا ۽ اڳيان اڳ لاڳاپا وساري ڇڏين ٿا؟ مون ته کنهن به دوست لاءِ هڪ لفظ به نه چيو آهي، توڙي انهن مان کن ته مون سان ويل وهايا آهن!

رات جو مان سراج ۽ تاجل کي ’آکن نيرا ڦُلا‘ جا سياسي پس منظر وارا بيت ڏهين بجي رات ٽائين پڙهي ٻڌايا ڇو ته سراج جي اُنهن ۾ گهڻي دلچسپي هئي. ٻنهي جو رايو هو ته بيت بيمثال آهن ۽ اڳ ۾ اهڙا نه لکيا ويا آهن. هڪ بيت تي سراج چرڪ ڀري ’وه واه‘ ڪئي ۽ آهو هو:

هت ٻـه اسرائيل جڻ، رهندو نـه رڻ ٻئٽ
جڏهن لاٿو ڳيٽ، سڀڪجهه هوندو سڙو.

تـاجل خود بيت ۽ وائيءَ جو شاعر آهي ۽ هن جهڙيون وايون ۽ بيت هن جي کنهن به هم عمر يا هن کان گهٽ عمر شاعر نه لکيا آهن. هو نهايت لڳن سان لکندو رهي ٿو ۽ اُنهن شاعرن وانگر نـه آهي، جي ويهه پنجويهه سال اڳ ايڪڙ ٻيڪڙ سٽ لکي، اُن جي آڙ ۾ ٽڪيندا ٿا وتن. ابراهيم، سراج ۽ تاجل جو ’آکن نيرا ڦُلا‘ جي باري ۾ رايو ڪافي هو ۽ مون فيروز کي خط لکيو هو ته آهو ڪتاب مون کان ڇاپڻ لاءِ وٺي وڃي.

Gul Hayat Institute

•

ٻهرين جولاءِ تي آرٽس ڪائونسل ۾ ڪنسيٽ جو مهورت هو، جو وائسز گروپ (Voices Group) پيش ڪيو هو. وائسز گروپ جو روح روان بيدل مسرور آهي، جو شڪارپور جو آهي ۽ مشهور شاعر فقير غلام علي مسرور جو فـرزند آهي. هن کي قدرت هڪ خوبصورت چهرو ۽ دلڪش شخصيت ڏني آهي. وائسز گروپ ۾ ٽي نوجوان عورتون ۽ پنج ڇهه نوجوان مرد آهن. ڪنسيٽ تي ٻاهران

فيض صاحب ۽ منهنجو فوٽو ڏنل هو ۽ پاسي ۾ نغمن جا سيرا ڏنل هئا، جي آن ڪنسيٽ ۾ شامل هئا. آن ۾ منهنجا نظم 'سچ وڏو ڏوهاري آهي'، 'مان ڏوهي هان'، 'ڏيئا ڏيئا ڳاٽ اسان'، 'هڙڪ هلءِ هو، ڏيهان هلو هو'، 'همرچو'، 'جيت اڪ لڳي جمت، آڪ تپن' ۽ 'وچو ڪنويليو وچو' ۽ منهنجا اردو نظم 'آج يہ ڪهدے' ۽ 'ميرے ديده ورو ميرے دانشورو' شامل هئا. فيض صاحب جا 'بول ڪہ لب آزاد هين تيرے'، 'دربار وطن مين جب اڪ دن'، ڀٽائيءَ جي وائي 'رات بہ مينهڙا آئا' ۽ ڪنهن نوجوان شاعر جو گيت: 'جند جڙي مال چڙي' بہ شامل هئا.

اسٽيج تي مائڪروفون جي اڳيان فيض صاحب جي تصوير لڳل هئي، جنهن کان ڇو تہ صدارت ڪرائي وئي هئي. اسٽيج تي مون سان گڏ رسول بخش پليجو، سوڀو گيانچنداڻي، اسلم اظهر ۽ بيدل مسرور ويٺا هئا، جن موسيقيءَ تي ۽ فيض صاحب ۽ منهنجي شاعريءَ تي تقريرون ڪيون. رسول بخش پليجو جيترو چڱو لکندو آهي، آن کان بہ وڌيڪ چڱو ڳالهائيندو آهي. هن کي سنڌي، پنجابي، اُردو ۽ انگريزيءَ تي عبور آهي ۽ چئني ٻولين ۾ هن جي هڪجهڙي فصاحت ڏسي ٻڌندڙ دنگ رهجي ويندا آهن. مون سنڌيءَ ۾ بہ شخص ڏٺا آهن جي ڏاڍو چڱو ڳالهائيندا آهن ۽ آنهن کي ٻڌندي ائين لڳندو آهي تہ درياهہ پلتجي پيو آهي ۽ آهي آهن: رسول بخش پليجو ۽ عبدالواحد آريسر. پر پليجي جو بين الاقوامي سياست، حالتن ۽ نظريـن جو مشاهدو ۽ مطالعو وسيع آهي ۽ نهايت چڱو ڳالهائي سگهندو آهي. مونءَ بہ هائي هو چوتيءَ جي ليڊرن مان آهي. هن جي سڏ تي اندرون سنڌ مان سوا لک سنڌي ڪراچيءَ آيا هئا، جن مان ڏهاڪو هزار تہ عورتون هيون. هن کي ٻڌي مون کي ائين لڳندو آهي تہ هو جدليات هيگل مان نہ سکيو آهي پر اها جيئي سنڌ تحريڪ جا بند پچي هن تائين پهتي آهي. منهنجي نظر ۾ هو مارڪسٽ آهي پر جڏهن کان چين ۾ مائوءَ جي ثقافتي انقلاب **(Cultural Revolution)** جا پرخچا اُڏائي ڇڏيا آهن، هو ڪنهن بہ 'ازم' جي

ڳالهه نه ڪندو آهي ۽ پنهنجي ترقي‌پسند نظريي ڪي پنهنجيءَ نهايت مؤثر ۽ منفرد ٻوليءَ ۾ پيش ڪندو آهي. هو لکن ماڻهن جي ميڙ ۾ ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڳالهائي سگهندو آهي ۽ هن ڪي ٻُڌي ماڻهو پنهنجي سڌ ٻُڌ ڀلجي ويندا آهن. ڀُٽي صاحب ڪان پوءِ پليجو پاڪستان جي هڪ گوناگون شخصيت آهي ۽ هن جو دشمن به هن جي بي‌انتها ذهانت، تجزيي جي انفراديت، گهرائيءَ ۽ دورانديشيءَ ڪان انڪار نه ڪري سگهندو آهي. ان ۾ ڪوئي شڪ نه آهي ته هن ڀُٽي پيل صوبي ۾ عوام جي نفسيات تي هن ڪي حيرت انگيز عبور آهي. عبدالواحد آريسر ڪي به، جيئي سنڌ تحريڪ جو هڪ حصو ذري گهٽ پوڄيندو آهي. مولانا آزاد جو وڏو مداح آهي. پر مولانا نه رڳو اُردو، فارسيءَ ۽ عربيءَ جو وڏو ماهر هو، پر هن ڪي انگريزيءَ تي به چڱي دسترس هئي، جا آريسر ڪي نه آهي. مون ٻڌو آهي ته آريسر جڏهن سائين جي. ايم. سيد جي محفل ۾ ايندو آهي ته سائين هن سان اُٿي ملندو آهي— اهو شرف سائين تمام ٿورن ماڻهن ڪي بخشيندو آهي. جيئي سنڌ تحريڪ ۾ جيڪي سچا ماڻهو رهيا آهن، آءٌ اُنهن مان آريسر ڪي وڌيڪ اهميت ٿو ڏيان. هڪ ڀيري هو پٽر سنڌيءَ سان گڏجي منهنجي گهر آيو هو ۽ منهنجي پيرن تي هٿ رکي مون سان مليو هو. ٻئي ڀيري سنڌ جي مسئلن تي جا هن بين‌الاقوامي ٽربيونل ويهارڻ چاهي هئي، اُن تي منهنجو نالو به ڏنو هئائين. اها محبت ٻه طرفي آهي. پليجوءَ آريسر پاڻ ۾ نه ٺهندا آهن، پر مون ڪي اُميد آهي ته ڪنهن موڙ تي هو ڪٺا هوندا. اي ڪاش! سنڌ ۾ دانشور ائين ڪٺا ٿي سگهن، جيئن ٽڪريءَ جي ڏار ۾ ڪنهن وڻ جون ٽنڊيل جڙون هونديون آهن! في‌الحال ٻئي سنڌ نئشنل الائنس ۾ آهن، جنهن جو چيئرمن جي. ايم. سيد آهي ۽ ان ڪري هڪٻئي تي هلان نه ٿا ڪن. فقير محمد لاشاريءَ، بدر ابڙي (جو مشهور ڪهاڻيڪار، جمال ابڙي، جو فرزند آهي ۽ پيءُ تي ويو آهي) به تقريرون ڪيون. اسٽيج تان جيستائين نگاهه ٿي وڃي، تيستائين عورتون ۽ مرد موجود هئا. ڪي ويٺا هئا ته ڪي بيٺا هئا. اهلماظهر

Gul Hayat Institute

هڪ عالمانہ تقرير ڪئي، جا گهريءَ سوچ ۾ وجهندڙ هئي. هن جو تقرير ڪرڻ جو انداز هڪ ٿي. وي. اداڪار جو هو، جو برو بہ نہ ٿي لڳو. سوڀو تقرير لاءِ نہ پر منهنجي ڪري آيو هو، پر پوءِ بہ هن جي تقرير ۾ جي ماضيءَ جون جهلڪون هيون، تن هن جي تقرير کي دلفريب بڻايو. مون لکيل تقرير پڙهي جا ’هلال پاڪستان‘ ۽ ’برسات‘ ۾ ڇپي آهي. اُن ۾ مون سامعين کي ٻڌايو تہ شاعري منهنجي صليب بہ رهي آهي تہ تلوار بہ رهي آهي. تقرير جي آخر ۾ مون فيض صاحب سان پنهنجي محبت جو اظهار ڪيو، جو منهنجي نظر ۾ ناظم حڪمت ۽ پيبلو نرودا جي پايي جو شاعر آهي ۽ اُردوءَ جي لاءِ مون چيو تہ ”روسي زار جي ٻولي بہ هئي، پشڪن جي ٻولي بہ هئي. زارن کي تاريخ مليامِيٽ ڪري ڇڏيو، پشڪن اڄا تائين روس جو عظيم شاعر آهي.“ مون سامعين کي پنهنجن ڪتابن ’راج گهاٽ تي چنڊ‘ ۽ ’ٻڙ جي ڇانو اَ اڳي کان گهاٽي‘ مان ڪيترائي نظم بہ ٻڌايا. مان نظم ٻڌائي چڪس تہ موسيقيءَ جو دؤر شروع ٿيو. اسين اسٽيج تان لهي هيٺ اچي ويٺاسين. منهنجي هڪ پاسي پليجو ۽ ٻئي پاسي سراج ۽ سوڀو ويٺا هئا. ٿورڙو پري اسلم اظهر ويٺو هو. مون پليجي کان پڇيو:

”سيد سان وقت ڪيئن ٿو گذري؟“

”ڏکيو ٿو گذري“، پليجي جواب ڏنو.

”هُون“ چئي، مون خاموشي اختيار ڪئي.

مون سوچيو تہ سنڌ جو ماڳ ڪيترو دور آهي؟ اُن ماڳ جي دڳ تي ڪير آهي؟ هو آتي پاڻ پهچي سگهندو بہ يا نہ؟ مستقبل جي ڪُک ۾ ڇا آهي؟ انهن سوالن جا جواب منهنجي شاعريءَ ۾ تہ آهن پر ڪيترا نہ مبهم آهن! ڇا، مان ولادمير ماياڪو. فسڪيءَ وانگر ڪجهہ ڏونگي جي چوٽ تي چڙهي سگهان ٿو؟

ايتري ۾ منهنجو پٽ مونس اچي مون سان مليو. هو مون کي ٻيءَ زال، اقبال، مان آهي، جنهن سان منهنجي علحدگيءَ کي اٽڪل ٢٣ سال ٿيا آهن. مونس خيرپور يونيورسٽيءَ ۾ بين الاقوامي

تعلقات جي شعبي ۾ اسسٽنٽ پروفيسر آهي. هو ڪافي ذهين آهي ۽ ڪيئي ترقي پسند نوجوان هُن جا دوست آهن. هن منهنجا ڪجهه نظم انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري 'View Point' هفتيوار ڪي لاهور موڪليا هئا، جي ڏاڍي شان مانَ سان شايع ڪيا ويا هئا. هن ڪي ڏاڍو شوق آهي ته هو روس وڃي وڌيڪ تعليم حاصل ڪري پر اڃان هن ڪي موقعو نه مليو آهي. هن جي پيءُ، وينگس، به ذري گهٽ ايم. بي.بي.ايس ڪئي آهي ۽ هن جو ننڍو ڀاءُ سرمنڊ بئنڪ ۾ ملازمت ڪندو آهي. مان انهن ٽنهي ڀارن تي خاص توجهه نه ڏئي سگهيو آهيان. زندگي بہ هڪ طوفان وانگر آهي. ڪيڏا ڏار ٽوڙي ٿي وڃي! وري به اها ڳالهه تسڪين ڏيندي آهي ته مونس منهنجيءَ شاعريءَ کي ڏاڍي اهميت ڏيندو آهي، ۽ اِن تي فخر ڪندو آهي ته هو منهنجو پٽ آهي.

زرينه به انيس، سليم ۽ حنا سان ماني کائي اٽڪل ساڍي ٨ بجي آئي هئي پر هوءَ مون کي انبوهه ۾ نظر نه آئي ۽ علالت سبب ڪلاڪ ڪن ۾ گهر موٽي وئي.

بيدل اسٽيج تي ڳائي رهيو هو:

اڄ به وري هو فاشي ڪتا
مون کي قابو ڪن ٿا ..

۽ پوءِ واري واري سان 'فاشي ڪتا' 'فاشي ڪتا' دهرايائين ٿي ته گويا فاشزم لاءِ ساري ڌرتيءَ جي نفرت هن جي آواز ۾ سمائجي ٿي وئي.

هو پنهنجون ٻئي ڪرايون ايئن ڪنيون ڪري ڏيکاري رهيو هو ڄڻ آهي زنجيرن ۾ هيون. شاهد ڳائي رهيو هو:

گيٽ به ڄڻ گوريلا آهن
جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

اِهو شاهد ته هو جنهن ڪان گذريل فسادن ۾ سنڌس گيتار، ڪسي سنڌس مٿي تي ڀڄي هئائون! پر پوءِ به هن جو انسان مان ايمان نه ويو هو.

Gul Hayat Institute

آهي باشعور آواز، اهي هڪٻئي سان هم آهنگ آواز، جن ۾ ڌرتيءَ جي بيپناهه قوت هئي، منهنجو، پليجي، سراج ۽ سوڀي جو من موهي ويا. ايئن پئي محسوس ٿيو ته هن ڌرتيءَ تي ڪجهه نئون ٿيڻ جي گهرج رهيو آهي، جنهن ۾ ڀٽ شاهه تي ڳايل ڪلام وانگر رودن نه آهي پر شعلا آهن جي ڌرتيءَ تي ٻري رهيا آهن، اُجالو ڪري رهيا آهن، واٽ ڏيکاري رهيا آهن.

اٽڪل ساڍي ٻارهين بجي رات جو تقريب پوري ٿي. مون نڪري تاجل کي گوڙ ۾ ڳوليو پر هو نظر نه آيو. ٿوريءَ دير کان پوءِ مون ڏٺو ته هو ٻن ڇوڪرين سان گڏجي ڪار طرف اچي رهيو هو. انهن مان هڪ ڇوڪريءَ کي مون گذريل ادبي سنگت جي ميڙ ۾ ڏٺو هو. هوءَ عطيه داؤد هئي. ڪار جي ويجهو اچي عطيه چيو ”سائين! هيءَ منهنجي ڀاڻيجي (ناٺو وسري ويو آهي) آهي. دير ٿي وئي آهي ۽ هن وقت اسان جي گهر ڏانهن ڪائي بس به نه ٿي وڃي. جي اوهان کي اعتراض نه هجي ته اسين به ڪار ۾ هلون.“ مون ڪنڌ ڌوڻي هائو ڪئي ته هو ڪار ۾ پٺينءَ سيٽ تي ويهي رهيون ۽ مان ۽ تاجل ڪار جي اڳينءَ سيٽ تي ويٺاسين. جڏهن حسن اسڪوائر وٽ پهتاسين ته تاجل مون کي چيو: ”بک لڳي آهي. هلو ته آئيس ڪريم کائون.“ پوءِ اسين ساڍي ٻارهين بجي ڌائين هوٽل ۾ ويٺا هئاسين ۽ ڪچهري ڪري رهيا هئاسين. عطيه اسٽينو گرافر آهي ۽ سنڌيءَ جي اديب به آهي. هوءَ خودمختيار آهي ۽ پاڻ کي ۽ پنهنجي ماءُ کي پاليندي آهي ۽ عورتازاد (Women's Lib Movement) تحريڪ ۾ هن جي ڪافي دلچسپي آهي. (جڏهن پرمانند ميوارام ’انگريزيءَ کان سنڌي‘ لغت لکي هئي تڏهن برصغير ۾ Feminist Movement ڪانه هئي ۽ ان ڪري هن جي لغت ۾ Feminist لفظ جو ترجمو نه آهي. عورتازاد لفظ ابراهيم جوئي ناهيو آهي). تازو عطيه تي ويءَ جي مشهور ڊرامانگار نورالهدي شاهه جو انٽرويو ورتو هو جو هاڻي ماهوار رسالي ”سنڌ سجاڳ“ ۾ شايع ٿيو آهي، جو فقير محمد لاشاريءَ جي نظرداريءَ

Gul Hayat Institute

هيٺ نڪري رهيو آهي. هن جي گفتگوءَ ۾ ڪا هڪ ڪانءَ هئي، نه وري ڪنهن اجائيءَ لڄ هن جي اظهار ۾ گهٻراهٽ ٿي آندي. هن سارو وقت مون سان نهايت آزاديءَ سان بحث پئي ڪيو ۽ مون کي ايئن محسوس ٿيو ته پنجاب جي پڙهيل لکيل عورت وانگر سنڌ جي پڙهيل لکيل عورت به جاگيرداري اخلاق جي زنجيرن مان آزاد ٿي چڪي آهي. مون 'سنڌياڻي تحريڪ' ۾ به سوين ڇوڪريون ڏٺيون آهن جي سياسي طور باشعور آهن، مردن سان برابريءَ جي دعويٰ ڪن ٿيون ۽ مردن سان ڪلهو ڪلهي سان ملائي آزاديءَ جي جدوجهد ۾ حصو وٺن ٿيون. رشيد ڀٽيءَ جي وفات کان مهينو کن اڳي هن جي پاڙي ۾ ساريءَ سنڌ جي سنڌياڻي تحريڪ جو جلسو ٿيو هو، جنهن جي صدارت مون ڪئي هئي ۽ جنهن ۾ مرحوم رشيد ڀٽي مهمان خصوصي هو. مان سنڌ جي نئين نسل جي عورت ۾ تبديلي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو هوس. حيرت جي ڳالهه ته اها هئي ته انهن ۾ ڪيتريون ٻهراڙيءَ جون عورتون به شامل هيون، جي ڪيرپياڪ پار ڪچن تي ڪٺي آيون هيون. سنڌي عورت جي آزادي سنڌ جي ايندڙ آزاديءَ جي علامت آهي. ان ۾ پليجي جي ماتيلي ڌيءَ اختر بلوچ (مشهور ڳلوڪاره زرينه بلوچ جي ڌيءَ، جنهن منهنجا ڪيئي گيت، نظم، وايون ڳاتيون آهن، جن جي هڪ ڪئسيٽ ته سنڌالاجيءَ وارن پري هئي ۽ ڪافي وڪاڻي هئي) جو وڏو هٿ آهي. هونءَ ته ان ڳالهه لاءِ به ڪيترون پليجي لهٽيون جنهن جو ذهن ان تحريڪ جي پٺيان آهي (هن جي وڏي ڳالهه اها آهي ته هن نه رڳو پنهنجو پر پنهنجن ڌيئن، پيئرن، ڀاڻن، زال، ساري خاندان جو سنڌ لاءِ ٻڪ ڏنو آهي، جنهن جو مثال سنڌ ته ڇهيو پر پوري برصغير ۾ ورلي آهي. هن سان ماڻهو اختلاف ته رکي سگهن ٿا، پر هن جي يگانگت کان انڪار فقط هن سان ضد جي علامت آهي).

ساڍي ٻارهين بجي رات تاجل مون کي گهر ڇڏيو. گهنٽيءَ تي سليم دروازو کوليو. مون اندر وڃي بالڪنيءَ لڳ شيشي جو در کوليو ۽ ڪرسي ڇڪي ٻاهر بالڪنيءَ ۾ ويهي رهيس. گهميل

ٿڌي هوا ڏاڍيءَ تيزيءَ سان گهلي رهي هئي. سامهون رستي تي موٽرون اچان قطار اندر قطار ٿي آيون. ڦڪي چانڊوڪي چوڌاري ڦهليل هئي. گولائيءَ تي چنڊ نيري آسمان ۾ هڪ ٿاهوڪي آرهه وانگر لڳي رهيو هو. پريان سمنڊ ۾ بيٺل جهازن جا ڪوهه نظر اچي رهيا هئا. مون ڪر موڙي سوچيو: ”ڇا، مان پوڙهو ٿي چڪو آهيان؟ اڃا ته منهنجو من انهيءَ پهليءَ لالٽين وانگر نه، ٿو لڏي جنهن جي روشنيءَ ۾ ڦاٽڪ وارا ريل گاڏيءَ جا پٽا ڏسندا آهن، جا ڪنهن اجنبي اسٽيشن ڏانهن ويندي آهي.“

٢ جولاءِ تي اردوءَ جي مشهور شاعره فهميده رياض فون ڪيو ۽ ٻڌايئين ته مون کي فرصت هجي ته هوءَ مون وٽ هلي اچي. هوءَ هندستان مان، پاڻ تي مسلط ڪيل جلاوطنيءَ کان پوءِ جڏهن کان واپس آئي آهي تڏهن مون سان نه ملي آهي. شايد هن منهنجي اچڻ جي باري ۾ صبح واري روزانيءَ ’ڊان‘ ۾ پڙهيو هو. ڊان منهنجي باري ۾ ڪافي وڏي خبر ڏني هئي، جنهن ۾ اهو به لکيو ويو هو ته ڪالهوڪيءَ تقرير ۾ مون چيو هو ته ”غلطيءَ سبب ڪئسيٽ ۾ اهو ڏيکاريو ويو آهي ته ’آج تو کهدے، آج تو کهدے‘ وارو نظم منهنجو لکيل آهي. دراصل مون اهو نظم سنڌيءَ ۾ لکيو آهي جنهن جو اردوءَ ۾ منظوم ترجمو اردوءَ جي مشهور شاعره فهميده رياض ڪيو آهي جو ’حلقه ميري زنجير کا‘ ۾ شامل آهي.“ ’حلقه مري زنجير کا‘ جي پاڪستان ۾ اهميت ان ڪري گهڻي وڌي ڇو ته ان جي اشاعت کان ڪجهه وقت پوءِ فهميده ڀارت ۾ جلاوطني اختيار ڪئي. هڪ ڀيري جڏهن مان وائيس چانسلر هوس، هن جي گهر ويو هوس. رسول بخش پليجو، جو هن جي مڙس آچڻ

جو دوست آهي، هن وٽ اڳ ئي ويٺو هو. ان وقت ڀٽي صاحب جي اپيل هلي رهي هئي. فهميده جو چوڻ هو ته ڪنهن کي مجال ئي نه هئي جو ڀٽي کي سزا ڏئي ۽ پاڪستان ۾ هن جي بچاءَ ۾ به هڪ بي پناهه تحريڪ اڀرندي. پليجو به ڪنهن حد تائين هن سان متفق هو. مون هن کي صاف لفظن ۾ چيو ته ڀٽو ڦاهي تي چاڙهيو ويندو. ضيا وڏو ڪمينو ۽ ڪٺور انسان آهي ۽ هو سمجهي ٿو ته جي ڀٽو بچي ويو ته کيس ڦاهي تي چاڙهيندو ڇو ته هن ڪوءِ (Coup) آڻي آئين جي خلاف ورزي ڪئي آهي. مون کي ته ڀٽي جو موت اکئين ڏٺو نظر اچي. ان تي فهميده پاڪستان جي عوام لاءِ چيو هو ته اهو اها ڳالهه برداشت نه ڪندو. مون کي کل آئي ۽ مون کيس چيو: ”عوام! عوام! پاڪستان ۾ عوام فقط پنجابي ۽ مهاجر عوام آهي جو ذهني طرح فاشزم جي چڪر ۾ آهي، ان کي اميرالمومنين گهرجي، هو تيرهن سؤ سال پٺتي وڃڻ ٿو چاهي ۽ خلافت راشده ۾ رهڻ ٿو چاهي، هن کي هندوءَ لاءِ ايئن نفرت آهي جيئن نازي جرمنيءَ ۾ جرمن عوام کي يهودين لاءِ نفرت هئي، هو ڀارت سان هڪ ٻي به جنگ چاهي ٿو ۽ بنگلاديش کي پاڪستان کان ٽوڙڻ جو بدلو ڪرڻ ٿو چاهي. ان لاءِ هو فوج جو حمايتي آهي. ڀٽي جي خلاف تحريڪ انهيءَ عوام ته هلائي آهي. ٻيا جام هڙتالون انهيءَ عوام ته ڪرايون آهن. لکن ۾ لاهور ۽ ڪراچيءَ جي رستن تي اهي عوام ته نڪتا آهن. بلوچ ۽ پختون عوام کي ڀٽي پاڻ ڪاوڙايو آهي ۽ اهي به چاهن ٿا ته هو ڪنهن طرح وڃي. باقي رهيو سنڌي عوام. اهو ڀٽي لاءِ ڪجهه قيمت ڪاٺي ته ڪاٺي، ڇو ته ڀٽو سنڌي آهي، پر اُن ۾ ايتري جان نه آهي جو مقابلو ڪري سگهي. مان به ڀٽي جو حمايتي آهيان. هو هن ملڪ جو چونڊيل وزير اعظم آهي ۽ فوج کي ڪوئي حق نه آهي ته هوءَ ڀٽي کي هٽائي. ساري سازش آمريڪا جي آهي، جنهن سان نه رڳو اسان جا ساڄيءَ ۽ کاٻيءَ ڌر جا سياستدان شريڪ آهن پر اهو جاهل عوام به شريڪ آهي جنهن تي تون ايترو ڀروسو ڪري رهي آهين. تو کي معلوم آهي ته جرمنيءَ،

اتليءَ ۽ جهان جي عوام جي ذهنيت ۾ ڦيرو ڪيئن ۽ ڪڏهن آيو هو؟ منهنجو في الحال تنهنجي عوام ۾ اعتبار نہ آهي. انهن ۾ ڦيرو ايندو پر ڏاڍو دير سان. في الحال تہ هو اسلامي مداريءَ جي ڊبڪيءَ تي نچي رهيا آهن. ڀٽو ڦاهيءَ چاڙهيو ويندو ۽ اهي عوام مٺايون ورهائيندا. تون بہ اتي مان بہ اتي.“

ان تي پليجي چيو، ”اياز! تون موت کان ايترو ڊڄين ڇو ٿو.“

مون جواب ڏنو ”موت کان نہ ڊڄان تہ ڇا کان ڊڄان؟ موت هر شيءِ کي بي معنيٰ بڻائي ڇڏي ٿو. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ ماڻهو ذلت جي زندگيءَ تي موت کي ترجيح ڏئي.“

پر فهميده رياض کي ڀڪ هئي تہ عوام جي رد عمل جي خوف کان ڀٽي کي ڦاسي نہ ڏني ويندي.

جڏهن ڀٽي کي سچ پچ ڦاسي اچي وئي تڏهن فهميده، جا هڪ نهايت حساس شاعره آهي، جنهن جو مثال هن پوري برصغير جي ٻن هزارن سالن جي تاريخ ۾ ورلي آهي، پاڻ تي جلاوطني مسلط ڪري ٽن سالن جي پارت هلي وئي. هن مون کي ٻڌايو تہ هوءَ پارت ۾ هوندي تہ خوش هئي ۽ هن کي معاش جا چڱا ذريعا بہ هئا، پر هن کي وطن جي ياد ڏاڍو ستائي رهي هئي. هن جو پيءُ ماءُ تہ مهاجر هئا، پر هوءَ سنڌ ۾ ڄائي آهي، سنڌ سان بيحد محبت ڪندي آهي، سنڌي ٻولي چڱيءَ طرح ڄاڻي ۽ منهنجو ڪيترو سنڌي ڪلام ياد اٿس. اڄ بہ هن کي ياد هو تہ جڏهن اسان پهريون ڀيرو مليا هئاسين، تڏهن مون هن کي يقين سان چيو هو تہ ’ڀٽي صاحب کي ڦاهي چاڙهيو ويندو.‘ ڀارت ۾ فهميده Pakistan, Literature and Society نالي ڪتاب لکيو هو، جنهن جو هڪ باب خاص مون تي لکيو هئائين. ان ڪتاب جي فوٽو ڪاپي مون کي شڪارپور واري اياز ابڙي آڻي ڏني هئي، جو ڪڏهن ڪڏهن مون کي انهن شعرن جون فوٽو ڪاپيون بہ پهچائيندو رهندو آهي، جي مون تهن عمر ۾ ڇپايا هئا، جنهن ۾ ماڻهو اهو بہ نہ ڄاڻندا آهن تہ ’شعر‘ لفظ جي معنيٰ ڇا آهي. فهميده جي مٿئين ڪتاب تي پيش لفظ پيشمرساهنيءَ

Gul Hayat Institute

لکيو آهي، جو بمبئيءَ ۾ پيپلز ٿئيٽر جي باني بلراج ساهنيءَ جو پُٽ آهي. فهميده وڌيڪ ٻڌايو ته اڄڪلهه پيپلز پارٽيءَ جو نهايت سرگرم ڪارڪن آهي ۽ پارٽيءَ ۾ ڪنهن عهدي تي آهي. ڪجهه وقت مون فهميده جي تازي ڪتاب 'همرڪاب' جي باري ۾ اخبارن ۾ خبرون پڙهيون هيون، جڏهن ان جو مهورت سپريم ڪورٽ جي سابق جج جسٽس دوراب پٽيل ڪيو هو، جنهن جو ذڪر مون اڳ ئي ڪيو آهي. جڏهن مان ڪجهه وقت اڳ حيدرآباد ۾ هئس ته اُتي معلوم ٿيو هو ته وائسز گروپ مون کي، فهميده کي ۽ فيض کي گڏجڻ جو پروگرام رٿيو آهي ۽ اُن لاءِ تاريخ به مقرر ڪئي آهي، پر اُهو پروگرام منسوخ ڪيو ويو ڇو ته سرڪار جلسن جلوسن تي بندش وڌي. فهميده، بينظير سان ڪيتريءَ حد تائين متفق ٿي نظر آئي ۽ بينظير ۽ جماعت اسلاميءَ جي ناهه کي هن مصلحتاً نيڪ تي سمجهيو. اِهي مصلحتون سياست ۾ ته نيڪ هجن، پر مان اِنهن کي نيڪ نه ٿو سمجهان، جيستائين ته بينظير پنهنجي مرحوم پيءُ وارو عوام جي فلاح ۽ بهبود جو ڏک ئي بنهه ڇڏي نه ڏئي!

ڪجهه دير کان پوءِ مون کي فهميده چيو ته هن کي 'فرنٽيئر پوسٽ' لاءِ منهنجو انٽرويو گهرجي، جا پشاور مان روز نڪري رهي آهي. مان هن کي انڪار نه ڪري سگهيس ۽ ڪافي وقت لاءِ انٽرويو ڏيندو رهيس. منجهند جي ماني تيار هئي جا اسان سڀني گڏجي ٻين بجي کاڌي. ڳالهيون ڪندي فهميده، زرينه کي چيو ته هن کان امرتا پريتم بابت ۾ حيرت مان پڇيو هو: "سنڌي عورتون به عشق ڪنديون آهن ڇا؟" مون فهميده کي چيو: "تو هن کي نه چيو ته اهڙو عشق به ڪنديون آهن، جهڙو ڪيس ساحر لڌيانويءَ سان هو!" اسان ٻنهي کي زرينه هڪ ڦڪيءَ مُرڪ سان ٻُڌي رهي هئي. لبنا ۽ سليم ڪلهي ويٺا.

تاجل منجهند ڌاري آيو. هن جي نئين ڪتاب 'سنڌ منهنجي امان' جو مسودو هن سان گڏ ويهي پڙهيم ته جيئن ان تي مهاڳ لکي سگهان. تاجل هڪ مصور شاعر آهي ۽ هن جي شاعريءَ ۾ فطرت جي عڪاسيءَ مون کي متاثر ڪيو. خاص ڪري هُو اُتر جي ڪڇي جا منظر نهايت خوبصورتيءَ سان بيان ڪري ٿو. ڪاش! هو پنهنجيءَ زندگيءَ ۾ ٿوري فيڪر گهڻو آڻي ۽ مطالعي لاءِ ڪافي وقت ڪڍي! هن وقت هو هڪ لاابالي انسان آهي. نه ڄاڻان ڇو هن جي مون سان بيحد عقيدت ٿي وئي آهي!

تاجل جو مسودو ڏسڻ کان پوءِ، هن سان گڏجي يوسف شاهين وٽ ويس، جنهن مون سان اُن وقت پال پلايا هئا، جنهن وقت منهنجو وائيس چانسلريءَ جو معياد پورو ٿي ويو هو ۽ مان ڪراچيءَ ۾ انيس وٽ رهيل هوس ۽ اڃان پنهنجي مستقبل جي باري ۾ فيصلو نه ڪري سگهيو هوس. يوسف وٽ پئسو تڏهن به جام هو، پر ايترو نه هو جيترو هن کي هاڻي آهي. اُن وقت به مون سان هو 'سائين!' چئي مخاطب ٿيندو هو ۽ هاڻي به ساڳيءَ طرح مخاطب ٿيندو آهي. منهنجي هن سان تڏهن کان واقفيت آهي، جڏهن هو مونالزا هوٽل ۾ مئنيجر هو، جتي مان وڃي رهندو هوس، جڏهن ٽيهارو سال اڳ سکر کان ڪراچيءَ ايندو هوس. ان کان پوءِ هن رات ڏينهن محنت ڪري پئسو ڪمايو آهي، ان حد تائين جو ڪجهه سال اڳ هو ڪراچي چيمبر آف ڪامرس جي صدارت لاءِ وڙهيو هو پر هارايو هئائين ڇو ته هو سنڌي هو. هو 'برسات' جو ايڊيٽر آهي. جڏهن مان وائيس چانسلر هوس ته هن 'برسات' جو شيخ اياز نمبر ڪڍيو هو جنهن تي ڪافي خرچ ڪيو هئائين. دولت سان محبت هن جي علم و ادب سان محبت ۾ ڪمي نه آندي آهي. يوسف سان ملي مون کي احساس ٿيو آهي ته سرمائيداري نظام ته برو آهي ۽ ان کي ختم ٿيڻ گهرجي، پر اهو ضروري ناهي ته پرولتاري انقلاب کان پوءِ هر سرمائيدار کي گوليءَ سان اڏايو وڃي. هن منهنجي نثري نظمن جو ڪتاب 'پتڻ ٿو پُور ڪري' نهايت محبت سان ڇاپيو

Gul Hayat Institute

۽ آءٌ محبت ڏسي انهيءَ ڪتاب جو انتساب مون هن جي نالي ڪيو. هن جي پنهنجي شاعريءَ جا ڪتاب 'انـدر ۾ آءُ نيو' ۽ 'چام بانيپٽو' ڇپجي چڪا آهن. 'چام بانيپٽي' جو مهاڳ نهايت چڱو آهي جو به خود يوسف لکيو آهي. دراصل تـاريخ جي مطالعي سان هن جـي بيحد محبت رهي آهي. جڏهن هـو پنهنجو ڪتاب World Federation of the Peoples لکي رهيو هو، ته هن ڏيڍ بين لکين جا ڪتاب خريد ڪيا هئا، جن ۾ ٽي چار اينسائيڪلوپيڊيا، ۽ ڪيترائي ساليانه Almanac به هئا (اُنهن کي ٽپڻو يا جنتري چوڻ غلط آهي ڇو تـه ٽپڻا ۽ جنتريون هڪ معمولي شيءِ ٿيندا آهن ۽ انهن ۾ هر ڳالهه جي باري ۾ انگ اکر نه هوندا آهن، جيئن Almanac ۾ هوندا آهن). انهيءَ ڪتاب متعلق هو ٻـارنهن سال سوچيندو رهيو هو ۽ مطالعو ڪندو رهيو هو. نيٺ هُن اهو ڪتاب اردوءَ ۾ لکيو، جنهن ۾ هن دنيا جي هڪ گورنمينٽ لاءِ ڪيئي دليل ۽ حقيقتون ڏنيون. ان موضوع تي اڳ به ڪتاب لکيا ويا آهن ۽ ان لاءِ هڪ بين الاقوامي ٻولي ايسپيرانٽو (Esperanto) به ايجاد ڪئي وئي آهي، پـر اهڙا انگ اکر ان موضوع تي مون ٻئي ڪنهن ڪتاب ۾ نـه ڏٺا آهن. هي ڪتاب انگريزيءَ ۾ يوسف جي دوست علي اقبال ترجمو ڪيو، ۽ ڏاڍي چڱي گيٽ اپ سان ڇاپيو ويو پر ڪتاب ان ڪري ماريو ويو جو ان جي انگريزي بين الاقوامي معيار جي نه هئي. ڏنڌي جي سلسلي ۾ يوسف ڪيئي ڀيرا گلاسگو ويـو جتي هن مشورو ڪيو ته ان ڪتاب کي جديد انگريزي ۾ بدلايو وڃي ۽ Penguin Series ۾ ڇاپيو وڃي. انگلنڊ ۾ الطاف گوهر سان بـه مشورو ڪيائين جو ڪنهن وقت ايـوب خان جو انفرميشن سيڪريٽري هو. هن کـي منهنجو حوالو به ڏنائين جو هن کي ڏکيو لڳو هوندو، ڇوته الطاف گوهر هونءَ ته منهنجو تڏهن کان واقف آهي جڏهن هو ڪراچيءَ ۾ ملازمت ڪندو هو ۽ حلقهءِ احباب ذوق جي نشستن ۾ ايندو هو، پر مان جو ايوب خان خلاف سنڌ ۾ هڪ طوفان آپاربو هو، آن هن کي منهنجي خلاف بدظن ڪري ڇڏيو هوندو. بهرصورت آءُ ڪتاب

ائين ڪتاب ڳهرن ۾ ڍير ٿيو پيو آهي. ان ڪتاب جي هڪ وڏي خوبي اِها آهي ته اهو ڪتاب جيتوڻيڪ مارشل‌لا جي دوران لکيو ويو هو، اُن ۾ فوجين جي نوڪريءَ کي نه رڳو غلاميءَ کان به بدتر ڪري ڏيکاريو ويو آهي پر اهو به ڏيکاريو ويو آهي ته فوج دنيا جي تاريخ ۾ ٿي هر برائيءَ جي جڙ ٿي رهي آهي. ان ڪتاب مان يوسف جي وسيع مطالعي جو پتو لڳي ٿو.

يوسف منهنجو ڪتاب 'پن ڇڻ پڇاڙان' به ڇاپيو جنهن ۾ منهنجا سوين هائيڪو آهن. ٻنهي ڪتابن جو گيٽ اپ نهايت چڱو آهي ۽ منهنجو پيو ڪوبه ڪتاب انهن جهڙو خوبصورت ڇاپيل نه آهي. اها يوسف جي محبت مون لاءِ وڏي آٿت ٿي‌آئي، نه ته مون جڏهن نوڪري ڇڏي هئي ته منهنجي ايتري مخالفت هئي‌جو منهنجي هر ڳالهه مان دل کٽي ٿي پئي هئي. مون کي ٽئگور جي زندگيءَ مان هڪ واقعو ٿو ياد اچي:

۱۹۱۳ع ۾ جڏهن ٽئگور سوا سال انگلنڊ ۾ رهي، ڪلڪتي واپس آيو، ته هن ڏٺو ته برهمو سماج ۽ ساهتيڪ ڪيتر ۾ هن جا ويري هن تي هرقسم جي حملا ڪري رهيا هئا. ٻپن‌چندرپال جهڙو ماڻهو به هن جي شاعري، فلسفي، ڌرم وغيره جي خلاف ڳالهائي رهيو هو، اُنهن کي سطحي ۽ کوکلو چئي رهيو هو ۽ ايستائين ويو هو جو هن جي ٻوليءَ کي نهايت مبهم ۽ سمجهه‌کان پري ٿي‌ڪوٺيائين ۽ پڙهندڙن کي هن جي 'ٽوني ڦيٽي ۾ ڦاسڻ' کان روڪيائين ٿي. ٽئگور کي اُن تي ڏاڍو ڏک ٿيو. ڪلڪتي ۾جي به هن جي پوئلڳن ۽ ساهت پريمين پروگرام رٿيا هئا، اُنهن ۾ شريڪ ٿيڻ کان نابري واري ٽئگور شانتي نڪيتن هليو ويو هو. ٿوري وقت‌کان پوءِ، هن کي نوبل پرائيز مليو هو ته ڪلڪتي‌مان پنج سؤ مکيه ماڻهو خاص هلايل ريل گاڏيءَ ۾ هن لاءِ آيا هئا، ٽئگور کي هڪ ڪنول- سنگهاسن تي ويهاريو هئائون ۽ تقريرون ڪندڙ هن جي ساراهه مان نه ٿي ڍاپيا. ٽئگور جوابي تقرير ۾چيو هو ته "اوهان جيڪو ماکيءَ جو پيالو اڄ مون‌کي آڇيو آهي، مان ان جي مٺاج کي رڳو چکڻ

سان چڱي ٿو ڏسان. مون کي معاف ڪجو، جي مان انهيءَ منيءَ ماڪيءَ کي ڳهي نه سگهان. مان ڪوئي عوام جو ليڊر نه آهيان، جنهن کي پاڻ ۾ يقين پيدا ڪرڻ لاءِ عوام جي تحسين ضروري آهي يا اهو ضروري آهي ته عام پلائيءَ لاءِ هن جي ڪارڪردگيءَ جي تعريف ٿيئي، جيڪا هن کي وڌيڪ پلائي ڪرڻ لاءِ اڳي کان وڌيڪ اتساهي. مان هڪ ننڍو شاعر آهيان ۽ پنهنجي پسند لاءِ لکي رهيو آهيان. ڪن کي منهنجي شاعري وڻي ٿي ڪن کي نه ٿي وڻي ۽ ڪي ان جي باري ۾ بيپرواهه آهن. منهنجن محسن هم وطنن مون تي ”گل افشانيءَ“ کان وڌيڪ سنگ باري ڪئي آهي. مون سڀ عقوبتون خاموشيءَ سان سٺيون آهن ۽ اڳي وانگر لکندو رهيو آهيان. پوءِ هيءَ اوچتي ساراهه ڇو؟..... ......“

گذريل سال جڏهن مون ادبي سنگت جي سالياني ميڙ تي، حيدرآباد ۾ صدارت ڪئي ۽ ٻئي ڏينهن تي جڏهن سنگت جي چونڊن کان پوءِ سنگت جي مرڪزي باڊيءَ جا ميمبر مون سان ابراهيم جويي جي جاءِ تي ملاقات لاءِ آيا هئا ته مون کي ٽئگور جا مٿيان لفظ ياد آيا هئا.

افسوس جي ڳالهه ته اها آهي ته موهن ڪلپنا بنان ڪنهن ثبوت جي لکيو هو ته ”هن وٽ ثبوت آهي ته اياز، ڀٽي وٽ وڪامي ويو آهي.“

يوسف ٿي اهو شخص هو جنهن نه رڳو محسوس ڪيو، پر چيو به ته هڪ ليڊر مرندو آهي ته ٻيو پيدا ٿيندو آهي، شاعر مرندا آهن ته صديون ويران ڪري ويندا آهن. ڏاڍو وقت لڳندو آهي، جو وري مٽيءَ تي مينهڙا وسندا آهن ۽ شاعري روهيڙي جي گلن وانگر ٽڙي پوندي آهي. غزنيءَ جي مسجد جا ڏاڪا ته سون مان نهرائڻ وارا ڪيئي تاريخ جا رهزن تي سگهندا آهن پر فردوسي اڃان تائين هڪ ئي پيدا ٿيو آهي. يوسف بار بار مون کي ’برسات‘ جي پهرئين صفحي تي ڇاپيندو رهيو ۽ ٽيستائين اتساهيندو رهيو، جيستائين مان ڏک جي ڏُٻڻ مان نڪري، وري زندگيءَ کي تازو توانو ٿي ڏٺو.

Gul Hayat Institute

هن ٻيري هو ڪنهن وڏي خفي ڀرقاسي ويو هو ۽ ڪيتري پيچ ڊوڙ ۽ ڳوٺائيءَ کان پوءِ معاهدي موجب گلاسگو مان هن جي سٽر اسي لکن جي مشينري اچي رهي هئي. مون هن کي ڏاڍو رڏل ڏسي، هن کان موڪل ورتي ۽ رڳو هن سان هن سال هن سان ملاقات مختصر رهي. تاجل هٿ مون هن ڏانهن آها تقرير ڏياري موڪلي جا مون ڪئيسٽ جي مهورت وقت ڪئي هئي، جا وري هن برسات ۾ ٻهرئين صفحي تي ڇپي آهي.

اڄ هندستان جا ٻه سنڌي ڪتاب پهتا. هڪ ته د ڪايل جي شاعريءَ جو ڪتاب 'مشاهدو' هو، جنهن تي لکيل هو: ''گهٽي سنبھ، مان پيار ي ياءِ اياز لاءِ ـ د ڪايل.'' اهو ڪتاب ڪوئي صاحب مون کي هٿئون هٿ ڏئي ويو. ٻيو ڪتاب هو نارائڻ شيام جي غزلن جو مجموعو 'ذات ۽ حيات' جنهن تي لکيل هو: ''شيخ اياز کي، جنهن سنڌي شعر جو ڳاٽ اوچو ڪيو آهي ـ نارائڻ شيام.'' اهو ڪتاب سڪر ۾ منهنجي گهر پوسٽ ذريعي پهتو هو، جو منهنجي سالي سرفراز مون ڏانهن ڪراچيءَ موڪليو هو.

د ڪايل کي پهريون ڀيرو مون 'رستم' نالي آتر سنڌ جي هڪ ڳوٺ ۾ ڏٺو هو. مان تڏهن ٽئين درجي انگريزيءَ ۾ شڪارپور جي نيو ايرا اسڪول ۾ پڙهندو هوس ۽ 'سنڌو' رسالي ۾ منهنجا ڪجهه شعر شايع ٿيا هئا. غالباً ان وقت منهنجي عمر ٻارهن ورهيه هئي. اسان جي ڪلاس جو ماستر هاسانند پرسواڻي، جو مون سان بيحد محبت ڪندو هو ۽ ڪلڪتي مان ڪتاب گهرائي مون کي پڙهڻ لاءِ ڏيندو هو ۽ آتان (Indian Review) رسالو به گهرائيندو هو ۽ ان ۾ آيل مضمونن جو تت مون کي ۽ ٻين ذهين شاگردن

ڪي ٻڌائيندو هو، مٿي ذڪر ڪيل ڳوٺ رستم جو رهندڙ هو، جو شڪارپور کان ڪجهه ميلن جي پنڌ تي آهي. ماستر صاحب پنهنجي ڪلاس جي سڀني ڇوڪرن کي ڇنڇر رات پنهنجي ڳوٺ جي دعوت ڏئي وٺي هليو هو ۽ پنهنجيءَ حويليءَ ۾ ترسايو هئائين.

ٻئي ڏينهن تي اٽڪل ١٠ بجي صبح جو ٻاهر ڳوٺ ۾ سياسي ميڙ هو. ڏکايل آيل هو. هن سان ڪيئي نوجوان ڇوڪريون ۽ ڇوڪرا به آيل هئا ۽ هو انگريز سامراج خلاف گيت ڳائي رهيا هئا. ڏکايل ڪي مون سندس گيت ڳائيندي ٻڌو:

گانڌي تنهنجو آواز مون ته جهوپڙن ۾ ٻڌو
تارن ستارن ۾ ٻڌو
هرڪو ڳائيندو ٿي وتيو
ديرا ڏاهيندو ٿي وتيو.

مون کي گيت پورو ياد نه آهي، پر ان جا ٻول اڃان به منهنجي من ۾ ٻُرن ٿا. هو وڏي تاثير وارو راڳي هو.

اُن کي ڪيئي سال گذري ويا. ١٩٤٧ع ۾ هو مون سان ڪراچيءَ ۾ سوامي نارائڻ مندر ۾ مليو جتي ڪيئي هندو رهيل هئا، جي پارت لڏي وڃي رهيا هئا. هو اتي ڪئمپ ڪمانڊنٽ هو. گانڌيءَ کي گاڊسي گولي هڻي ماري وڌو هو ۽ اهو آواز ٻُجهي ويو هو ۽ تارا ستارا اونده ۾ ٻڏي چڪا هئا.

ڪتاب ۾ آچاريه ڀاوي ونوٻا جي آشيرواد ڇاپيل آهي. مان 'ڀون دان يگيه' کي ڪائي خاص اهميت نه ٿو ڏيان. ١٩٦٠ع ۾ مون ان جي باري ۾ آرٿر ڪوئسلر جا تاثرات هن جي ڪتاب The Lotus and the Robot ۾ پڙهيا هئا. ان وقت اڃا اها تحريڪ هلي رهي هئي. مون کي ان وقت به ان مان ڪنهن خاص سماجي تبديليءَ جي اُميد نه هئي، پر ان تي مڪمل تبصري لاءِ مون وٽ اڄ به ڪوئي خاص مواد ڪونه آهي. بهرصورت ائين ٿو لڳي ته ڏکايل ان تحريڪ ۾ ڀرپور ڪردار ادا ڪيو آهي. حبيب جالب وانگر ڏکايل پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪافي اثرائتي نعري بازي

Gul Hayat Institute

ڪئي آهي.

نارائڻ شيام ساڳئي دور ۾ ڊي.جي. سنڌ ڪاليج ۾ پڙهندو هو، جنهن ۾ مان ۽ شيخ عبدالرزاق 'راز' پڙهندا هئاسين. هو مون کان وڌيڪ عبدالرزاق 'راز' جو دوست هو ۽ ڪتاب جي مُهڙ ۾ جن ستن ماڻهن جي سرهي سات جو ذڪر ڪيو اٿائين تن ۾ راز ۽ منهنجا نالا به آهن. هونءَ ته شيام جي ڪلام جا پنج مجموعا شايع ٿيا آهن- 'ماڪ ڦڙا رابيل'، 'واريءَ ڀريو پلاند'، 'آڇيندي لڄ مران'، 'مهڪي ويل صبح جي'، 'بوند- لهرون- سمنڊ'.

هن غزلن جي مجموعي ۾ هن جا سمورا غزل شامل آهن، جي هُن هـن مهل تائين چيا آهن. ورهاڱي کان پوءِ جڏهن مون هن کي پاڪيءَ جي جهاز تي الوداع چئي هئي، اُن وقت کان هن وقت تائين، ايڪيتاليهن سالن جي عرصي ۾ هو مون سان فقط هڪ ڀيرو مليو آهي. جڏهن مان ۱۹۶۳ع ۾ بمبئي ويو هوس تـه هو منهنجي اچڻ جي خبر ٻڌي. دهليءَ مان بمبئي آيو هو ۽ مون سان ڪجهه ادبي ڪچهرين ۾ سات هو. ان لاءِ مـان هن جو اڄ تائين ٿورائتو آهيان. هـو هڪ نهايت نهٺو ۽ پيارو ماڻهو آهـي. هن جي نهٺائي انهيءَ شعر مان ظاهر آهي جو هن 'ذات ۽ حيات' جي پوئين سرورق تي ڏنو آهي:

هجي جا ڪاڻ خوبين جي ۽ خامين کان بنهه آجي
نه پنهنجي زندگي اهڙي نه پنهنجي شاعري اهڙي.

هن جي ڪتاب جـو نالو 'آڇيندي لڄ مران' بـه هن جي نهٺائيءَ سان منسوب ڪري سگهجي ٿو. دهليءَ ۾ هن جي سرڳواسيءَ ياءُ هيم ناگوانيءَ منهنجي ڪافي سار لڌي هئي. مون هن جي مرتيو تي شيام کي خط لکيو هـو پـر اُن جي پهچ مون کي انهن ڪتابن وانگر نه ملي سگهي، جي مون وقت بوقت شيام ڏانهن موڪليا هئا. مان ڀانيان ته اُهي ڪتاب ۽ خط سي. آءِ. ڊيءَ وارا ڪٽي ويا هوندا. جڏهن مون کي خبر پئي ته موتي پرڪاش ۽ ڪلا پرڪاش دبئيءَ ۾ آهن ته نه رڳو مون انهن کـي پنهنجا ڪتاب موڪليا پر نارائڻ

Gul Hayat Institute

شيام لاءِ به ڪتاب موڪليا. ديوار جي ٻئي پاسي شيام ادبي حلقن ۾ ايترو مقبول آهي جو مون ١٩٦٥ع واريءَ جنگ ۾ هن کي علامت بڻائي نظم لکيو هو:

هي سنگرام
سامهون آ
نارائڻ شيام.....

ان نظم جي اشاعت تي مون کي جيڪي سهڻو پيو، مون خوشيءَ سان سَٺو ۽ اُن کان پوءِ شيام جڻ منهنجي وجود جو حصو ٿي چڪو آهي، ايتريءَ حد تائين، جو مون هيٺيون هائڪو هن جي باري ۾ لکيو آهي جو منهنجي ڪنهن ڪتاب ۾ شايع ٿي چڪو آهي:

مان به تہ آهيان شيامُ
نارائڻ، تنهنجو رکيو
ناهي اهو نامُ

اسان جون طبيعتون مختلف آهن. هو هڪ خاموش طبيعت وارو ٿڌو ٺانهريو انسان آهي ۽ مان بقول بيدل:

شوق جوشي زدکہ مي پنداشتم ميخانہ ام *

پر پوءِ به هو مون کي سنڌوءَ تي شام جي شفق وانگر ڏاڍو وڻندو آهي. ڪجھہ وقت اڳ دبئي ڪنهن ڪم سان ويو تہ موتيءَ ۽ ڪلا جي گهر رهيو هو. رات جو هو ڪافي دير ڪچهري ڪندا رهيا هئا. اُتي روپا نالي هڪ ڇوڪري آهي، جنهن پنهنجي نهايت مٺڙي آواز ۾ منهنجي وائي: 'ٺڙي پوندا ٺارئين جڏهن ڳارها گل ــ تڏهن ملنداسين'، ڳاتي هئي ۽ ساري گفتگوءَ ۽ ڳاتل وائيءَ جي ٽيپ پري مون ڏانهن موڪلي هئائون. ان ٽيپ ۾ موتيءَ ڪجھہ شيام جا شعر بہ پڙهيا هئا. پوءِ موتيءَ ۽ ڪلا، شيام کي دبئيءَ گهرايو ۽ مون کي به اچڻ لاءِ خط لکيائون ۽ فون به ڪيائون، پر

---

* شوق جوش ۾ آيو ڇاڪاڻ جو مون پنهنجي ميخاني کي ڇڱي طرح ٿي سڃاتو.

مان وڃي نہ سگهيس چو تہ مان هاءِ ڪورٽ ۾ ڏاڍو رڌل هوس.

نهايت افسوس جي ڳالهہ آهي تہ اسين هڪٻئي سان ملي نہ ٿا سگهون. اسين جي شاعر آهيون، جي محبت جا پيغمبر آهيون، جي انسان ذات کي امن جو پيغام ڏيون ٿا ۽ تنگدل دايون ڳنڍي سگهون ٿا، جي دلين جي وچ ۾ ديوارون ڊاهي انهن کي ملائي سگهون ٿا، اهي هڪٻئي سان ملي نہ ٿا سگهون! ائين مون لاءِ بمبئيءَ يا دهليءَ پهچڻ ڳالهہ جي ڳالهہ آهي پر مون کي خبر آهي تہ ڀارت مان موٽڻ کان پوءِ مون سان ڪهڙا ويل وهايا ويندا. پنجابيءَ جا اديب اچي وڃي سگهن ٿا، اردوءَ جا اديب اچي وڃي سگهن ٿا، پر سنڌيءَ جا اديب اچي وڃي نہ ٿا سگهن! ڇا اسان جي ادب جو بہ ورهاڱو ڪيو ويو آهي؟ هي جي اسلام سلام ڪري اسان جي نڙگهٽ تي ننهن ٿا ڏين، ڇا اهو چاهن ٿا تہ اسان جي زبان ۽ ثقافت جي آڏو اچي هو اسلام سان دشمني ڪري رهيا آهن؟

اڄ منجهند جو ماهتاب محبوب حيدرآباد مان فون ڪيو تہ هوءَ ٨ جولاءِ تي ٿائلنڊ وڃي رهي آهي ۽ ان لاءِ ڪراچيءَ ايندي ۽ مون سان بہ ملندي. مون کي ماهتاب جي اچڻ جو بڌي بيحد خوشي ٿي. جي هوءَ ٻيو ڪوئي ڪتاب نہ لکي ها ۽ فقط 'اندر جنين اڄ' لکي ها، تڏهن بہ هن جو سنڌي ادب ۾ پاينده مقام هجي ها. ماهتاب جون ڪهاڻيون بہ ڏاڍيون چڱيون آهن ۽ ڪنهن ڪنهن ڪهاڻيءَ ۾ تہ هوءَ عصمت چغتائيءَ کان بہ وڌيڪ آهي. ڪهاڻيون تہ سنڌري بہ ڏاڍيون چڱيون لکندي آهي پر هوءَ پاڪستان مان موٽي 'اندر جنين اڄ' جهڙو ڪتاب نہ لکي سگهي. مان ماهتاب سان سال ۾ هڪ ٻہ ڀيرو ملندو رهيو آهيان ۽ هن سان مختلف

موضوعن تي گفتگو ٿيندي رهي آهي پر چاڪاڻ جو اُن وقت ڪوئي نہ ڪوئي هن جي گهر اچي نڪرندو آهي، اسان گفتگو توڙ تائين نہ پهچائي سگهندا آهيون. اهوئي سبب آهي، جو هوءَ مون تي خاڪو مڪمل ڪري نہ سگهي آهي ۽ ان ڪري مون هن ڪي پنهنجي زندگيءَ جي باري ۾ ڪيئي خط لکيا آهن. آهي خط منهنجي آتم ڪهاڻيءَ جو حصو آهن ۽ سان چاهيان ٿو آهي الڳ ڪتابي صورت ۾ ڇپايان.

هن منهنجن ڪتابن 'ساهيوال جي ڊائري' ۽ 'رڻ تي رم جهم' تي مهاڳ لکيا آهن، جي هن جي آڪير جي ثابتي آهن. يوسف شاهين وانگر هن بہ مون سان اُن وقت چڱايون ڪيون، جنهن وقت ڪيترائي پنهنجا مون ڪان ٿهي ويا هئا ۽ بي‌سبب منهنجي برائي ڪري رهيا هئا. پهاڙيءَ جي چوٽيءَ تي بيهي ئي ڪوئي ٻيءَ پهاڙيءَ جي چوٽيءَ تي نظر وجهي سگهندو آهي. تري ۾ بيهي ماڻهو ايترو مٿي نہ ٿا ڏسي سگهن.

ماهتاب جيي ڪوڙ، بہ چاپڙائيءَ، ڳلا خوريءَ ۽ خاص ڪري ڪنهن دوست جي پرپٺ غيبت سان نہ پوندي آهي. قدرت جيترو هن ڪي خوبصورت چهرو ڏنو آهي، اوتري خوبصورت دل ڏني آهي. مان جڏهن بہ هن وٽ ويو آهيان، هن منهنجون دعوتون ڪيون آهن ۽ ڪيئي دوست گهرايا آهن ۽ جڏهن بہ مون هن وٽ شعر پڙهيو آهي، هن جي پٽ مرشد ساريءَ محفل جي ڪارگذاري مووي ڪئميرا تي پري آهي. محبوب هن جي قدر و قيمت چڱيءَ طرح ڄاڻي ۽ هن جو ڏاڍو خيال رکندو آهي. هڪ ڀيري مان هنن جو مهمان هيس. هنن ڪنهن خالي بنگلي ۾ منهنجي رهائش جو انتظام ڪيو هو ۽ پنهنجي دوست نور محمد (ٽائيم فوٽوز واري) ڪي منهنجي سارسنڀال لاءِ آتي رهايو هئائون. صبح جي وقت هن جو پٽ مرشد مون لاءِ گاڏي ڪاهي آيو تہ جيئن مان هنن جي گهر وڃي سگهان. مان جيئن بنگلي مان ٻاهر نڪتس پٺي تيئن چائنٺ وٽ هڪ لسي پٿر تي منهنجو پير ترڪي ويو ۽ مون ڪي چيلهہ جي

هڏيءَ وٽ زبردست چوٽ آئي. مان موٽي اچي پلنگ تي ليٽي پيس. ٿوريءَ دير ۾ محبوب سان گڏ ماهتاب پڇندي آئي، مرشد کي Spray ڏنائين ته منهنجي سورگهٽائڻ لاءِ مون کي هٿي ۽ پاڻ ٽيسٽائين نه وٺي جيسٽائين مون کي ڪجهه آرام آيو. ان وقت هن جي منهن تي جا انساني همدرديءَ جي ڪيفيت نظر آئي سا اڄان تائين مون کان نه وسري آهي، چو ته اهڙي ڪيفيت مون ان کان اڳ يا ان کان پوءِ ڪنهن به انسان جي منهن تي نه ڏٺي آهي. هوءَ نه رڳو برک اديب آهي پر هن جي فطرت ۾ ادب نوازيءَ جو پهلو به بي‌مثال آهي. فرانس جي **Madame de Pompadour** جي فطرت جا ڪجهه ڪمزور پهلو خيال ۾ رکي مان هن سان ماهتاب جي ڀيٽ ڪونه ٿو ڪيان. ماهتاب هڪ آدرشي زال ۽ ماءُ آهي ۽ هن وانگر امير طبقي مان نه آهي. پر مون کي هن جي ادب نواز شخصيت سان ايترو چئن ملندو آهي جيترو والٽيئر کي مادام دي پامپدور جي دوستيءَ مان ملندو هو.

پنجينءَ جولاءِ تي مصطفيٰ سولنگي ۽ اڪبر زيدي آيا. مصطفيٰ سولنگي اسٽيل مل ۾ ملازم آهي. معلوم نه آهي هو اتي ڪهڙو ڪم ڪندو آهي. هن کان اهو سوال پڇندا آهيون ته روسين وانگر جواب ڏيندو آهي ته ”مان ورڪر آهيان.“ مون اڳ ڏي‌لکيو آهي ته هو سکر ۾ مون وٽ اپٽن دت جو انقلابي ٿيئٽر تي ڪتاب کڻي آيو هو. هن جي دوست اڪبر زيديءَ چليءَ مان هسپانوي ٻوليءَ ۾ ڊاڪٽوريٽ ڪئي آهي ۽ هو ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ هسپانوي زبان پڙهائيندو آهي. مصطفيٰ سولنگيءَ کي معلوم هو ته اڳ شاهد مون کي چليءَ جي اشتراڪي شاعر- راڳيءَ وڪٽرهارا

(Victor Jara) جي شاعريءَ جو انگريزي ترجمو ڏنو هو ۽ بيدل مسرور بين ڪيترن ڪئسيٽن سان گڏ هن جي آواز ۾ هسپانوي گيتن جي ڪئسيٽ به مون کي ڏني هئي، جا مان اڪثر اسُر جو چانهه پيئڻ وقت ٻڌندو آهيان. ناشتي تائين مان روز موسيقي ٻڌندو آهيان. ان ۾ بنگال جا انقلابي گيت، بينگالي لوڪ گيت، پرچم گروپ جا انقلابي گيت، بئري وائيٽ (Bary White) ۽ ڪجهه روسي ڪمپوزر، نيره نور جو ڳاتل فيض جو ڪلام، اميرخسرو جو ڪلام، اقبال بانوءَ جو فيض ۽ غالب جو ڪلام، مهدي حسن جو 'ندیا ڪنارے موري ناؤ'، ۽ ڪيئي سنڌي لوڪ گيت ٻڌندو آهيان. وڪٽرهارا جو آواز مون کي ڏاڍو وڻيو هو. مان ان آواز کان ايترو ته متاثر هوس، جو وڪٽرهارا تي سنڌيءَ ۾ هڪ نظم لکيو هوم، جو منهنجي ڪتاب 'راڄ گهاٽ تي چنڊ' ۾ ڇپيو آهي ۽ جنهن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو، مصطفيٰ سولنگي وڪٽرهارا جي بيوه جون هارا کي انگلنڊ موڪليو هو جا وڪٽرهارا جي شهادت کان پوءِ چليءَ مان لڏي اچي انگلنڊ ۾ رهي آهي. جون هارا جواب ۾ مون لاءِ سلام موڪليا هئا ۽ شڪريي جو اظهار ڪيو هو. منهنجي وڪٽرهارا ۾ ايتري دلچسپي ڏسي اڪبر زيديءَ مون لاءِ وڪٽر هارا جي زندگيءَ تي لکيل جون هارا جو انگريزيءَ ۾ ڪتاب تحفي طور آندو هو، جو هو چليءَ مان واپسيءَ تي منهنجي لاءِ کڻي آيو هو. هن مصطفيٰ سولنگيءَ کي ڇپيو ته جيڪڏهن مان پنهنجي شاعريءَ جي ڪنهن ڪتاب تي پنهنجو نالو لکي هن کي ڏيان ته هو ڏاڍو خوش ٿيندو. مون وٽ 'ڪير ٿو ڪَن ڪري' جي ڪاپي پئي هئي، جا مون هن کي پنهنجو نالو لکي ڏني ۽ ٿوريءَ دير کان پوءِ هن کان چليءَ ۾ زندگيءَ جو حال احوال وٺي هنن کان موڪلايو. مصطفيٰ سولنگي هڪ ٻيو شاهد سان گڏ مون وٽ سکر آيو هو ۽ يوناني شاعر يانس رٽسوس (Yaunis Ritsos) جي منتخب شاعريءَ جو انگريزيءَ ۾ ترجمو مون کي ڏنو هئائين، جنهن مون کي ڪافي متاثر ڪيو هو. رٽسوس کي ساري زندگي ڪاپيءَ ڏر سان همدرديءَ

ڪري ظلم ۽ ستم جو نشانو بڻايو ويو آهي. ١٩٣٦ع ۾ هن جو هڪ ڪتاب سئلونيڪا * ۾ زيوس (Zeus) جي مندر سامهون ٻين ترقي پسند ڪتابن سان گڏ جلايو ويو هو. ان ۾ هن هڪ محنت ڪش جي قتل تي نوحو (Lament) لکيو هو، جنهن کي اسٽرائيڪ هلندي قتل ڪيو ويو هو. ٻي جنگ عظيم ۾ يونان ۾ قومي مزاحمت جي تحريڪ National Resistence Movement) جي خاتمي کان پوءِ رتسوس ٻين ڪيترن ئي دانشورن سان گڏ چئن سالن لاءِ اندروني سياسي جلاوطني (Internal political exile) ۾ يوناني ٻيٽن تي موڪليو ويو هو. هن جي ڪتابن تي بندش وڌي وئي هئي. ١٩٥٤ع تائين هن کي ڪجهه به ڇپائڻ جي اجازت ڪانه هئي. ١٩٦٧ع جي ڪُو ڊي ٽا (Coup detat) کان پوءِ وري هن کي ساڳيءَ طرح اندروني جلاوطنيءَ ۾ موڪليو ويو هو ۽ ڪجهه وقت کان پوءِ گرفتاريءَ هيٺ رکيو ويو هو ۽ هن جا ڪتاب ١٩٧٢ع تائين بندش هيٺ هئا. هن کي لينن امن انعام ۽ ١٩٧٩ع تائين ٻيا ڪيترائي بين الاقوامي انعام مليا آهن. هن جا نظم ڇڻ يونان جي روزمره جي زندگيءَ جو عڪس آهن. ايئن ٿو لڳي ته هن جي شاعري ڇڻ ڪيترن ئي ترت عڪسي فوٽن (Snap Shots) جو ڪوئي البم آهي، جنهن ۾ ماڻهن، جاين ۽ واردادتن جا فوٽوگراف آهن، جي پنهنجي ليکي ته، عام رواجي ۽ بُسا آهن پر غور سان ڏسبو ته نه رڳو اهي يونان جي زندگيءَ جو عڪس آهن پر انهن کي هڪ باطني (Mystical) ۽ سياسي گهرائي به آهي. مثال طور هڪ ويران ڪناري تي ڪوئي سمنڊ ۾ ٽڙٽڪڙ ۾ ٽُٻي ڏئي ٿو؛ هڪ اگهو ماڻهو، جو ويجهي ڪلال خاني مان سنگيت ٻڌي ٿو؛ پنهنجي بيهاريل لاريءَ ۾ هڪ ڊرائيور پنهنجن هندائن جي ڊير تي نظرداري ڪري ٿو ۽ جنهن وقت هن کي ڪجهه ڇوڪريون اڏيءَ اک سان ڏسن ٿيون تنهن وقت هو ڦوٽو ڪيئي

---

* سئلونيڪا Salonika ـ يونان ۾ هڪ شهر

وارن کي ڏٺي ته: سمنڊ جي پاسي سان ڪٺني ۾ پوڙها مٺهاڻا ڪلرانين ڪڙڪين پنيان ويٺل نظر اچن ٿا، ڪٿي ڪينو ٿيندڙ ميوو ڪنو تيل آهي، ڪٿي آس ۾ چمڪندڙ پوچو آهي؛ هڪ زائفان تسبيح سوري رهي آهي ۽ هن جي پير واري ڪمري ۾ ميت رکيو آهي؛ هڪ درزڻ سانجهيءَ جو پنهنجي دڪان جا روشندان بہ بند ڪري رهي آهي ۽ پنهنجن ڏندن جي وچ ۾ ڪيئي سئيون بہ جهلي بيٺي آهي. مون ڪيئي سال اڳي 'ڪلهي پاتم ڪينرو' جي ڪجهہ غزلن ۾ اهڙا تجربا ڪيا هئا، مثال طور:

سانجهي مانجهي پيٽ پگها
پر تي آگ متان آونگ.

—●—

آس - آسونهان رڻ ۾ رات
گهايل گهوڙا بيوس واڳ.

—●—

موتئي جون مالهائون، منڊ
منَ - مندر جي چانئنڊ، شام.

—●—

وڻ وڻ تي ڪوماڻا ڪانوَ
پن پن ۾ پڙلاءُ، ڪو.

—●—

ٻاهر رنگا رنگ شفق
پڃري ۾ پنڇيءَ جي شام.

—●—

نانگا، مينهوڳيءَ ۾ مَڇ
ڪاريءَ نانگڻ جهڙي رات.

—●—

اندر سيخون، ڪوٽ ڪڙا
ٻاهر ڪونجون، هير هڳاءُ.

Gul Hayat Institute

رٽسوس ۾ ڪٿي مصوري وڏيڪ دلڪش پر مشڪل آهي ۽ ان جي پوري پرک لاءِ يوناني زندگيءَ سان آشنائي ضروري آهي. ’ساموندي‘ عنوان سان هڪ نظم ۾ ڏکي (Wharf) تي هڪ ماڻهو مڇي ڪپي رهيو آهي. ڪافي رت هاريل آهي جنهن کي ڏسي ٻه زالون چون ٿيون ته ڳاڙهو چميل رت ان ماڻهوءَ جي خوبصورت ڪارين اکين سان ڪهڙو نه ميل کائي ٿو! ان کان پوءِ ڏيان مٿي گهٽيءَ ڏانهن وڃي ٿو جتي ٻار ساڳئي تارازيءَ جي هڪ پڙ ۾ مڇي ۽ ٻئي پڙ ۾ ڪوئلا وجهي توري رهيا آهن. نظم هڪ تصوير آهي، اها ڏکي کان تارازيءَ تائين وقت ۾ سفر نه ٿي ڪري، پر ٻئي شيون ساڳئي وقت پسائي ٿي، جيئن ته يوناني مصور ايل گريڪو (El Greco) جي ڪائي تصوير يا ڪائي بازنطيني مورتي (Byzan-tine Icon) آهي.

مئي ١٩٦٦ع ۾ جڏهن سئلونيڪا هڪ ڌماڪي لاءِ اشتراڪي تحريڪ جو مرڪز هو، تڏهن پگهارن جي اضافي تي پيل آجو ڪيپ بندش سبب هڙتال ٿي. پوليس هڙتالين تي فير ڪيا ۽ ٻارهن ڄڻن کي ماري وڌو ۽ سون کي ڦٽي وڌو. ٻئي ڏينهن تي اخبارن ۾ هڪ ماءُ جو فوٽو گراف آيو، جنهن کي ڪارا ڪپڙا پيل هئا ۽ جا پنهنجي مري ويل پٽ تي روئي رهي هئي، جنهن جو لاش سئلونيڪا جي هڪ گهٽيءَ ۾ پيو هو. انهيءَ فوٽي رٽسوس کي ايترو ته متاثر ڪيو، جو ٻن ڏينهن کان پوءِ هن آن تي هڪ زبردست نوحو (Dirge) لکيو ۽ انهيءَ سانحي کي ڪرسٽ جي تصليب (Crurcifixion) وانگر ڏيکاريو. ان نوحي ۾ وڇوڙيل ماءُ پنهنجي پٽ لاءِ زار زار روئي رهي آهي ۽ چوي ٿي:

مئي جي مهيني ۾ هڪ ڏينهن تون مون کي ڇڏي وئين،
مئي جي هڪ ڏينهن مون تو کي هميشه لاءِ وڃايو....

هوءَ نه ٿي سمجهي سگهي ته هن جو پٽ ڇو ماريو ويو، هن جي پٽ جا سياسي ارادا هن جي سوچ ۾ نٿا اچي سگهن، پر هوريان هوريان هن جي شعور ۾ ڦيرو اچي ٿو ۽ آخر ۾ هن کي ان

Gul Hayat Institute

مستقبل تي اعتبار اچي وڃي ٿو، جنهن وقت انسان هڪٻئي سان محبت ڪندا ۽ متحد ٿي ويندا، ۽ اهڙي مقصد لاءِ هو پنهنجي جدوجهد جاري رکڻ جي عزم جو اظهار ڪندي چوي ٿي:

منهنجا پٽ! مان تنهنجن رفيقن سان شريڪ ٿيان ٿي
۽ پنهنجو غصو هنن جي غصي ۾ شامل ڪيان ٿي،
مون تنهنجي بندوق سنڀالي آهي؛ سمهي پئہ منهنجا پٽ،
هاڻي ڀلي سمهي پئہ!

ڪيترن مهينن کان پوءِ ميٽاڪساس (Metaxas) * جي يونان ۾ آمريت قائم ٿي ۽ انهن نظمن کي زيوس (Zeus) جي مندر سامهون جلايو ويو ۽ پورا ٻه ڏهاڪا آهي وري ڇپجي نہ سگهيا. ان عرصي ۾ نہ رڳو يونان ميٽاڪساس جي آمريت ڏٺي پر ان عرصي ۾ يونان جرمنيءَ جي والار ۾ بہ آيو ۽ ٻہ خانہ جنگيون بہ ٿيون.

رتسوس جي شاعري نہ رڳو دانشور طبقي کي متاثر ڪيو پر خلاصي، ميرينجر ۽ ٽئڪسي ڊرائيور بہ ان کان ناواقف نہ هئا؛ **دراصل هن جي شاعري يونان جو غيرسرڪاري قومي ترانو ٿي پئي.** مان يونان تہ ڪونہ ويو هوس پر استنبول جي ٻاهران ايجين سمنڊ (Aegean Sea) ڏٺو هئم، جو استنبول ۽ يونان جي وچ تي آهي. دراصل شيريٽن هوٽل جنهن ۾ مان لٿل هوس، ان سمنڊ جي ٻاهران چاليهارو قدمن تي هو. ان ڪري مان رتسوس جي نظم (March of Ocean) ۾ "Inexhaustible song of nocturnal waves." (رات جي وقت ڇولين جو اکٽ گيت) ۾ جا ڪيفيت

* Metaxas – جنرل ميٽاڪساس ١٩٣٦ کان ١٩٤١ع تائين ٽيون سڀيتا (Third Civilization) جو پايو وڌو، جا هڪ الڳ پڳ فاشسٽ ايامڪاري هئي، جنهن ۾ سرڪار جي مخالفت تي بندش هئي ۽ ڪميونسٽ پارٽي زير زمين هلي وئي هئي. اپريل ١٩٤١ع ۾ نازي جرمني يونان کي والاري وئي ۽ انگريزي فوج کي ڪريٽ (Crete) جي رستي پٺتي وڃڻ لاءِ مجبور ڪيائين.

Gul Hayat Institute

آهي سا چڱيءَ طرح سمجهي سگهان ٿو.

جيئن سياسي حالتون ابتر ٿينديون ويون تيئن رِتسوس سياسي موضوعن تي وڌيڪ لکڻ لڳو ۽ ان ڪري هن جي نظمن جي فوراً اشاعت ناممڪن ٿي پئي. جرمنيءَ جي فوجي تسلط مان آزاديءَ کان پوءِ، خانہ جنگيءَ ۾ کابيءَ ڌر شڪست کاڌي، ۽ ڊسمبر ١٩٤٤ع ۾ برٽش ٽئنڪن جي مدد سان کابيءَ ڌر کي ختم ڪيو ويو. پوءِ يونان ۾ ظلم جو راڄ شروع ٿي ويو. کابيءَ ڌر ۽ ساڄيءَ ڌر ۾ ويڇو اڳي کان وڌي ويو ۽ ٻي خانہ جنگي شروع ٿي وئي. رتسوس، ٻين اديبن سان گڏ روس، آمريڪا ۽ برٽن کي اپيل ڪئي تہ جو ڪجھ يونان ۾ وهي واپري رهيو آهي، هو اُن تي غور ڪن.

جي بہ مزاحمت ڪندڙ جنگي جوڌا هارائي چڪا هئا، نہ رڳو اُنهن جا پر اُنهن کان بہ اڳ، جي بہ يونان جي آزاديءَ لاءِ وڙهيا هئا ۽ جي اڳتي وڙهڻا هئا، هُن اُنهن سڀني جي ساراهہ جا گيت لکيا ۽ **جدوجهد کي آتساهڻ لاءِ ماضيءَ ۾ پنهنجا هيرو تلاش ڪيا.** ان ڪري ١٩٦٢ع ۾ هن جا ڪتاب وري بندش هيٺ آندا ويا. ڪيتري نہ اڏول ويساهہ سان هو چوي ٿو:

هاڻو دنيا خوبصورت آهي. هي انسان

جو وٽن جي ڇانوَ ۾ ويٺو آهي ۽ پيار جي خوشيءَ ۾ روئي ويٺو

موت کان ڏاڍو آهي.

ان ڪري ٿي اسان

گيت ڳايون ٿا

ڪوئي بہ اسان جي گيت کي خاموش نہ ٿو ڪري سگهي.

دنيا خوبصورت آهي — مان ورجايان ٿو،

خوبصورت، خوبصورت، خوبصورت —

۽ اسان ڳائيندا رهنداسين.

مون رتسوس جي شاعريءَ ۽ زندگيءَ تي سگهر پڙهيو هو. هينئر وڪڙهارا جي زندگيءَ تي جونهارا جو لکيل ڪتاب شروع ڪيم. رات جو ٻارهين بجي جڏهن مون سارو ڪتاب پڙهي پورو

Gul Hayat Institute

ڪيو تڏهن مون محسوس ڪيو تہ منهنجيون اکيون پڙهي پڙهي ڏاڍيون ٿڪجي پيون آهن. ڪتاب ايترو دلچسپ هو جو پڙهڻ وقت ڇڻ ٿڪ جو احساس ئي نہ ٿيو. وڪٽرهارا چليءَ جو راڳي شاعر هو، جو هڪ افسانو ٿي چڪو آهي. هن جي زال جون هارا انگريز آهي. پيار ڪيئن ٻن پرديسين کي ڇڪي هڪٻئي جي آغوش ۾ آڻي ٿو، ڪيئن هو هڪٻئي جي زندگيءَ ۾ سمائجي وڃن ٿا، ڪيئن هڪٻئي جي آس نراس ورهائين ٿا ۽ انقلاب لاءِ گڏجي ڪم ڪن ٿا، ان جو حيرت انگيز داستان آهي اهو ڪتاب. وڪٽرهارا ڇڻ تہ منهنجو نئدو پاءُ هو جنهن کي ١٩٧٣ع ۾ چليءَ جي فوج قتل ڪيو هو. هن جي شاعري ان جو زندهہ ثبوت آهي تہ گيت انقلاب جو بهترين ساٿي ٿي سگهي ٿو. جون هارا ڪتاب ۾ اهو سارو هنگامہ خيز دؤر اجاگر ڪيو آهي، جنهن ۾ هن وڪٽرهارا سان گڏجي ڪم ڪيو هو ۽ جنهن ۾ **وڪٽرهارا جي شاعريءَ تحريڪ جو روپ ورتو هو، جنهن سئلويدار آلندي (Salvador Allende)** * **کي آخر اقتدار ۾ آندو هو.**

---

* سئلويدار آلندي ـ چليءَ جو مارڪسٽ سياستدان، ١٩٠٨ع ۾ ڄائو هو ۽ ١٩٣٣ع ۾ چليءَ جي سوشلسٽ پارٽي ناهڻ لاءِ جاکوڙ ڪئي هئائين. ١٩٤٢ع ۾ هو ان جو جنرل سيڪريٽري مقرر ٿيو ۽ نيٺ ١٩٧٠ع ۾ چليءَ جو پريزيڊنٽ ٿيو. هو آمريڪا جي سازش سان ڪيل فوجي ڦير گهير (Coup d'etat) خلاف وڙهندي ماريو ويو. مشهور شاعر پيلونرودا هن جو دوست بہ هو ۽ سفير بہ هو. جون هارا جي ڪتاب ۾ ٻنهي جي تصوير گڏ ڏني وئي آهي. آلندي جي قتل کان ٿورو وقت پوءِ پيلونرودا مري ويو. مون کي جڏهن دل جو دورو پيو هو تہ مون اسپتال ۾ هيٺيون نثري نظم لکيو هو، جو 'پٿڻ ٿو پور ڪري' ۾ شايع ٿي چڪو آهي:

هڪ هنڌ وڪٽرهارا چيو آهي:

”پاڻيءَ ۾ چنڊ
شهر مان وهي رهيو آهي؛
پڻن جي هيٺان ڪوئي ٻار
پرواز جو خواب لهي رهيو آهي.
شهر هن کي بند ڪيو آهي
ڌاتوءَ جي پڃري ۾؛
ٻار، اهو چاڙهه ڪان سواءِ ته راند ڪيئن ڪيڏبي آهي
پوڙهو ٿي وڃي، تو.
توهان وانگرگهر ڪان سواءِ
گهڻا گهوماتيون ڪائيندا وتندا؟
پئسي سان آسان آهي
محبت جو وجود،
ڪيڏا نه تلخ ڏينهن هوندا آهن
جڏهن اها نه هوندي آهي!

جڏهن لاطيني آمريڪا ۾ ترقي پسند ڪمٽوالڪ فرقي وارن ۽ مارڪسٽن ۾ ويجهڙائپ ۽ گهري ڏيٺ ويٺ پيدا ٿي چڪي هئي، وڪٽرهارا هڪ نهايت آتساهيندڙ نظم لکيو، هو جو هيٺ ڏجي ٿو:

اُٿي بيهه،
پهاڙن کي ڏس
واءَ، سج ۽ پاڻيءَ کي ڏس ـــ

صفحي ٩٠ تان آئدل

”چا، اهو سوچي
ته آلندي جي موت ڪان پوءِ پبلونرودا اسپتال ۾ ڪيئن مئو،
مان پنهنجي موت جي ريهرسل ڪري رهيو آهيان؟“
منهنجي دل جي دوري ڪان ڪجهه وقت اڳ ذوالفقارعلي ڀٽي کي ڦاسي اچي چڪي هئي.

تون، جو دريائن جا لاڙا بدلائي سگهين ٿو،
تون، جو ٻج ڇٽين ٿو
پنهنجي روح جي پرواز لاءِ،
آٿي بيهه،
پنهنجن هٿن کي ڏس
پنهنجي ياءَ کي پنهنجو هٿ ڏي
تہ جيئن اوهان آسري سگهو،
اسان گڏجي هلنداسين
خون جي رشتي ۾ متحد؛
اچوڪي ڏينهن اسان مستقبل ٺاهينداسين.
اسان کي پنهنجي آقا کان نجات ڏي
جنهن اسان کي مصيبت ۾ وڇڙايو آهي.
شال تنهنجي برابري ۽ انصاف جي بادشاهت اچي!
گهُل، ائين گهُل جيئن پهاڙي پيچري ۾
پاڻ ئي پيدا ٿيندڙ گُل تي واءُ گهلندي آهي.
منهنجي بندوق جي ناليءَ کي باهہ جيان صاف ڪري ڇڏ
شال ڌرتيءَ تي تنهنجي خواهش پوري ٿئي!
اسان کي پنهنجي سگهہ ڏي ۽ جدوجهد لاءِ همت ڏي.
آٿي بيهہ،
پنهنجن هٿن کي ڏس!
پنهنجي ياءُ جو هٿ وٺ تہ جيئن توں آسري سگهين.
اسان گڏجي هلنداسين خون جي رشتي ۾ متحد ٿي؛
هاڻي ۽ پنهنجي موت جي پهر ۾.

اهي گيت محنت ڪش طبقي ۾ باهہ وانگر پکڙجي ويا. مٿين ڪتاب ۾ هڪ باب آهي ”گيت لاءِ بهترين مڪتب زندگي خود آهي.“ مون اها ڳالهہ تڏهن نهايت شدت سان محسوس ڪئي هئي، جڏهن جي. ايم. سيد جي سالگرهہ تي مون پنجاهہ هزار ماڻهن جي ميڙ ۾ پنهنجي آپيرا ”دودي جو موت“ پڙهي هئي.

Gul Hayat Institute

وڪٽرهارا پنهنجن گيتن ۾ پنهنجي انت جي پيش گوئي ڪئي آهي. ١٩٦٥ع ۾ انڊونيشيا ۾ ڪميونسٽن جي قتل عام کان پوءِ چليءَ ۾ رجعت پرستن ديوارن تي نعرا لکيا: ”جڪارتا اچي رهي آهي.“ سي. آءِ. اي. پنهنجون خفيه سرگرميون چليءَ ۾ شروع ڪري ڏنيون. آمريڪا جهڙي زبردست دشمن خلاف چليءَ جي ترقي پسند ڪاڌيءَ ڏُر ۾ پورو اتحاد نه هو. فاشزم جي خلاف وڪٽرهارا هيٺيون گيت لکيو، جو نيٺ اڳڪٿي ثابت ٿيو:

”هڪ پيرو وري هو داغدار ڪري رهيا آهن
منهنجي وطن کي عوام جي خون سان،
آهي بظاهر ڳالهه ته آزاديءَ جي ٿا ڪن
پر انهن جا هٿ انهن جي جرم سان داغدار آهن؛
جيڪي اسان ٻارن کي
پنهنجن مائن کان جدا ڪرڻ چاهين ٿا
۽ انهيءَ صليب کي وري ناهڻ چاهين ٿا
جا ڪرسٽ ڪلهن تي کنئي هئي.
هو اها بدناموسي لڪائڻ چاهين ٿا
جا هنن کي صدين کان ورثي ۾ ملي آهي،
پر هو خوني آهن ۽ اهي ٻار
هنن جي چهرن تان مٽائي نه ٿا سگهجن.
اڳيئي هزارن پنهنجو رت ڏنو آهي
۽ اُن جا درياهه وهي چڪا آهن؛
مان هاڻي رهڻ چاهيان ٿو
پنهنجي ٻار ۽ پنهنجي پياءُ سان
انهيءَ نئينءَ دنيا ۾
جا اسان گڏجي هر روز ناهي رهيا آهيون.
اوهان جا دڙڪا مون کي هيسائي نه ٿا سگهن،
اي اذيت جا ٻانيو!
اُميد جو ستارو

Gul Hayat Institute

اسان جي ساٿ رهندو.
عوام جو طوفان مون کي سڏي رهيو آهي
عوام جو طوفان مون کي ساٿ نيئي رهيو آهي.
طوفان، جو منهنجي ڳلي مان گونجي رهيو آهي
۽ منهنجي دل اوهان تائين پهچائي رهيو آهي.
منهنجي شاعريءَ کي ٻڌو ويندو
جيستائين موت مون کي کڻي وڃي،
عوام جي رستي تي ويندي
هاڻي ۽ هميشه لاءِ.“

پر ”جيستائين موت مون کي کڻي وڃي“ واريءَ سٽ جي مايوسي هن کي نه وڻي ۽ ان کي،
”جيستائين منهنجي دل ڌڙڪندي رهندي“
۾ ڦيرايائين.

هيءَ شاعري نه هئي، طوفان هئي؛ جنهن تائين پهتي، ان کي باهه ۾ ويڙهي وئي. اهي گيت آگ وانگر ٻري رهيا هئا، ۽ ڇڻ سوين مشعل بردار جلوس پيدا ڪري رهيا هئا. ڪتاب ۾ جون هارا ڏيکاريو آهي ته ڪيئن آنهيءَ انقلابي فضا ۾ ڪيئي فاشسٽ، فوج جي آنهيءَ حصي سان مليل جو سي. آءِ. اي. جي اثـر هيٺ هو، ڌمڪار پيدا ڪري رهيا هئا. ان ڪري جون هارا پنهنجا ٻار پنهنجي گهر مان ڪڍي وئي ۽ پبلونرودا جي پرسان هڪ ننڍي گهر ۾ وڃي رهي. وڪٽرهارا کي فوجي تربيت هئي ۽ ان جو امڪان هو ته خانه جنگيءَ ۾ هن کي حصو وٺڻو پوي. پوئين گيت ۾ وڪٽرهارا لکيو:

”منهنجي گيتار شاهوڪارن لاءِ نه آهي
نه نه، اهڙي ڪابه ڳالهه نه آهي.
منهنجو گيت اُها سيڙهي آهي
جا مان ستارن تائين ٺاهي رهيو آهيان،
ڇو ته گيت کي تڏهن معنيٰ ٿي سگهي ٿي
جڏهن اُهو رباب وانگر گونجي ٿو.

آنهيءَ ماڻهوءَ جي رڳ رڳ ۾
جو ڳائيندي مري ٿو
۽ پنهنجو گيت سچائيءَ سان ڳائي ٿو."

۱۱ سيپٽمبر ۱۹۷۳ع تي فوجي جنرل، آگسٽوپنوشي، * چليءَ تي فوجي تسلط ڪيو ۽ صدر آلندي قوم کي ريڊيو تي مخاطب ٿي، ساريون گوليون جي هن وٽ موجود هيون، دشمن تي هلايون ۽ پيش نه پيو ۽ مقابلو ڪندي مارجي ويو. وڪٽرهارا بہ هزارها ڪانيءَ ڏ ر وارن سان گڏ ماريو ويو. هُو به ڏينهن گُم ٿي ويو ۽ هُن جي زال، جون، فون تي معلومات لاءِ تڙپندي رهي ۽ ٽئين ڏينهن تي ڪنهن ڪامريڊ (Companera) هن کي وڪٽر جي موت جو اطلاع ڏنو. جون ڪيئن مرده خاني ۾ وڪٽر جو لاش ڳولي لڌو ۽ ان جي پوءِ تدفين ڪئي، ان جو احوال ڏاڍو ڏکوئيندڙ آهي.
مون جڏهن ڪتاب پُورو ڪيو تہ مون کي اُها رات ياد آئي، جڏهن اسان کي جنرل ضياء جي مارشللا ۽ ڀُٽي جي گرفتاريءَ جي خبر پئي هئي ۽ مون ۽ ربانيءَ وي. سي. هائوس، ڄامشوري، ۾ جاڳي رات گذاري هئي ۽ مستقبل جي امڪانات تي سوچيو هو. ٿوري وقت کان پوءِ ڀُٽو جيل مان آزاد ٿيو هو ۽ اخباري بيان ڏنو هئائين ته "منهنجا مخالف ڪراچي يونيورسٽيءَ کي استعمال ڪري رهيا آهن؛ جي مان سنڌ يونيورسٽيءَ وڃان ته؟"
ٻئي ڏينهن تي مون وٽ صديق ڪرل آيو هو، جو پيپلز پارٽيءَ جو سرگرم ڪارڪن هو ۽ هاڻي سکر ۾ وڪالت ڪندو آهي، اُن مون کي ڀُٽي جي بيان ڏانهن ڌيان ڇڪايو ۽ مون هن کي چيو: "مون کي ڀُٽي وي. سي. ڪيو آهي. جي هُو سنڌ يونيورسٽيءَ ايندو ته مون کي هن جي آجيان ڪرڻي پوندي پوءِ نوڪري وڃي ته وڃي."

---

* آگسٽوپنوشي کي مخاطب ڪري مون هڪ نثري نظم لکيو آهي، جو ڇپجي چُڪو آهي.

رهائيءَ کان پوءِ ٿوري وقت ۾ ڀٽو وري هڪ طوفان وانگر آيري رهيو هو، جڏهن هن کي وري گرفتار ڪيو ويو. پوءِ هن تي ڪيس هليو ۽ سپريم ڪورٽ تائين هن جي ڦاسيءَ جي سزا بحال ڪئي وئي. هن جي ڦاسيءَ واريءَ رات مان مرحوم غلام مصطفيٰ شاهه، سيشن جج، حيدرآباد، وٽ ويٺو هوس جو ڪنهن وقت منهنجو وڪالت ۾ پائيوار رهيو هو، ۽ جو ڪجهه سال اڳ گذاري ويو جڏهن هو سنڌ جو هوم سيڪريٽري هو. هو سلطان ڪوٽ جو هو ۽ آغا غلام نبي خان جو دوست هو، جو ڀٽي جي دؤر ۾ پاڪستان جي سينيٽ جو وائيس چيئرمن هو. آغا غلام نبي خان غلام مصطفيٰ شاهه کي فون ڪيو ته ”پير بخش ڀٽي هن کي فون ڪيو آهي ته گڙهي خدا بخش ۾ فوج جي پراسرار چرپر آهي ۽ اڄ رات ڪجهه ٿيڻ وارو آهي.“ مون کي يڪدم ڪٽڪو ٿيو ته ڀٽي جي موت جي سزا گهٽائي ڪانه وئي. ٻئي ڏينهن تي مان ويسي آفيس ۾ ويٺو هوس ته حيدرآباد جي ڪمشنر الله بخش سومري مون کي فون تي چيو: ”نوين بجي اوهان هندستان جو ريڊيو ٻڌو؟“ هن جو آواز ڏاڍو گنڀير هو. مون هن کي چيو: ”نه، پر هاڻي سادي ڏهين بجي ريڊيو پاڪستان تي سڀڪجهه معلوم ٿي ويندو.“ مون گهران ٽرانزسٽر گهرايو. ان وقت پروفيسر نورعلي ڪوجو مون وٽ ويٺو هو. ٿوريءَ دير ۾ ريڊيو تي ڀٽي جي ڦاسيءَ جي خبر ٻڌي، نورعلي زار زار روئڻ لڳو. هن کي خواب خيال ۾ به ڪونه هو ته ڀٽي کي ڦاسي ڏني ويندي. مون خاموشيءَ سان هن کي کيسي مان رومال ڪڍي ڏنو ته جيئن هو پنهنجون اکيون اگهي سگهي، ۽ پنهنجي وائيءَ جي هيءَ سٽ پڙهي:

> اگهو ميان اکيون پوي جئن نه پچار!
> ووءِ ميان، وو وو ميان!

پر نور علي سمجهي نه سگهيو ته مان ڇا ٿو چوان. دراصل مون کي ڀٽي جي موت جا پرون ڪافي وقت اڳي پوندا هئا. هيئين وائي، جا پوءِ منهنجي ڪتاب ”اٽڪيو سج لڪن ۾“ ڇپي آهي، ڀٽي

جي قاسميءَ کان اٽڪل هڪ سال اڳ 'مهراڻ' جي ماهيءَ ۾ ڇپي هئي:

نباهي موت ميار
وهءِ ميان، وو وو ميان!
صليبن جي سامهون
ڪيڏي آهي قطار!
وهءِ ميان، وو وو ميان!
اُڀريءَ ۾ لڙڪن پيا
ڪئمند نوايل يار،
وهءِ ميان، وو وو ميان!
آهن آڌي ڦلار ۾
ڪيڏا ڪپيل ڏار!
وهءِ ميان، وو وو ميان!
لال لهوءَ ۾ لونڊڙيون
ڪيڏا ڪيرَ ڪپارَ!
وهءِ ميان، وو وو ميان!
اَگهو ميان اڪيون
ٻوي جئن نه ٻچار!
وهءِ ميان، وو وو ميان!
ماٺيءَ رڪو ساهه ۾
پنهنجا قول قرارَ
وهءِ ميان، وو وو ميان!

زندگي به عجيب شيءِ آهي. ڪهڙا ڪهڙا واقعا انسان جي زندگيءَ ۾ اچن ٿا! هڪ ڀيري مان ايم.پي.اي. هاسٽل ڪراچيءَ ۾ رهيل هوس ۽ غيرمعمولي طور دير سان آٺين ۹ بجي چانهه ٻي رهيو هوس ته سراج جو فون آيو: "اياز! مان سراج ٿو ڳالهايان، تو ريڊيو ٻڌو؟" سراج پڇيو.

Gul Hayat Institute

”نه“ مون جواب ڏنو. ”شيخ مجيب کي فوجين گوليون هڻي ماري وڌو!“ سراج چيو. منهنجو هٿ لڏيو ۽ ڪوپ ڌرتيءَ تي ڪري، ڇيهون ٿي ويو. مان زندگيءَ ۾ ٻهريون ۽ پويون پيرو جنهن سياسي پارٽيءَ ۾ شامل ٿيو هوس، آها هئي شيخ مجيب جي عوامي ليگ، جنهن جي آءٌ مرڪزي ڪميٽيءَ تي هوس ۽ شيخ مجيب پرائيم منسٽر ٿيڻ کان پوءِ مون کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪرڻ ٿي چاهيو. اهو سارو احوال مان پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ جي حصي ’ڌرتي منهنجو ديس‘ ۾ لکي رهيو آهيان.

دراصل جيترو ڪوئي شاعر تاريخ جي لپيٽ ۾ هوندو آهي، اوترو مون کي وڻندو آهي. تاريخ کان الڳ ٿلڳ، پنهنجيءَ دنيا ۾ گم سم ويگڙا يا واڱڙا شاعر مون کي نه وڻندا آهن.

صبح جو ڇئين بجي جاڳ ٿي. ڪنن ۾ پنهنجي سيٽ ”اَٿ! اَٿي لک! اَٿ! اَٿي لک!. اَٿ! اَٿي لک! جي ٻه آهين ڏينهن چار—“ ٻُري رهي هئي. ڪمري ۾ اليومينم جي دريءَ مان رستي تي ويندڙ ايندڙ ٻيڪڙ ڪار تي نظر پئي ٿي ۽ اُنهن جي بتين جون روشنيون رستي تي پيل برسات جي پاڻيءَ ۾ چمڪنديون ٿي گذري ويون. ٻاهران ته ائين ٿو لڳي ته مان هن دؤر جي سياست کان ٻري رهيو آهيان ۽ منهنجي ڪنهن ٻه سياسي پارٽيءَ سان ڪمٽمينٽ نه آهي. پر مان پنهنجيءَ جاءِ تي هڪ سياسي پارٽي آهيان، هڪ وطن آهيان، هڪ حڪومت آهيان، جنهن انسان جي دل کي پنهنجو تخت گاهه بڻايو آهي. مون کي يقين آهي ته تاريخ کي پٺتي ڌڪو ته ڏئي سگهجي ٿو پر اُن جي شڪست ناممڪن آهي. سچ لڏندو آهي، ٻڏندو نه آهي. دراصل سچ نه لڏندو آهي، نه

ٻڌندو آهي. ڇا، گاليلو لُڏي ويو هو؟ محاسبي وقت هن پنهنجي بچاءَ لاءِ زبان سان ڇا به چيو پر هن جو ذهن بلڪل صاف هو ۽ هن کي چٽي رهيو هو: ”تون سچ تي آهين؛ هي دؤر جنهن ۾ ڪوڙ پنهنجيءَ فتح تي ڪُڏي رهيو آهي، عبوري آهي ۽ نيٺ گذري ويندو.“ منهنجي اکين اڳيان مسوليني‎ءَ جو لاش هوا ۾ لُڏي رهيو آهي. ڪالهه مون مسوليني‎ءَ تي فلم ڏٺي، ته ڪئنسيٽ پورا ڇهه ڪلاڪ هليا. مون کي ڪائونٽ ڪيانو * تي هلايل مقدمي ۽ هن جي موت واري سين ۽ آخر ۾ مسوليني‎ءَ جي موت ۽ هوا ۾ لڏندڙ لاش واري سين ڏاڍو متاثر ڪيو. انسان جيستائين اقتدار ۾ آهي، ڪيڏو نه ڪُڏي ٿو! اِهو نه ٿو سوچي ته هي سڀ اک ٻوٽ جو کيل آهي! ڪيئي دارا سڪندر آيا ويا ۽ اڄ انهن جا هڏا به ڳوليا نه ٿا لڀن! مون اِهو سوچيو ته ماڻهن وانگر ڪي ملڪ به تعصبي ٿين ٿا، ديوانا ٿين ٿا. ها، اٿين آهي ته اُنهن جا مقصد نيلي پلي ديوانگي آهن، پر اُنهن جا ذريعا معقول آهن. اُنهن ملڪن لاءِ ڪوئي بين‌الاقوامي قانون نه آهي، هو پنهنجا قانون پاڻ آهن. انهن کي اندروني طاقتون ختم نه ٿيون ڪري سگهن، انهن لاءِ ٻاهرين چِٻ اچڻ ضروري آهي. آمريڪا جي پريزيڊنٽ آمريڪا جي لحاظ کان انهن جي لسٽ ڏاهي آهي- ايران، لبيا، اُتر ڪوريا، ڪيوبا ۽ نڪاراگوا- ڇو ته اُهي آمريڪا جو چيو نه ٿا مڃين. ڇا، ٻيا ڪي ملڪ ايران کان وڌيڪ پاڳل نه آهن؟ هڪ تعصبي ماڻهو

* ڪائونٽ ڪيانو مسوليني‎ءَ جو ناٺي هو ۽ اٽليءَ جي فوج ۾ جنرل هو. هن ٻين جنرلن سان گڏ اٽليءَ جي فوج ۾ مسوليني‎ءَ خلاف بغاوت ڪئي هئي، ڇو ته اُنهن کي يقين هو ته جرمني جنگ هارائيندي ۽ اٽلي خوامخواهه تباهه ٿي ويندي. بغاوت ناڪام ٿي ۽ ڪائونٽ ڪيانو ٻين جنرلن سان گڏ ڪورٽ مارشل ٿي، ماريو ويو.

Gul Hayat Institute

ديوانو بہ هوندو آهي ۽ ساڳئي وقت فرزانو بہ ٿي سگهندو آهي. هو هر اصول کان آزاد هوندو آهي ۽ پنهنجا ذريعا، بنان ڪنهن ضمير جي هٻڪ جي، چونڊي سگهندو آهي ڇو تہ هن کي يقين هوندو آهي تہ هن جو مقصد نيڪ آهي. هو اهو نہ ڏسندو آهي تہ آهي ذريعا صحيح آهن يا نہ. هو فقط اهو ڏسندو آهي تہ آنهن ذريعن سان هن جي پنهنجي مقصد تائين رسائي ٿي سگهي ٿي؛ تعصب کي ڪنهن مهل تہ تيڪنيڪ جي بي انتها معقوليت هوندي آهي. عالمگير بربادي‌ءَ (Holocast) مهل ڪيئن نہ جرمنيءَ ۾ گاڏيون پوري وقت تي اينديون هيون! تعصب جي وڏي ڳالهہ اها آهي تہ ان کي ديوانا مقصد ۽ فرزانا ذريعا هوندا آهن. آهو پنهنجن خوني ارادن تي ڏڪ رکي سگهندو آهي. جي خمينيءَ اهو فيصلو ڪيو آهي تہ شهادت ئي بهشت جو نهايت تيز ذريعو آهي، تہ پوءِ هن جي ڪنهن بہ ايراني پوئلڳ لاءِ مشين گن جي اڳيان اچڻ عقل جي ڳالهہ آهي ڇو تہ آهوئي جنت الزهرا تائين پهچڻ جو رستو آهي. آنهن حڪومتن کي گهٽ نہ سمجهڻ گهرجي جي انت ۾ چريون آهن. هٽلر بنهہ پاڳل هو، پر هن مغربي دنيا کي تباهيءَ جي ڪناري تي پهچايو هو. هو ساري يورپ تي ڇانئجي ويو جيستائين روس ۽ آمريڪا هن جي ستياناس نہ ڪئي. مان ڊي گال جي يا مارشل ٽيٽو جي يا ٻئي ڪنهن مزاحمت جي تحريڪ (Resistence Movem-ent) جي اهميت نہ ٿو گهٽايان، پر آن هوندي بہ آهي ڪجهہ نہ ڪري سگهن ها ۽ فاشزم ساريءَ دنيا تي ڇانئجي وڃي ها، جيستائين اٽليءَ يا نازي جرمنيءَ يا جپان کي ٻاهران ڇَٻ نہ اچي ها.

گهڻو ڪري جنوني حڪمران عوام کي اطمينان ڏيارين ٿا تہ هو ۽ هنن جا ملڪ ناقابلِ فتح آهن. آها ڏوڙس ٻاهران ئي ختم ٿي سگهي ٿي ۽ آها اندروني بغاوت کي چڱيءَ طرح ڪچلي سگهي ٿي. ميونخ (Munich) آن جو بهترين مثال آهي. جيستائين دنيا آن کان ڊني، آن کي راضي ڪندي رهي، آن جي اڳيان للي چپي ڪندي رهي، فاشزم اڳي کان بہ اڳري ٿيندي وئي ۽ جڏهن ٻاهران

Gul Hayat Institute

ٽوٻون گرجيون ۽ هوائي جهازن ٻرڦٽي ڪيا، رڳو تڏهن مسوليني ۽ هٽلر جو هوش ٺڪاڻي آيو. آمريڪا ڪي ته رڳو خمينيءَ ۽ قذافيءَ ٻانوراڻي وڌو آهي. آمريڪا گلف (Gulf) جي تيل تي ديواني آهي. دنيا ۾ ٻيو ڪيترو ظلم ٿي رهيو آهي، اُن جي آمريڪا کي پرواهه نه آهي.

صبح سان چانهه جي ڪوپ پيئڻ وقت مون هميشه وانگر ٦ آگسٽ جي ’ڊان‘ ۽ ’جنگ‘ پڙهي. جنگ ۾ منهنجي پراڻي دوست جميل الدين عاليءَ ’اعزازات ڪي گورک ڌنڌي، ڪتابين، اور قرض وغيره‘ تي لکيو آهي. هن اعزازن جي مسئلي تي لکندي چيو آهي ته ڪڏهن هن صدر ايوب کي راغب ڪيو هو ته اديبن کي اعزاز ڏنا وڃن، ته هن تي اعتراض جي بوڇاڙ ٿي هئي ته ”اديبن کي خريد ڪيو ٿو وڃي. اديب حڪومت وٽ وڪامن ٿا.“ تڏهن گلڊ کي ٿورا پيسا هئا. پوءِ ڪجهه اعزازن جو تفصيل ڏئي لکيو اٿائين: ”بي شمار قارئين اهڙن وڏن اديبن کي ڄاڻندا هوندا، جن کي ڪوئي اعزاز نه مليو آهي. انهن ۾ فيض صاحب، شيخ اياز، مير گل خان نصير سرفهرست آهن. انهن کي پيشڪش ڪئي وڃي ها ۽ هو نه وٺن ها ته حڪومتِ وقت جي نيڪي ٿئي ها. علم ادب جي معاملي ۾ وقار جا اهڙا مسئلا نه هلندا آهن. نوبل انعام ڪميٽيءَ ژان پال سارتر کي منتخب ڪري انعام جو اعلان ڪري ڇڏيو هو. هن وٺڻ کان انڪار ڪيو. نوبل انعام جو ڪجهه نه بگڙيو. اِها ڳالهه تاريخ جي رڪارڊ تي رهي ته نوبل انعام ڪميٽيءَ فلاڻي سال ۾ هن کي مستحق ڄاتو هو.“

”١٩٦٨ع ۾ شيخ اياز کي ’شاهه جو رسالو‘ جي اردو

Gul Hayat Institute

ترجمي تي انعام جو اعلان ڪيو ويو. شيخ صاحب اُن وقت جيل ۾ هو. ٻاهر آيو تہ انعام قبول ڪرڻ کان نهايت سختيءَ سان انڪار ڪيائين، ڇو تہ اُن وقت هن گلڊ کي پسند نہ ٿي ڪيو."

جميل‌الدين عاليءَ اُن جي پوري وضاحت نہ ڪئي آهي تہ مون ان وقت گلڊ کي ڇو پسند نہ ڪيو. بهرصورت "هي دور اياز گذرڻو آ ۽ پنهنجو وارو ورڻو آ" واريءَ سٽ تي تاريخ پيغمبريءَ جي مُهر هڻندي ۽ مون تي اعزاز مينهن وانگر وسندا. ممڪن آهي تہ ان وقت مان ۽ عالي ٻئي جيئرا هجون، ممڪن آهي تہ هو نہ هجي، ممڪن آهي تہ مان نہ هجان. مان اڄ بہ ڏسان ٿو تہ اعزاز مون تي مينهن وانگر وسي رهيا آهن، اعزاز جن جي مون سڄي عمر پرواهہ نہ ڪئي آهي. منهنجو ڪوئي اعزاز قبول ڪرڻ، اعزاز ڏيندڙ لاءِ اعزاز آهي. اهو دؤر اچڻو آهي، ضرور اچڻو آهي ۽ هاڻي گهڻو دُور بہ نہ آهي. جنرل ضيا جو اعزاز ڪهڙو اعزاز آهي؟ اهو تہ اديب جي توهين آهي، اهڙي ملامت ٻي ڪا ٿي نہ ٿي سگهي.

اتڪل ٻارهين وڳي تاجل بيوس سان گڏجي مشهور شاعر قمر شهباز وٽ ويس جو پاڪستان گيهہ ڪارپوريشن جو جنرل مئنيجر آهي. هن ۾ ڪجهہ ڪم هو. هو شايستہ مزاج وارو انسان آهي ۽ نهايت قرب سان مليو. هن پنهنجو ريڊيو ۽ ٽي.وي. ڊرامن جو ڪتاب 'واچوڙن ۾ لاٽ' ڏنو، بہ سووينير بہ ڏنا. هڪڙو 'واچوڙن ۾ لاٽ' جو ۽ ٻيو پنهنجي اشاعت هيٺ شاعريءَ جي ڪتاب 'چنڊ رهين ٿو دور' جو. پويون ڪتاب قمرشهباز جو ٻهريون مجموعو آهي.

قمر شهباز وٽان تاجل سان گڏجي هڪ نئين بڪ اسٽال تي ويس جو بامبي هوٽل ۾ کليو آهي. مان روس جو سفرنامو لکي رهيو آهيان. ان ۾ حوالي لاءِ بہ ڪتاب ورتم. هڪ دليپ سنگهہ مهتا جو U.S.S.R through Indian Eyes ۽ ٻيو Red Star and Green Crescent ميخائيل سوتيلوف جي شاعريءَ جو ڪتاب بہ ورتم.

Gul Hayat Institute

صبح جو پرنس ڪامپليڪس ۾ هيٺان وڊيو لئبرريءَ مان هيمنگوي جي زندگيءَ تي بہ ڪئسيٽ وٺي آيس. هونءَ تہ مون هيمنگوي جا سڀ ناول ۽ ڪهاڻيون پڙهيون آهن ۽ هن جي زندگيءَ تي بہ ٻہ ٽي ڪتاب پڙهيا آهن. عورت سان محبت جي معاملي ۾ منهنجي زندگي بہ ڪجهہ هيمنگوي وانگر گذري آهي. هن جو ناول Razor's Edge مون ڪاليج ۾ پڙهيو هو جو پڙهڻ لاءِ مون کي حشو ڪيولراماڻيءَ ڏنو هو. جڏهن مان دل جي مرض جي اسپتال (Cardio Vascular Institute) ۾ هوس تہ مون يوسف شاهين کي منع ڪئي هئي تہ هو بيماريءَ جي خبر ڪنهن بہ اخبار ۾ نہ ڏئي ڇو تہ ماڻهن منهنجيءَ زندگيءَ ۾ ڪافي دخل ڏنو هو ۽ مون نہ ٿي چاهيو تہ هو منهنجي موت ۾ بہ دخل ڏين. بيماريءَ جي بستري تي مون انهن عورتن جي باري ۾ سوچيو هو جي منهنجيءَ زندگيءَ ۾ آيون هيون ۽ هيمنگوي جي ڪهاڻيءَ Snows of Kilmanjaro وانگر هڪ تصوير اکين اڳيان ڦري وئي هئي. پوءِ جڏهن مان بچي ويو هوس تہ هڪ ناول لکڻ جي باري ۾ سوچيو هئم، پر اهو اڃا تائين لکي نہ سگهيو آهيان ڇو تہ، هڪ ڪان سواءِ، ٻيون سڀ عورتون جيئريون آهن، جن مون کي بيحد محبت ڏني هئي ۽ منهنجي شاعريءَ کي اتساهيو هو ۽ اڃان تائين جن جون يادگيريون منهنجي شاعريءَ جي پس منظر ۾ ائين آهن جيئن انبن جي باغ ۾ چانڊوڪي هوندي آهي.

مون کي هيمنگوي تي فلم ۾ هن جي تقرير مان هيٺيان ٻہ جملا ڏاڍا پسند آيا، جي هن پئرس ۾ تقرير ڪندي چيا هئا:

Fascism is a lie told by bullies and a writer who tells the truth, cannot live under fascism.

('فاشزم هڪ ڪوڙ آهي، جو دهماني ڳالهائين ٿا ۽
هڪ اديب جنهن کي سچ چوڻو آهي، فاشزم هيٺ رهي
نہ ٿو سگهي.')

هن ساڳيءَ تقرير ۾ وڌيڪ چيو:

Gul Hayat Institute

I am involved in mankind.

('مان انسانذات ۾ لپيٽيل آهيان.')

هيٺ به وڊيو لئبرريون آهن جن ۾ اٺ ڏهه هزار ڪئسيٽ آهن. مان جڏهن ڪراچيءَ ايندو آهيان تہ ڪيئي فلمون ڏسندو آهيان ڇو تہ سکر ۾ ڪائي سٺي فلم ورلي ملندي آهي ۽ مون کي ڏسڻ جي فرصت بہ نہ هوندي آهي.

شام جو هوري نورانيءَ * کي 'نيل کنٹھ اور نيم کے پتے' جو مسودو ڏنم ۽ اهو طيءِ ڪيو ويو تہ آن تي پيش لفظ فهميده رياض لکندي. پوءِ هوري، هوريءَ جو ڏير ۽ مان جمالستان تي وياسين جتي چيناڻي ڪتابن جي نمائش هئي. مون چو اين لائي (Zhou Enlai) ۽ مائوزي تنگ جي Profiles تي ٻہ ڪتاب، ڊينگ زيائوپنگ (Deng Xiaoping) جون تقريرون، ڪجهه ناول ۽ ڪجهه ڪهاڻين ۽ شعر جا ڪتاب پنهنجي لاءِ ورتا ۽ ڪجهه سولا ڪهاڻين جا ڪتاب روماسا لاءِ ورتا ۽ ڪجهه ٻارن جا ڪتاب پوٽيءَ نين تارا ۽ ڏوهٽيءَ رابيل لاءِ ورتا جا ڊاڪٽر روحيءَ جي ڌيءَ آهي.

---

* مون پهريون ''هوري'' لفظ کي ''حوري'' سمجهيو هو، پر پوءِ گوئٽي انسٽيٽيوٽ جو اشتهار ڏٺم، جو آن گاليلو جي ناٽڪ جي باري ۾ ڪيدو هو. اشتهار ۾ پين ڪردارن سان گڏ هوريءَ جو نالو بہ هو، جو هہ سان لکيل هو ۽ نہ ح سان. مون پرئٽ (Prat) جي هندي - انگريزي ڊڪشنري ڏٺي تہ آن ۾ ''هوري'' لفظ جي معني Pure (پاڪيزه) ڏنل هئي.

Gul Hayat Institute

مون سارو ڏينهن چينائي ڪتاب پڙهيا. چين جي گهرو ۽ پرڏيهي راڄ نيتيءَ ۾ ڦيري جي مون کي اڳ ۾ خبر هئي ۽ هينئر مون اُن تي ڪجهه گهري نظر وڌي. چو. ايـن. لاءِ جي Profile (’چهري جي هڪ رُخي تصوير‘) جي نائين باب جو عنوان ئـي Cultural Revolution Madness (’ثقافتي انقلاب جي ديوانگي‘) آهي. مان تہ اُن انقلاب کي ڪيتري وقت کان ديوانگي سمجهندو هوس ۽ جڏهن چينين ڪنفيوشس جو مندر ڊاهي ڍير ڪيو هو تہ، مون اُن تي هڪ نثري نظم لکيو هو، جو ’پٿر ٿو پُور ڪري‘ ۾ ڇپيو آهي. ڪتاب ۾ ڏيکاريو ويو آهي تہ ڪيئن Great Leap Forward جي Ultra-Leftism تي اعتراض ونندڙن تي پارٽيءَ سان دشمنيءَ جا ۽ سوشلسٽ طرز حيات جي مخالفت جا بيجا ليبل هنيا ويـا هئا ۽ اعتراض ونندڙن کان پارٽيءَ ۾ ۽ ان کان ٻـاهر پنهنجا عهدا کسيا ويا هئا ۽ ڪيئن اُنهن اديبن سان جن سان ڪومنتانگ*

---

* ڪومنتانگ ـ چين جي قوم پرست پارٽي، جا ۱۸۹۱ع ۾ سن يت سين ٺـاهي هئي. اُن ۱۹۱۱ع واري چين جـي انقلاب ۾ فعال ڪردار ادا ڪيو هو ۽ ۱۹۰۲ع ۾ مارشل يئان. شي. ڪائـي (Yuan shi kai) خلاف انقلاب جي رهنمائي ڪئي هئي. ۱۹۳۰ع ۾ اُن جو ڏکڻ چين تي تسلط هو ۽ ۱۹۳۷ع کان ۱۹۴۵ع تائين اُن جپان جي حملي خلاف بچاءَ جي لڙائي وڙهي هئي. ۱۹۴۵ع ۾ چانگ ڪائي شيڪ، سن ـ يت سين جو جاءِ نشين ٿيو هو ۽ اُن جي دور ۾ پارٽيءَ پنهنجا سماجي ۽ سياسي آدرش ڇڏي ڏنـا هئا ۽ فوجي ڪاميابيءَ لاءِ وڙهي هئي. ۱۹۴۸ع ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ ڪومنتانگ جي جڳهہ تي حڪومت برپا ڪئي هئي ۽ چانگ ـ ڪائي شيڪ ۽ هن جا پوئلڳ تيوان ڀڄي ويا هئا. ڪميونسٽ انٽرنئشنل جي نمائندي جي حيثيت ۾ ايم. اين. راءِ سن ـ يت سين سان ڳالهيون ڪرڻ چين ويو هو، جي پوءِ هن پنهنجي ڪتاب Revolution and Counter-revolution in China ۾

(Kuomintong)ڀ بيحد سختيون ڪيون هيون، تعديون ڪيون ويون هيون، ڪيئن قوم جي دانشورن تي پارٽيءَ، سوشلزم ۽ چيئرمين ماؤ جي خلاف هجڻ ۽ انقلاب دشمن هجڻ جا الزام هنيا ويا هئا، انهن سينن کي سرعام خوار ڪيو ويو هو ۽ هنن جي ڪردارڪشيءَ جا پوسٽر نه رڳو هنن جي ڪارڪرت جي جاين تي، پر هنن جي پوري شهر ۾ هنيا ويا هئا.

مائوءَ جي دؤر ۾ سُرخ محافظ دستا (Red guards) ڪي. جي. بيءَ. جو ڪردار ادا ڪري رهيا هئا ۽ گهرگهر ۾ هر شيءِ ڏانوائڊول ڪري رهيا هئا ۽ ڪتاب ۽ مسودا ضبط ڪري رهيا هئا. انهن وڏو گهمسان مچائي ڏنو هو ۽ سينئي مائوءَ جي چرچ تي ڪنا ٿيا هئا ۽ بنان ڪنهن تميز جي، چڱي يا بُري اديب، اسڪالر ۽ موسيقار کي، نندي ۽ وڏي جي فرق ڪان سواءِ، چيچلائي رهيا هئا. هنن ايتري افراتفري آن ڪري مچائي هئي، جو مائوءَ هنن کي چيو هو ته "بغاوت ڪيو." ڪجهه وقت کان پوءِ پنهنجي حڪمنامي ۾ ترميم ڪري مائوءَ چيو ته "فقط رجعت پسندن جي خلاف بغاوت ڪيو،" پر نقصان جيڪو ٿيڻو هو سو ٿي چُڪو هو.

مٿي ذڪر ڪيل ڳالهيون انهن ڪتابن ۾ ملي رهيون آهن جي تازو چيني حڪومت ڇپايا آهن ۽ جيڪي سڀ مون وٽ آهن. مائوزي تنگ جيڪو ڪنهن پيغمبر وانگر سهو و خطا کان مٿي هو، آن جون ساريون خطائون وائکيون ڪيون ويون آهن ۽ سُرخ محافظن

صفحي ١٠٥ تان آندل

لکيون هيون، جو ڪتاب مون تڏهن پڙهيو هو جڏهن ڪاليج ۾ پڙهندو هوس. پيُو صاحب، جو چين کي پنهنجو ۽ پاڪستان جو بهترين سمجهندو هو، ان مون کي ٻڌايو هو ته آن ايم. اين. راءِ جو آهو ڪتاب نهايت دلچسپيءَ سان پڙهيو هو ۽ هُن جي خيال ۾ راءِ برصغير ۾ وڏي ۾وڏو سياسي مفڪر هو پر هن ۾ ليڊرشپ جون خاميون هيون، جنهنڪري هو ڪامياب نه ٿي سگهيو هو.

Gul Hayat Institute

(Red guards) جي ثقافتي انقلاب کي ”ديوانگي“ چيو ويو آهي. آن دؤر ۾ کيترن ئي انقلابين خودڪشي ڪئي، ڪي پڇي ويا، ڪن کي ڦاهي چاڙهيو ويو ۽ ڪن کي مختلف سزائون ڏنيون ويون.

اسان جو ملڪ چاليهن سالن کان رجعت پرستن جي ڏوڪس ۽ ڌانڌليءَ جو شڪار رهيو آهي. اسان جي واحد نجات سوشلزم آهي جا هن دقيانوسي نظام جا پرخچا اڏائي ڇڏيندي. سنڌي عوام جي جيڪا بہ پارٽي ٺهندي، آها اچوڪن رجعت پرستن ۽ اسلام جي آڙ ۾ ڇپندڙن جي ڪٽر مخالف هوندي. آن کان سواءِ سنڌ جي نجات جو ٻيو ڪوبہ ذريعو نہ آهي. اهو چاهيندي بہ مان ڪميونسٽ ملڪن جي آنهن اوڻاين جو ذڪر پنجويهن سالن کان ڪندو آيو آهيان، جيوتہ توڙي ڪميونسٽ اسان کي نظرياتي طرح ويجهي ۾ ويجها آهن ۽ بين الاقوامي سطح تي بہ اسان سامراجي ملڪن خلاف آنهن سان گڏ آهيون، تڏهن بہ اسان لاءِ آنهن غلطين جو ڀرپور احساس ضروري آهي جي هو بہ ئي هنڌ ڪري چڪا آهن ۽ اسان کي پنهنجي ملڪ ۾ آهي ڳالهيون دهرائڻيون ناهن.

مون تازو ڇپيل چيني ڪتابن ۾ اهو تعجب سان پڙهيو تہ ليو شائوچي (Lui Shaogi)، جو مائوءَ جي زماني ۾ ڪميونسٽ چين جو وڏي ۾ وڏو ليڊر هو، ان تي الزام هنيو ويو هو تہ هو پارٽيءَ جي جنرل سيڪريٽريءَ ڊينگ زياؤپنگ (Deng Xiacping) سان گڏ بورجوا اڏن (Bourgeois head quarters) جو سرڪردو هو ۽ چين کي ترميم پسندي (Revisionism) ۽ سرمائيداريءَ جي ڏس ۾ اڳلائي رهيو هو. اتڪل هڪ سؤ الزام ليو شائوچي تي هنيا ويا هئا. هڪڙو واهيات الزام تہ اهو هو تہ هو ۽ هن جي زال وئنگ گئانگ مي (Wang Guang mei) عيش پرستيءَ جي زندگي گذاري رهيا آهن. قومي محافظن وئنگ کي ڪيپي پنهنجي هڪ ’جدوجهد جي جلسي‘ ۾ آندو ۽ پنگ پانگ (Ping Pong) جا ڪينهون پوئي هن جي ڳچيءَ ۾ هار پاتائون، ڇوتہ هڪ ڀيري، جڏهن ۱۹۶۳ع ۾ هوءَ پنهنجي مڙس سان گڏ سرڪاري دؤري تي انڊونيشيا وئي هئي، تڏهن هن پنهنجي

ڳچيءَ ۾ موتين جو هار پاتو هو. دراصل اهو هار اڌارو ورتو ويو هو ۽ هن لاءِ ڪجهه نوان ڪپڙا وزارت خارجه جي پروٽوڪول جي محڪمي جي اصرار تي ٺهرايا ويا هئا. ليوشائوچي ۽ هن جو همعصر چو. اين. لاءِ ساڳئي وقت ڪميونسٽ پارٽيءَ ۾ آيا هئا. ليو، مائوزي-تنگ ۽ چو. اين. لاءِ جي پايي جو هڪ پيشه ور انقلابي-(Professi-onal Revolutionary) هو. هو نه رڳو هڪ وڏو منتظم هو پر ڪيترن ئي ڪتابن جو مصنف به هو. ڪومنتانگ جي سرحدن ۾ هو ويهارو سال ڪن انڊر گرائونڊ ڪميونسٽ پارٽيءَ جو ليڊر ره رهيو هو ۽ ايتروئي اهم هو جيترو انقلاب کان پوءِ روس ۾ ٽراٽسڪي اهم هو. ليو ۽ هن جي زال کي بيجنگ ۾ الڳ الڳ قيدخانن ۾ رکيو ويو هو. هن جو تنزل نهايت تيزيءَ سان آيو. ١٩٦٨ع ۾ پارٽيءَ ٺهراءُ پاس ڪيو ته هو بي‌ايمان، راڄ-ڌوهو ۽ ڦٽ جو ڪڍڻ Renegade, traitor and scap آهي. هن کي سزا ڏئي هينان پرڳڻي ۾ هوائي‌جهاز ۾ نيو ويو هو ۽ ڪائي‌فنگ شهر ۾ قيدتنهائيءَ ۾ رکيو ويو هو. هو ذيابيطس جو مريض ته اڳيئي هو، ويتر هن کي نمونيا به ٿي پئي هئي ۽ ان ڪري هو سفر ڪرڻ جهڙو نه هو ۽ هن کي اسٽريچر تي نيو ويو هو. اٽڪل ڇهن هفتن کان پوءِ هو مري ويو ۽ هن جي موت وقت رڳو هن جو جيلر موجود هو. هينئر ليو شائوچيءَ کي ساڳيءَ عزت ۽ احترام سان ڏٺو وڃي ٿو. ڊينگ زيائوپنگ جي لفظن ۾: ”اسان اهو نٿا چئي سگهون ته مائو آزمودگار عملي (Veteran cadres) کي آزارڻ لاءِ ذميوار نه هو، پر تهمت رڳو هن تي نه ٿي اچي. ڪن حالتن ۾ ته لين بيائو (Lin biao) ۽ چئن جو ٽولو (Gang of Four) اڳيئي هاڃا ڪري چڪو هو ۽ ڪي واقعا مائوءَ جي پرپٺ ٿيا هئا. ان جي باوجود ان ۾ شڪ نه آهي ته عملي جي گهڻي حصي جي پائمالي مائوءَ جي دور جي وڏن الميئن مان هئي.“

انهيءَ دور ۾ ليو شائوچي ۽ ڊينگ زيائوپنگ، ٻنهي کي سرمائيداريءَ جي ڏس تي ويندڙ (Capitalist Roader) سڏيو ويو

هو. پهرئين ڪي پيهر اپنايو ويو آهي ۽ پيو هن وقت چين جو ليڊر آهي ۽ هن لاءِ 'ڊينگ زياڻوپنگ جي منتخب تحريرن' نالي ڪتاب ۾ چيو ويو آهي تہ ”هن چين جي ڪميونسٽ پارٽيءَ کي وري ڪٺو ڪيو ۽ آن جـون اڳيون غلطيون درست ڪيون ۽ هڪ تاريخي تبديلي آندي. هن پارٽيءَ کي صحيح رستي اختيار ڪرڻ ۾ مدد ڪئي ۽ جديد سوشلزم لاءِ مارڪسزم/لينن ازم ۽ مائوزي تنگ جي فڪر ۽ چين جي مخصوص حالتن سان ٺهڪندڙ صحيح اصول ۽ حڪمت عمليون ڏاهڻ ۾ پارٽيءَ جي مدد ڪئي.“ مان اقتصاديات جي ماهرن مان نہ آهيان ۽ ان ڪري چين جي اقتصادي غلطين تي نہ ٿو وڃان جن جو کلم کلا اعتراف ڪيو ويو آهي.

مٿيون ڳالهيون چين جي جديد ادب ۾ اچن ٿيون. مثال طور مان هن جو هڪ ڪتاب '١٩٨٠-٨١ع جون انعام يافتہ ڪهاڻيون' ڪڍان ٿو. آن ۾ ايڊيٽر جو نـوٽ ڏنل آهي: ”جيئن چينائـي ادب هڪ نئين دؤر ۾ داخل ٿيو، اديبن اهي اذيتون پنهنجي تحريـر ۾ واضح ڪيون جـي هنن ثقافتي انقلاب جـي دؤر ۾ سٺيون هيون: ١٩٨٠-٨١ع جون انعام يـافتہ ڪهاڻيون روح جي آنهيءَ پيانڪ خواب وانگر آهن، جو هنن جو ذاتي تجربو آهي. ثقافتي انقلاب جي خاتمي کان پوءِ 'داغي ادب'(Scar literature) جو اصطلاح وجود ۾ آيو. اميد آهي تہ پڙهندڙ انهن داغن تي نہ کلندا. اهي تہ يقيناً نہ کلندا، جن زندگيءَ جا ڏنيہ سٺا آهن. ٿـوري اهي ڏنيہ ٻئي قسم جا آهن.“

ڪجهہ وقت اڳ عبدالقادر جوڻيجو بيجنگ ويو هو ۽ چيني شاعر، الڪنگ (Alking)، جو ڪتاب مون لاءِ تحفي طور ڪٺي آيو هو، جو بيجنگ ۾ هن کيس مون لاءِ ڏنو هو. الڪنگ چيني شراب پي رهيو هو، جنهن وقت عبدالقادر منهنجا ڪجهہ نظم هن کي ترجمو ڪري ٻڌايـا هئا جي هن کي ڏاڍا وڻيا هئا. پنهنجي ڪتاب ۾ هن پنهنجو نظم 'ڪوئلي جو جواب' هن کي نشان ڪري ڏنو هو، جو هيئن آهي:

”توُن ڪٿي ٿو رهين؟
مان اونهي پهاڙ جي ڏهن هزارن سالن ۾ ٿو رهان
مان آيءَ ڪڙيڙ واري ٽڪريءَ جي چڙ ۾
ڏهن هزارن سالن کان رهان ٿو.
۽ تنهنجي عمر؟
منهنجي عمر پهاڙ کان وڏي آهي
آيءَ ڪڙ يڙ واريءَ ٽڪريءَ جي چڙ کان وڏي آهي.
ڪيترو وقت تو کي خاموش ڪرايو ويو آهي؟
آن وقت کان جڏهن ڊنوسار * ڌرتيءَ تي راج ڪندا هئا.
جڏهن ڌرتيءَ پنهنجو پهريون زلزلو محسوس ڪيو هو.
ڇا توُن پنهنجي غصي ۽ تلخيءَ ۾ پائمال ٿي چڪو آهين؟
موت؟ نه نه مان اڃان جيئرو آهيان
مهرباني ڪري، تيلي ٻار، تيلي ٻار!“

ان کان ڪجهه وقت پوءِ چيني سفارت خاني مون ڏانهن چيني ادب جو هڪ شمارو موڪليو هو، جنهن ۾ الڪنگ جو مضمون ’منهنجي زندگي‘ ڇپيل هو. الڪنگ ۱۹۱۰ع ۾ ڄائو هو. ۱۹۳۱ع ۾ جنهن وقت جپاني حملي آور اترچين والاري ويا، الڪنگ آن وقت پئرس ۾ هو. هن سامراج وروڌي ليگ ۾ ڀرو ورتو ۽ پنهنجو پهريون نظم لکيو. جڏهن هو موٽي آيو ته شانگهائيءَ ۾ کابي ڌر جي فنڪارن جي ليگ ۾ شامل ٿيو. اوچتو هڪ رات فرينچ ايراضيءَ ۾ پوليس جي ڇاپي ۾ هن ۽ هن جي دوستن کي بندي جيل ۾ وجهي ڇڏيو. آن تي هن ’لال بانسري‘ نظم لکيو جنهن ۾ هن فرينچ شاعر، اپالي نيئر (Appollinaire) جي هيٺين سٽن جو حوالو ڏنو:

”مون کي هڪ لال بنسري آهي! مان آن کي ڪنهن فرينچ جنرل جي چڙهيءَ (Staff) سان نه مٽائيندس.“

---

* ڊنوسار (Dinosaur) - لنبا گهورا جانور، جي ڪنهن زلزلي ۾ ڌرتيءَ تان گم ٿي چڪا آهن.

پوءِ هو مسلسل لکندو رهيو ۽ نيٺ هو چوءِ اين. لاءِ جي مدد سان ينان پهچي ويو، جو آتر ۾ ڪميونزم جو اڏو هو. ان کان پوءِ هن ڪافي سرگرم زندگي گذاري آهي، دنيا جا سفر ڪيا آهن، انقلاب کان اول به ڪيترو وقت جيل ۾ رهيو آهي ۽ انقلاب کان پوءِ به هن تي ساڄيءَ ڌر سان هٿ جو الزام هو ۽ ٻين اديبن سان گڏ، هن کي ايڪيهه سال چُپ ۾ رکيو ويو. ثقافتي انقلاب وقت هن جي ڪتابن ۽ نظمن جا مُسودا ضبط ڪيا ويا. ١٩٧٢ع تائين هن جي غيبت ڪئي وئي ۽ هو گليءَ گليءَ ۾ خوار ڪيو ويو. هو بيمار هو ۽ هن جو ڪوئي علاج نه ٿي ڪيائون. جڏهن لين پياٺو(Lin Biao) ملڪ سان غداري ڪئي ۽ فرار ٿيندي ماريو ويو، تڏهن ئي هن کي اسپتال ۾ علاج لاءِ داخل ڪيائون. ٻن سالن کان پوءِ هُو وري لکڻ لڳو. ١٩٥٤ع ۾ هن بيجنگ جي هڪ پوڙهيءَ زال سان پيٽ ڪئي آهي جنهن کي سنڌن جو سور هوندو آهي، ۽ ٢٦ سال پوءِ هُوءَ هن کي هڪ صحتمند ۽ خوش و خورم نينگريءَ وانگر لڳي رهي هئي. هُو رهائيءَ کان پوءِ ذري گهٽ اڌ دنيا گهُمي چڪو آهي ۽ پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ ۾ خاص طرح شڪاگو، فلاڊيلفيا، نيويارڪ، واشنگٽن، باسٽن ۽ انڊيانا جو ذڪر ڪيو اٿائين. دراصل اڪثر چيني ۽ روسي اديب هينئر آمريڪا جا دؤرا ڪرڻ ٿا چاهين ۽ اُنهن جي دولت جي جهرمر ڏسي هنن جون اکيون چهادــورجي ويون آهن. اسان جهڙي ٽينءَ دنيا جا اديب آهيون، اُهي هنن کي حيرانيءَ سان ڏسي رهيا آهيون. ڇا، هُو اسان جو درد اڳي وانگر محسوس ڪن ٿا؟ مغرب ۾ ته ڪائي اُميد نه آهي. آمريڪا ۽ يورپ ٽينءَ دنيا ۾ آمريتن کي هٿيار ڏئي، اُنهن کي باربار نئين زندگي ڏئي رهيا آهن. دنيا ۾ اسان جا وڏي ۾ وڏا دشمن آهي آهن. پر اُنهن جا مخالف به ته ساڳيا نه رهيا آهن. عالمي جنگ جيخطري هنن جا ڊيرا ڊيرا ڪري ڇڏيا آهن. ڇا اسان پنهنجو ٻوٽو ٻاري سگهون ٿا، پنهنجو ٻوٽو ٻاري سگهون ٿا؟

الڪنگ چليءَ جي ساحل تيڪهڙو نه چڱو نظم لکيو آهي:

”ڇولي، ڇوليءَ پٺيان اچي
پنهنجو اجهل حملو ڪري ٿي.
هر ڇولي پنهنجن پيرن ير ڪري ٿي
۽ لوڏياڻي گجي پيدا ڪري، گُم ٿي وڃي ٿي.
ائين ٿو لڳي ته پهاڙ جي مُنهن تي
ڪنهن چاقوءَ سان چير ڏنا آهن،
پر آهو اڃان تائين خاموش آهي
۽ ساڳو آهي پر مسڪرائي رهيو آهي
۽ سمنڊ ۾ گهوري رهيو آهي.“

اڄ منهنجون ڏيئر، ياسمين ۽ ڊاڪٽر روحي، ۽ آنهن جا ٻار آيا. سارو گهر پکين جي پڃري وانگر ڇهڇهائي رهيو آهي. هيٺ دڪان آهي، جتي رنگا رنگ پکي وڪري لاءِ رکيا آهن. شام جو ياسمين جي ڌيءَ، ڪنول، مون سان گڏ هيٺ چڪر ڏيندي، واري سان آنهيءَ دڪان اندر ٿي هلي وئي، پکي ڏسي چيائين، ”بابا! اهڙا رنگين پکي ڪٿان آندا اٿائون؟ ڪراچيءَ ۾ پکي ته ڪونه ٿيندا آهن.“

”ڌيءَ، پکي ڪراچيءَ مان آڏامي ويا آهن. باقي هيليون وڃي رهيون،“ مون هن کي جواب ۾ چيو، ”هي پکي اسان جي ديس جا نه آهن.“

Gul Hayat Institute

تن ڏينهن ڪان هينئان وڊيو لئبرويءَ مان ورتل هرمن ووڪ Herman Wouk جي ناول تي ٺڪيل ٽي.وي. فلم Winds of War جا اٺ ڪئسيٽ ڏسي رهيو آهيان. نهايت دلچسپ فلم آهي. ناول ته مون ١٩٧١ع ۾ پڙهيو هو، جڏهن اُن جو Fontana Books وارو ڇاپو ڇپيو هو. ناول ۾ اٽڪل هزار صفحا آهن. ان ۾ ٻي جنگ عظيم جون اهي حالتون ڏيکاريل آهن جي وارسا (Warsaw) جي گهيراءَ سان شروع ٿيون ۽ جن جو انت پرل هاربر (Pearl Harbour) تي حملي ۾ ٿيو. ان ناول جو ٻيو حصو (War and Experience) جو ١٩٧٨ع ۾ شايع ٿيو هو ۽ اٽڪل ٻارنهن سؤ صفحن تي ٻڌل آهي، پرل هاربر کان هيروشيما تائين ٻي جنگ عظيم جي باري ۾ آهي، پر اُن جي باري ۾ شايد ڪائي فلم نه ٺهي آهي. سکر ۾ مان ڪورٽن ۾ ايترو رڌل هوندو آهيان جو مون کي وي.سي.آر. ڏسڻ لاءِ وقت ڪونه ملندو آهي. ڪراچيءَ ۾ ئي وي.سي.آر. تي فلمون ٻه ٽي ڏسندو آهيان.

فلم ۾ ڏيکاريل نٽلي‌ءَ (Natalie) ۽ يهودي دانشور جئسٽروف (Jastrow) جا ڪردار ته دل تي نقش ٿي ويا.

پاڪستان ۾ ته هڪ به ڏسڻ جهڙي فلم نه آهي. هرڪوئي هندستاني فلمون ٿو ڏسي. ڪڏهن ڪڏهن آءٌ به سمتا پاٽل، شبانه اعظمي، نصيرالدين شاهه ۽ اوم پوريءَ وغيره جون فلمون ڏسندو آهيان. سمتا پاٽل ته مون کي خاص وڻندي هئي. هن جي سانورڙي صورت ڳارڳيءَ وانگر هئي جا ڀهرين ڇوڪري هئي، جا منهنجي زندگيءَ ۾ آئي هئي ۽ جنهن کي ڏسي مان ڪنهن پراڻي اردو شاعر جون هينيون شعر جهونگاريندو هوس، جو مان ڪنهن علي‌ڳڙهه مخزن ۾ اردو شاعريءَ جي انتخاب ۾ پڙهيو هو:

ديکهه کے سانولي صورت کس متوالي کي
گو مسلمان هون، بول اُٹها هون جے کالي کي.

سمتا پاٽل جي موت تي به مون کي ايترو ڏک ٿيو هو، جيترو پاڪستان کان پوءِ ڳارڳيءَ جي لڏي وڃڻ تي ٿيو هو.

بهرصورت پاڪستان جون سؤ في سيڪڙو بور فلمون هونديون آهن ۽ هندستان جون پنجاهوي في سيڪڙو. اميتاڀ بچن کان ته مون کي آلرجي آهي. هڪ پيرو هن جي فلم 'ديوار' هلي رهي هئي. منهنجي گهر جي پاڙيسري پاتين جون اکيون پردي تي کُتل هيون. غبدن جو جتو چاقن ۽ سائيڪلن جي زنجيرن سان اچي اسٽيويڊورن (Stevedores— جهاز تان مال لاهيندڙن چاڙهيندڙن) جي پوريءَ تنخواه مان حصو گهريو. پر فلم جي اهم ڪردار وجيه انهن کي ٺونشا هڻي پڇاڙي ڪيو. وجيه اميتاڀ بچن هو. 'ديوار' جهڙيون فلمون هڪ فريب ڏين ٿيون ته دنيا ۾ فوري انصاف آهي ۽ اهڙين فلمن ڪري هندستان ۽ پاڪستان ۾ سئنيمائون ڇڻ هڪ قومي جنون ٿي ويون آهن. ٻنهي ملڪن ۾ ڪيئي مووي مگزنون نڪرن ٿيون. هندستان ۾ سرڪاري ملازم اداڪارن کي ڪافي اهميت ڏين ٿا ۽ ڪجهه اداڪار ته سياستدان بڻجي ويا آهن. ڇڻ ته ماڻهو سئنيما جي پردي تي تصوراتي دنيا کي سچو سمجهن ٿا. هندستان جون ڪي آرٽ فلمون، 'ارڌ ستيا' وغيره جهڙيون، مون کي پسند آهن، پر هيمامالنيءَ جهڙيون اداڪارائون، جي ڇڻ مارلن منرو جو نقل ڪن ٿيون، مون کي نه وڻنديون آهن. اميتاڀ بچن، جو مرلان براندو (Marlon Brando) ٿيڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، مون کي اصل نه آئڙندو آهي. هندستان وانگر پاڪستان ۾ به هن جا ڪيئي شائقين آهن پر مون کي هن جون فلمون بيزار ڪنديون آهن. هونءَ ته گهڻو ڪري ساريءَ دنيا جو سئنيما ڏانهن رد عمل ساڳيو آهي پر ايشيا، لاطيني آمريڪا ۽ آفريڪا ۾ ڪروڙين ماڻهو سئنيما جي الفاظ کان متاثر ٿين ٿا. انهيءَ جا سبب جدا جدا آهن. ڪن کي اُها پنهنجي مفلسيءَ جي زندگيءَ مان فرار ميسر ڪري ٿي. ڪي اُها ڏسي، روزانين پريشانين مان وقتي طور نڪري وڃن ٿا، ڪن لاءِ سئنيما تعليم آهي ۽ گنڀير سوچ لاءِ مواد پيدا ڪري ٿي. ڪن تي اُن جو چڱو اثر پوي ٿو ته ڪن تي برو. ڪينيا کان ميڪسيڪو تائين هاليووڊ اثرانداز آهي. سياسي ڦيرگهير فلمون

آنساهي ڌـي ۽ فلمون سياسي ڦيرگهير آڻساهين ٿيون. جـي سئنيما صحيح ماڻهن جي هٿ ۾ آهي تہ وڏو انقلاب آڻي سگهي ٿي. آرجينٽينا ۽ برازيل ۾ ملٽري حڪومتن جي خاتمي کان پوءِ سئنيما ۾ ڪافي فني خوبيون آيون آهن. پاڪستان ۾ اڳيئي سئنيما جو ڪارو مُنهن هو، ويتر وي. سي. آر. اُن جي ستياناس ڪري ڇڏي آهي. ڪراچيءَ ۾ سئنيمائون ڊاهي اُتـي شاپنگ سينٽر کوليا اٿائون جتي دنيا ڀـر جون سمگل ٿيل شيون کليو کلايو ملن ٿيون. فلپينس ۾ جو ڦيرو آيو آهي، ان جي باري ۾ ڪيئي فلمون ٺهي رهيون آهـن، جن ۾ مارڪوس جي انڌيرنگريءَ جي عڪاسي ڪئي وئي آهي. جيتوڻيڪ پاڪستان ۾ مارشل‌لا جي خلاف هڪ بہ فلم نہ ٺهي آهي ڇو تہ جنرل ضيا اجان سائين گهڻُ بوسات جاري رکيو اچي، مرڳو سينسر بورڊ انگريزيءَ جون فلمون ڪٽريءَ حد تائين سينسر ڪيو ڇڏي.

پاڪستان ۾ فلمـي صنعت جـي تـرقي فقط تـرقي پسند ۽ تعقل پسند جمهوريت ۾ ٿي سگهي ٿي. نـہ تـہ هـي اسلام اسلام ڪندڙ فلمي صنعت کي نهوڙي نيندا. گوئرنگ چوندو هو تہ ”مان جڏهن آرٽ جو نالو ٻڌندو آهيان تہ منهنجو هٿ پستول جي ناليءَ ڏانهن ويندو آهي.“ مـون کي جنرل ضيا ۽ گوئرنگ جي ذهنيت ۾ ڪوئي فرق نظر نہ آيو آهي. مسوليني‌ءَ هڪ ڀيري چيو هو:

Let us beat the refractory skulls with resounding blows.

('اچو تہ سرڪش کوپڙين تي گونجندڙ ڌڪ هڻون.')

هر صحيح دماغ ماڻهوءَ کي ٽي. وي. ۽ ريڊيو تـي جنرل ضياءَ جو آواز هڪ فاشسٽ جـي ڀرپور ضرب وانگر لڳندو آهـي. جيستائين هو ۽ اُن جا حواري آهن تيستائين هڪ بہ چڱيءَ فلم جو ٺهڻ ناممڪن آهـي. اندرون سنڌ پوليس کـي جنهن وقت مفت ۾ ڪئسيٽ نہ ٿا ملن يا منٿلي (ماهوار رشوت) نـہ ٿي ملي تـہ هو هندستاني ۽ انگريزي فلمن جا وڊيو ڪئسيٽ ضبط ڪري وڃن ٿا. مارشل‌لا جي هئڻ کان پوءِ بہ پاڪستان هڪ پوليس اسٽيٽ آهـي،

Gul Hayat Institute

جنهن ۾ چيل ته ڪوئي قانون نـہ آهي. پوليس آفيسر ماڻهن جون جيپون ۽ سوزوڪي گاڏيون ضبط ڪري فوج کي ڏيئي ڏين. تازو سکر ۾ هاءِ ڪورٽ ۾ هڪ رٽ پٽيشن داخل ٿي ته 'پوليس هڪ وڪيل جي سوزوڪي کڻي وئي آهي ۽ اها هن کي موٽائي ڏني وڃي!' جج صاحب آرميءَ جي هڪ ڪرنل کي گهرايو، هن کي ڪافي دباءُ ۽ سوزوڪي واپس ڪرائي. بهرصورت ڪرنل چيو ته اِهو ڪم پوليس جو آهي. ائين ٿو لڳي ته مارشل لا هٽي وڃڻ کان پوءِ به هتي مارشل لا لاڳو آهي.

هانگ ڪانگ ۾ نيون فلمون نهي رهيون آهن تـہ جڏهن ڏهاڪو سالن کان پوءِ بيلڪيٽ ختم ٿئي تڏهن هانگ ڪانگ جا رهواسي چين سان تهذيبي رابطو رکي سگهن. آمريڪا ۾ Vietnam War Story فلم جي پردي تي اچي چڪي آهي، پر هتي ان جا ڪئسيٽ نہ پهتا آهن. ائين ٿو لڳي ته آمريڪي، ويٽنام جو ڏک پچائي ويا آهن. ويٽنام جي جنگ ۾ آمريڪا جي هار تي ڪيئن نہ هاليووڊ خـاموش رهيو آهـي! هاڻـي ان موضوع تـي بہ فلمون Platoon ۽ Full Metal Jacket نڪتيون آهن پر انهن جا ڪئسيٽ اجا هتي نہ پهتا آهن. آمريڪا ۾ بيون بـہ فلمون نهي رهيون آهن جن ۾ ويٽنام ۾ آمريڪا جي ڪردار تي پردو وجهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي ۽ ويٽنام ۾ آمريڪا جـي دست اندازي لاءِ سبب گهڙيا ويا آهن.

برازيل ۾ ١٩٨٥ع ۾ ملٽري حڪومت جـو خاتمو ٿيو. فوج بئرڪن ۾ موٽي وئـي. اُتـي ڪافي آرٽ فلمون ٺهيون آهن، جن کي يورپ ۽ آمريڪا ۾ ڪافي اهميت ڏني وئي آهي. افسوس، جو هتي اهڙيءَ فلم جو امڪان نہ آهي.

سنڌيءَ ۾ ٽي. وي. تہ ڪجهہ ڏسڻ جهڙي آهي. باقي سئنيما جون فلمون بيڪار آهن. عبدالقادر جوڻيجو ۽ نورالهديٰ شاهہ اردوءَ ۾ لکي رهيا آهن. ڪاش! ڪنهن وقت ڪنهن پروڊيوسر کي اينٽري جرأت ٿئي، جو هو سنڌ جي جدوجهد کي پردي تـي آڻي سگهي!

Gul Hayat Institute

اسان پنهنجو تشخص برقرار رکڻ لاءِ ڪيترو نہ سڄاڳ آهيون! نہ ڄاڻان سنڌ جا Mass media (عوامي وسيلا) ڪڏهن سنڌ جي عوام لاءِ ڪم ايندا!

رات جا ٽي لڳا آهن. دريءَ مان ايڪڙ ٻيڪڙ ڪار رستي تي ويندي نظر ٿي اچي ۽ ان جي روشنيءَ تي ننڍا ڪڙيون اکيون کولي وڃن ٿيون. ڪاش، ڏينهن رات ۾ ڇهانوي ڪلاڪ هجن! وقت ڪيترو نہ تيزيءَ سان گذري وڃي ٿو!

Gul Hayat Institute

اڄ فقير محمد لاشاري پنهنجو ڪتاب 'ڌرتيءَ جي دانهن' ڪٺي آيو. اڳ هن مون کي پنهنجو ڪتاب 'سگهارو هماليہ، هيڻا ماڻهو' ڏنو هو، جو هن پنهنجي نيپال جي سفر جي باري ۾ لکيو آهي. فقير محمد لاشاري سنڌيءَ جو نوجوان اديب آهي. جنهن جو مطالعو ڪافي وسيع ۽ سياسي شعور گهرو آهي ۽ هو ڪافي وقت محمد ابراهيم جويي جي صحبت ۾ رهيو آهي. هو پيشہ ور صحافي آهي ۽ روزاني 'هلال پاڪستان' ۾ ملازمت ڪندو آهي ۽ ان جو هفتيوار ادبي شمارو هن جي نظرداريءَ هيٺ نڪرندو آهي. هن چاهيو ٿي تہ هڪ پوري ڪتاب جيترو منهنجو انٽرويو وٺي ۽ سوچيائين ٿي تہ هو سوڪن سوال مون کي ناهي ڏئي، جن تي سوچي مان ڪيس جواب ڏيان. مون کي اها ڳالهہ پسند آئي. تازو مون سارتر جي انٽرويو تي هڪ ڪتاب پڙهيو هو، جو سيمان دي بوا هن کان ورتو هو، جنهن ۾ سياست، معاشيات، بين الاقوامي معاملات، ادب، فلسفي، فن وغيره تي هن پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو هو. مون فقير محمد کي چيو تہ هو پلي سوچي ڪري سوال لکي اچي. اڳ بہ فقير محمد منهنجو انٽرويو ورتو هو، جو منهنجي ڪتاب

’خط، انٽرويو ۽ تقريرون‘ ۾ شايع ٿي چڪو آهي ۽ جنهن جو اردوءَ ۾ ترجمو ڪري مرحب قاسميءَ اردو رسالي ’تخليق‘ جي سنڌي ادب شماري ۾ شايع ڪرايو آهي، جو لاهور مان ڇپيو آهي. رسالي جي سرورق تي مسرت مرزا جي تصوير آهي، جنهن ۾ ڏيکاريل آهي ته ڀٽ شاهه جو مينار چند ڏاڪن تائين پهچي چڪو آهي ۽ ٻه پکي چند ڏاڪن اُڏري رهيا آهن ٻر اڃان تائين پچي نه سگهيا آهن. مسرت ۽ مرحب ٻئي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پڙهائيندڙ هيون جتي منهنجون واقف ٿيون هيون. رسالي جي پهرئين صفحي تي منهنجي اڪيلي تصوير ۽ مسرت ۽ مرحب ۽ ڪجهه دوستن سان ٻيون تي تصويرون آهن. اهو رسالو جنهن ۾ اٽڪل ڇهه سؤ صفحا آهن، مون فقير محمد کي ڏيکاريو. مرحب قاسميءَ انٽرويو جو عنوان ’هڪ شاعر، هڪ شخصيت، هڪ تاريخ- شيخ اياز‘ ڏنو آهي ۽ انٽرويو جي ترجمي کان اڳ هڪ صفحو پاڻ لکيو اٿائين، جنهن جي شروع ۾ لکيو اٿائين: ”شيخ اياز- صرف هڪ نالو نه آهي، هڪ شاعر نه آهي، هڪ اديب نه آهي، وڪيل نه آهي بلڪ هڪ تاريخ آهي، هڪ دؤر آهي، زبان جو سفير ۽ انسان جي ڪرب ۽ آگهيءَ جو آواز آهي.“

فقير محمد، رسالي ۾ انٽرويو تي پيش لفظ پڙهي چيو ته پيش لفظ ان ڪري وڌيڪ اهميت ٿو رکي، جو رسالو لاهور مان شايع ٿيو آهي ۽ اردوءَ ۾ چوٽيءَ جو رسالو آهي ۽ اُن ۾ اوهان کي انسان جي ’ڪرب ۽ آگهيءَ جو آواز‘ ڪوٺيو ويو آهي.

فقير محمد ٻه اڍائي ڪلاڪ ويٺو هو ۽ هن سان ڪافي موضوعن تي گفتگو ٿيندي رهي. هو ’هلال پاڪستان‘ جو هفتيوار ادبي حصو به کڻي آيو هو، جنهن ۾ ڪنهن ’آتراڌيءَ‘ جي فرضي نالي سان شايع ٿيل مضمون ۾ لکيو هو ته گورباچوف روس جي باري ۾ اهي ڳالهيون هاڻي مڃي ٿو، جي شيخ اياز پنجويهه سال اڳ پنهنجي ڪتاب ’جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي‘ ۾ لکيون هيون. فقير محمد سان گفتگوءَ ۾ مون هيٺيون ڳالهيون ڪيون:

١- وقت، ذات جي وڏي پرک آهي. ڀٽائي ٻه سؤ سالن کان وڌيڪ زنده رهيو آهي ۽ هن دؤر ۾ به اسان کي اُتساهي رهيو آهي.

٢- جيڪڏهن ڪوئي شاعر سؤ امر سٽون ڇڏي، جن کي ٻه سؤ سال وقت مٽائي نه سگهي، ته هو عظيم آهي. شيڪسپيئر سؤ کن امر سٽون ڇڏيون آهن. ڀٽائيءَ سؤ کان به وڌيڪ ڇڏيون آهن.

٣- پنهنجي دؤر جي تحسين ادب جي عظمت جو معيار نه آهي. پنهنجي دؤر ۾ تہ برنارڊ شا جي جنتري ساراهه ٿي هئي، اوتري ورلي ڪنهن اديب جي ٿي هوندي. ڪنهن هن کان پڇيو هو ته دنيا ۾ وڏا ماڻهو گهٽا ٿيا آهن، ته هن جواب ڏنو هو ته "ڪُل نوَ (٩)"- پوءِ پنهنجو نالو نوَ پيرا ورجايو هئائين- جارج برنارڊشا، جي-بي شا، جي برنارڊشا وغيره، يعني دنيا ۾ فقط هڪڙو وڏو ماڻهو هو ۽ اهو هو پاڻ هو. جڏهن هو مري ويو ته ماڻهو هن کي بور سمجهڻ لڳا ۽ شايد هن جي موت کان پوءِ اڄان نائين هن جا ڪتاب ٻيهر نه ڇپيا آهن.

٤- مون کي به جڏهن ٻه صديون پر ڪينديون تڏهن ئي فيصلو ڪري سگهبو ته منهنجي شاعري زنده جاويد آهي يا نه؟ (ان تي فقير محمد لاشاريءَ چيو ته هاڻي دنيا گهڻوئي بدلجي وئي آهي ۽ شاعريءَ جي پرک لاءِ ٻه صديون ضروري نه آهن. ويهه پنجويهه سال ئي ڪافي آهن. مون هن سان اتفاق نه ڪيو.)

٥- جڏهن سان وائيس چانسيلر هوس تڏهن منهنجو پي.اي. عطا محمد، مون وٽ ٻيءَ ٽپال سان گڏ جنرل ضياءالحق جو خط به کڻي آيو هو جنهن ۾ هن مون کي لکيو هو ته منهنجو شاهه جي رسالي جو اردوءَ ۾ منظوم ترجمو هن جي ميز تي پيو آهي ۽ اهو ڏسي هو عجب ۾ پئجي ويو آهي ته شاهه ۽ علامه اقبال جي پيغام ۾ ڪيڏي هڪجهڙائي آهي، ۽ وڌيڪ لکيو هئائين ته چاڪاڻ جو مون کي ٻنهي ٻولين تي عبور آهي، انڪري جي مناسب سمجهان ته علامه اقبال جو سنڌيءَ ۾ منظوم ترجمو ڪيان. اهو خط اڄان مون وٽ موجود آهي. مان خط پڙهي ٿڪ ڏنو. اوچتو مون کي

عطا محمد جي موجودگيءَ جو احساس ٿيو، جو واٺڙو ٿي مون کي ڏسي رهيو هو ۽ مان خاموش ٿي ويو هوس.

٦- جڏهن شاهه جي رسالي جو ترجمو شايع ٿيو هو تڏهن مون ڊاڪٽر بلوچ جي اصرار تي اهو ايوب خان کي پيٽ شاهه تي پيش ڪيو هو. ايوب خان مائڪرو فون جي سامهون بيٺو هو ۽ مون کان پڇيو هئائين: ”ڪٿان جا رهندڙ آهيو؟“ مون جواب ڏنو، ”سنڌ جو.“ هن شايد ائين سمجهيو هو ته مون هن جو سوال نه سمجهيو آهي. سو وري پڇيو هئائين: ”ڪٿان جا رهندڙ آهيو؟“ مون هن کي وري جواب ڏنو، ”سنڌ جو.“ ان تي ايوب خان غصي سان پڇيو هو: ”سنڌ ته وڏو علائقو آهي، ڪهڙي شهر جا رهندڙ آهيو؟“ مون جواب ڏنو هو ”سکر جو.“ اها گفتگو مائڪروفون تان چوڌاري ڦهلجي وئي هئي ۽ ٻئي ڏينهن تي ’عبرت‘ روزانيءَ ۾ پهرئين صفحي تي مٿان ڏني وئي هئي. ايوب خان سنڌ جو نقشو مٿائي ون يونٽ ناهيو هو ۽ هن کي ”سنڌ“ جي نالي تي ئي غصو ٿي آيو. مون اهو چڱيءَ طرح ڄاتو ٿي. هو مون کان قد ۾ وڏو هو ۽ جڏهن ٻئي هٿ ڏئي مون سان ڪجهه جهڪي مليو هو ته مون هڪ هٿ پنهنجي ٻنيءَ پنيان ڪري هن کي پيو هٿ ڏنو هو. هٿ ڏيندي نڪتل فوٽو گراف به منهنجي البم ۾ آهي ۽ غالباً ’نئين زندگيءَ‘ ۾ ڇپيو هو. ان وقت ڀٽو صاحب ايوب خان جو وزيرخارجه هو ۽ ايوب خان جي پرسان وينو هو. هن منهنجي انهيءَ روش کي شعوري سمجهيو، جا هن کي ٻُري لڳي. ٿوريءَ دير ۾ ڪنهن ماڻهوءَ مون کي چيو: ”ڀٽو صاحب توهان کي سڏي رهيو آهي.“ مون هن کي چيو ته ”تون ڀليو آهين، ڀٽي صاحب ٻئي ڪنهن کي سڏيو هوندو. ڀٽو صاحب مون سان اڳ ڪڏهن به نه مليو آهي.“ هو ڀٽي صاحب وٽ موٽي ويو، هن سان ڪجهه ڳالهائي، وري مون وٽ موٽي آيو ۽ چيائين ته ”ڀٽو صاحب اوهان کي ئي سڏي رهو آهي.“ مان ڪرسيءَ تان اُٿي ڀٽي صاحب وٽ ويس ۽ هن کي چيم: ”سائين، اوهان مون کي سڏيو آهي ڇا؟“ ”نه“، ڀٽي مون کي اُچاترو ڏسي

Gul Hayat Institute

جواب ڏنو، ”مون ته زيب عاقليءَ کي سڏيو.“ مون دل ۾ چيو: ”افسوس آهي تون به مون کي پين شاعرن وانگر شاعر ٿو سمجهين. تون به مون کي نٿو سڃاڻين!“ ۽ پوءِ ڪيئي سال گذري ويا، پٽي مون کي سڃاڻو پر اُن وقت ڏاڍي دير ٿي وئي هئي.

٧- ڇا، هي فوجي آمر، اميرخسروءَ ۽ ليونارڊو ڊا ونچيءَ جي نالي کان واقف آهن؟ ڇا، هو ڄاڻن ٿا ته آهي پنهنجي دؤر جي بادشاهن کي ڪيتري اهميت ڏيندا هئا؟ ڇا، هو فن جي پائندگيءَ ۽ پنهنجي فنا پذيريءَ کي ڄاڻن ٿا؟ تڏهن ته پٺائيءَ نور محمد ڪلهوڙي جي مٿائي درياهه ۾ ڦٽي ڪري ڇڏي هئي. اُن ۾ سچ پچ زهر ته ڪانه هئي، پر اُها مٽي زهر جي علامت ضرور هئي. پٽو، سيزر وانگر هو، لينن وانگر نه هو. هن سوشلزم جو نعرو اِن ڪري هنيو، جو ان نعري عوام کي اُڀاريو ٿي. مون پٽي صاحب سان وقت ته ٿورو گذاريو آهي پر پوءِ به چاهيان ٿو ته هن جي عظيم‌الشان شخصيت تي هڪ ڪتاب لکان.

٨- آمريت کان مون کي ڪيڏي نه نفرت آهي. پر منهنجي عمر اُها نه آهي ته مان اُن جي خلاف ڪلاشنڪوف ڪڻان. منهنجا هٿيار ٻيا آهن. منهنجو هر لفظ هڪ گولي آهي جا دشمن جي سيني مان پار وڃي ٿي. منهنجي ٻولي منهنجو اسلح خانو آهي.

٩- مان شعر و ادب جي معاملي ۾ نهايت نهٺو آهيان، پر شاعرن ۽ اديبن ۾ نهايت مغرور سمجهيو ويندو آهيان. دراصل مان مغرور نه آهيان ۽ منهنجي خوداعتماديءَ کي غرور سمجهيو ويندو آهي. سمرسيٽ ماهم چوندو هو ته ”نهٺائي، فنڪار جي روح جو فالج ٿئي ٿي.“ پنهنجي پيش رو ۽ پنهنجن همعمر شاعرن جي قدر ڪاٺ مان نهايت سختيءَ سان ماپيندو آهيان. جڏهن مان ڊي.جي. ڪاليج ۾ پڙهندو هوس ته سنڌي سرڪل جي هڪ ميڙ ۾ مون چيو هو ته مان شاهه لطيف کان سواءِ ٻئي ڪنهن به سنڌي شاعر کي نه ٿو مڃان، ۽ ايستائين چيو هو ته باقي شاعر ڪي به ٿي سٿون پڙهي جهڙيون ڇڏي ويا آهن ۽ ڪي ته به ٿي به نه ڇڏي سگهيا

آهن. مولانا محمد گراميءَ جڏهن منهنجي شاعريءَ تي ’مشرقي شاعريءَ جا قدر‘ مضمون لکيو تڏهن هن مون کي ٻڌايو هو تہ هن شاعري ڇڏي ڏني هئي، ڇو تہ اها هن جي وس جي ڳالهہ نہ هئي. هن اهو بہ ٻڌايو هو تہ جڏهن هو جميعت‌الشعرا جو ميمبر هو، تڏهن شاعر مصرع طرح ڏسي، سارا اردوءَ جا ديوان ڪولهندا هئا ۽ ان ساڳئي قافيہ ۽ رديف تي لکيل غزل ڏسي، پنهنجو سنڌي غزل لکندا هئا ۽ نہ رڳو رسمي خيال ٻين جي اردو غزلن تان وٺندا هئا پر قافيہ بہ انهن تان کڻندا هئا. روايت هئي جي ميرن ٻاراڻن هٿن ۾ آجهاڻل موم بتيءَ وانگر هئي. مولانا گراميءَ جو خيال هو تہ شاعر، جي واقعي شاعر آهي، تہ هن جي شاعريءَ جي زد ۾ ساري ڪائنات آهي ۽ شاعريءَ لاءِ نهايت وسيع مطالعو ۽ مشاهدو گهرجي، جيئن پنهنجي دؤر ۾ شاهہ لطيف ڪيو هو.

ابراهيم خليل ۽ واصف وغيرہ کي مان شاعر ئي نہ سمجهندو هوس. هو فقط تُڪ بند هئا. اردوءَ ۾ اهڙا غزل گو شاعر لکؤ ۽ دهليءَ جي گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ پيدا ٿيا هئا. انهن کان ڇڱو شعر تہ خوشنودي لکندي هئي جا رامپور جي نواب جي داشتہ هئي ۽ هن جي دربار ۾ ڳائيندي هئي. پاڪستان کان پوءِ اردو اديب اشرف (ڪامريڊ شرف جو ڀاءُ) ۽ مان نيپئر روڊ تي هن جي ڪوٺيءَ تي ويندا هئاسين ۽ هن جي واتان هن جو هيٺيون غزل ٻڌي حيرت ۾ پئجي ويندا هئاسين:

خطا معاف، يہ الزام آپ پر تو نهين
شڪايتِ غمِ دؤران هي ناگوار نہ هو
غمِ حيات سي تنگ آگئي هون خوشنودي
ڪرم بهي ڪيجئي اتنا ڪہ مجهہ پہ بار نہ هو.

۱۰- مان شعر و ادب جي اڳيان نهايت ننڍو آهيان. هر نئين ڪتاب لکڻ وقت مون کان اهو وسري ويندو آهي تہ مون اڳ بہ ڪجهہ لکيو آهي. ائين لڳندو آهي تہ مان زندگيءَ ۾ ڀرڌون ڀيرو لکي رهيو آهيان ۽ منهنجو پنڌ ڏاڍو پري آهي، ڏاڍو پري آهي.

Gul Hayat Institute

۱۱– پنائيءَ چيو آهي:

جي تون بيت ڀائيين، سي آيتون آهين
نيو من لائين، پريان سندي پار ڏي.

غالب به ساڳي ڳالهه ڪئي آهي:

آتے هين غيب سے يہ مضامين خيال مين
غالب صرير خامہ نوائے سروش هے.

ساڳي ڳالهه انگريز شاعر William Blake، Eternal Moment ۽ Divine Vision جي باري ۾ چئي آهي.

وليم بليڪ اِنهيءَ نظريي جو مخالف هو ته شاعري يادگيريءَ ۾ پيدا ٿئي ٿي، يادگيري ئي هڪ نظم کي صورت ڏئي ٿي، يادگيريءَ مان ئي شاعر تصور اُڀاري ٿو، جو مخصوص اظهار ۾ بدلجي وڃي ٿو. وليم بليڪ کي بيڪن (Bacon) جي فلسفي کان نفرت هئي. هو سترهين صديءَ جي ذهني انقلاب ۽ ارڙهين صديءَ جي فلسفہ محسوس پسنديءَ (Sensationalism) جو مخالف هو ۽ همعصر سائنس جي ماديت پرستيءَ جو قائل نہ هو. غالب وانگر وليم بليڪ لاءِ به فرشتا غيب مان ابدي مضمون شاعر جي ڌيان ۾ آڻيندا هئا. عيسيٰ چيو آهي ته هو ڪلام الاهي پنهنجن ناپاڪ چپن سان تيستائين ادا ڪري نہ سگهندو هو، جيستائين ڪوئي فرشتو هن جي چپن کي برندڙ انگرن سان پاڪ نہ ڪندو هو.

ان جي برعڪس پياچون ٿا ته شاعر جو وجدان (Inspiration) هن جي ذهني عدم توازن (disequilibrium)، خوابن ۽ لاشعوري مشغوليءَ جي پيدائش آهن. افلاطون هڪ ڀيري چيو هو ته ”جنهن کي به روح ۾ ديوانگي نہ آهي تنهن کي Muses (شعر جي ديوين) جي دروازي تي اچي سوچڻ گهرجي ته هو مندر ۾ گهڙي سگهندو يا نہ، مان چوان ٿو ته هن کي اندر اچڻ نہ ڏنو ويندو.“ شيڪسپيئر به ديوانن، عاشق ۽ شاعر ۾ هڪجهڙائي ڳولي هئي. شيلر به ساڳي ڳالهه ڪئي آهي. ان ديوانگيءَ کي عارضي ديوانگي چيو ويو آهي يا ديوانگيءَ جي صورت چيو ويو آهي.

پهرئين امڪان تي مون توجه نه ڏنو آهي پر مان ڪنهن حد تائين نه رڳو ٻئي امڪان جو قائل آهيان پر عيني شاهد به آهيان. مٿي ١٩٨٨ع ۾ مون ڇهه سؤ کن بيت لکيا هئا، جن کي ٿـر جو پس منظر آهي. مان ٿر ۾ ١٩٦٣ع ۾ ويو هوس ۽ وري نه ويو آهيان. آهي بيت پنجويهه سال منهنجي روح ۾ ترسيل هئا ۽ اوچتو شب برات جي روشنين وانگر ظاهر ٿي پيا. مان صبح جو ٤ بجي کان ٦ بجي تائين لکندو هوس ۽ پـوءِ وهنجي سهنجي عدالتن ۾ ويندو هوس ۽ شام تائين پنهنجي ڪاروبـار ۾ مصروف رهندو هوس. رڳو خميس جو پويون اڌ ڏينهن ۽ جمعي جو سارو ڏينهن لکندو هوس. ۽ مون کي دنيا ۽ مافيها جي خبر نه رهندي هئي. اهي بيت مينهن وانگر ايندا هئا، اوچتو ئي اوچتو گذريل مشاهدو، مطالعو ۽ تجربو روپ وٺندو هو ۽ مان حيران ٿي پنهنجي نوٽ ٻـُڪ کي ڏسندو هوس ته اهي بيت مون لکيا آهن! ڪڏهن ڪڏهن ته مون کي اڌ رات جو جاڳ ٿي ويندي هئي ۽ مان قلم ۽ ڪاغذ کڻي ڪجهه بيت لکي سمهي پوندو هوس ۽ ڇئين بجي ٻيهر جاڳندو هوس ته مون کي اهو ياد نه رهندو هو ته مون ننڊ مان اٿي ڪجهه لکيو آهي، جيستائين لکيل ڪاغذ تي منهنجي نظر نه پوندي هئي. مان ڪوئي خواب گرد (Somnam-bulist) نه آهيان پر پوءِ به اها خواب ۾ رچيل شاعري هڪ حقيقت آهي. پر ان جي معنيٰ اها نه آهي ته شاعر تي پنهنجي اردگرد جو، پنهنجي ماحول جو، پنهنجي ديس ۽ دنيا ۽ ان جي عوام جو اثر نه ٿو پوي. وليم بليڪ نه رڳو هڪ ڪشف وارو انسان هو پر هڪ انقلابي به هو، جنهن ٻئي هڪ انقلابيءَ کي انگلنڊ مان فـرار ٿيڻ ٿيڻ ۾ مدد ڪئي هئي ۽ ان لاءِ هن تي مقدمو به هليو هو. هو هيٺئين وچولي طبقي ۾ پيدا ٿيو هو، ڪائي صنعت هن جـي روزگار جو ذريعو هئي ۽ ان وقت لنڊن ۾ صنعتون ترقي ڪري رهيون هيون. مون هن جو هڪ شعر سچل سرمست تي تقرير ڪندي درازا ۾ پڙهيو هو:

مان هر گهٽيءَ ۾ ڦران ٿو
جتان ٿيمس ندي وهي ٿي،

Gul Hayat Institute

۽ جنهن به چهري کي ڏسان ٿو
ان ۾ ناتواني ۽ غم ڏسان ٿو.

ان نظم ۾ وليم بليڪ اسان کي انهيءَ همعصر انگريز شاعر وانگر لڳي ٿو، جنهن کي انگلنڊ جي دارالحڪومت ۾ ڪنهن خلا جو احساس ٿئي ٿو ۽ زير زمين برقي ريل ۾ پُرهجوم رستا جهنم وانگر لڳن ٿا. ساڳيءَ طرح ٽي. ايس. ايليٽ جو اهو تصور، جو ڊانٽي ۽ بودليئر کان متاثر آهي، جڏهن هو لکي ٿو:

"موهوم شهر
سياري جي ٻاڪ ۾ ناسي ڏند هيٺان:
لنڊن جي پل تان هڪ هجوم وڃي رهيو آهي
مون کي معلوم نه هو ته موت ايترن کي نهوڙي ڇڏيو آهي."

مٿين سٽن مان ظاهر آهي ته بورجوازيءَ جي دنيا لاءِ وليم بليڪ ۽ ٽي. ايس. ايليٽ، ٻنهي ۾ نفرت ملي ٿي.

اهو ممڪن نه آهي ته شاعر جي لاشعور تي هن جي شعور جو اثر نه ٿئي. مون بار بار چيو آهي ته شعر جي تخليق تـه هڪ پراسرار ڳالهه آهي، پر پوءِ به شاعري شاعر جي مشاهدي، مطالعي ۽ تجربي جو نتيجو آهي. ويهين صديءَ پنهنجي ديس ۾ ۽ عالمي سطح تي ڇا ڇا نه ڏنو آهي! ڪيڏا نه لاها چاڙها، ڪيڏي نه سماجي ڪشمڪش، ڪيڏيون نه جنگيون ۽ انقلاب، جوانمرديءَ ۽ انسان دوستيءَ جا ڪارناما، ڪيترائيون نه انسان دشمن ڪارروايون، جوهري بم، ڌرتيءَ جي چوڌاري ڦرندڙ مصنوعي سيارا (Sytellites)، زندان جي سيخن پٺيان ظلم جي زنجيرن ۾ جڪڙيل انسان ۽ خلا ۾ پرواز ڪندڙ پکين کان هزارين ڀيرا وڌيڪ تيز خلاباز! ڇا، اِن مشاهدي جو شاعر جي شعور تي اثر نه ٿيندو! ڇا جيڪي اسان جي ديس ۾ ٿيو آهي، دلين جون جُدايون، محبتن ۽ رفاقتن جا ورهاڱا، خونريزيون، زالن جا ڪپيل ٿڻ ۽ ڪوڙيل مٿا، آبهن جا سنگينن تـي اڌو اڌ بدن، ريل گاڏين تي حملا، سرحدن تـي ننگا، ٻڪايل، لٽيل ڦريل قافلا، فوجي ٽانهي شاهيون، ڪتابن تي بندشون، نظربنديـون، قيد،

سياسي قتل، مذهب جي آڙ ۾ هر آزاديءَ جي گهٽ پوسات، ڌرتيءَ جي دلالن جي ڇهري تي سرخوشي، افسرشاهيءَ جي ڦُرلٽ، لوٽ ڪسوٽ، ڇا اهو سڀ شاعريءَ تي اثر نه وجهندو؟ شاعر گونگا، ٻوڙا ۽ انڌا ته نه هوندا آهن! مون به فيض وانگر ڏٺو آهي ته مغرور حسينائن جا برف جهڙا جسم ڪيئن نه گرم هٿن جي حرارت ۾ پگهرجي ٿا وڃن*. پر ڇا پنهنجي ذاتي زندگيءَ ۾ گم ٿي، انسان اهو ڏک درد وساري ٿو سگهي جو هن جي چوڌاري چيخون ڪري رهيو آهي؟ نه، ڌرتيءَ جون دانهون منهنجي رڳ رڳ ۾ سمائجي چڪيون آهن. ٻاهران ڏسجي ته منهنجي شاعري الهام وانگر لڳي ٿي. شايد ئي دنيا جي ڪنهن شاعر ايتري دنيويءَ مصروفيت هوندي ايتريءَ تيزيءَ سان لکيو هوندو. پر پوءِ به منهنجي شعور ۽ تحت الشعور ۾ اهي مشاهدا ۽ تجربا آهن، جي منهنجا آهن، جي مون کي پنهنجي ديس ۽ ڌرتيءَ کان مليا آهن ۽ جي سالها سال رچي ريتا ٿي، اُبڙڪا ڪائي، ڪنهن چشمي وانگر ظاهر ٿين ٿا ۽ گهڙيءَ جو گهڙيءَ ۾ هن صدين کان خشڪ ڌرتيءَ کي سرسبز ڪندا وڃن ٿا. نه، مون وٽ آيتون نه آهن، بيت آهن — بيت، جن جو ظهور هن ڪائنات وانگر پُراسرار آهي، پر پوءِ به اهي هن ڌرتيءَ سان واڳيل آهن، ان جي ڏک سُک جو پرلاءُ آهن، پنهنجي روحانيت جي باوجود مادي آهن، هن ڌرتيءَ جي ٿي آهن ۽ اُن وانگر امر آهن.

١٢ — اقتدار جا ابا ڪمنايا ويا آهن ۽ اُنهن جا ڪفن به پٽنا ٿي پُري چڪا آهن پر ادب ۽ آرٽ کي زندگيءَ جاويد ملي آهي. انگريز برصغير مان تپڙ ويڙهي ويا، پر غالب اڄان تائين زنده آهي. هتي هاءِ دوس مچائيندڙ جي گُپا نه ٿياته تپڙ ضرور ويڙهي ويندا پر پٽائي اُتي ئي رهندو، اُن جي شاعريءَ کي لهر لوڏو ڪونه آهي. انگريز سامراج ختم ٿي ويو آهي پر شيڪسپيئر جي وطن ڏانهن اڪيچار

---

* کیسے مغرور حسیناؤں کے برفاب سے جسم
گرم ہاتھوں کی حرارت سے پگھل جاتے ہیں۔ (فیض)

Gul Hayat Institute

ويندا ٿا رهن. پشڪن جي مجسمي وٽ روز تر و تازه گل نظر اچن ٿا؛ زار مٿي ٿي ويو، ان جي قبر جو نالو نشان نه آهي.

اج صبح جو ننڊ مان پنجين بجي جاڳ ٿي. هٿ منهن ڌوئي دريءَ مان ٻاهر ڏٺم ته اوپر هڪ گلاب وانگر ٽڙندو ٿي ويو. لفظ ۾ هيئت اهي پنڌ ڪلفٽن تي هليو ويس. رستي تي سوچيندو ويس ته مون دنيا جا وڏي ۾ وڏا ذهن آنلايا آهن، پر آهي سمجهي ڪيترو سگهيا آهن؟ هڪ پيري پٽي صاحب چيو هو: "شيخ! هن سنڌالاجيءَ تي سرڪار جا پنجاه لک رپيا لڳا آهن پر ان ۾ ڪٿا ته رکيو ڳڇڙا ۽ اجرڪ ڪيا آئو؟ ان مان ڪهڙو ڪم ولنديون؟"

"توهين مدد ڪيو ته مان وڏو ڪم وٺي ٿو سگهان" مون چيو.

"ڪهڙو؟" هن پڇيو.

"مان ان ۾ 'Translation Bureau' کولڻ ٿو چاهيان ۽ دنيا جا ٽي سؤ ڪلاسڪ، سقراط ۽ افلاطون کان وٺي اج تائين، سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرائڻ ٿو چاهيان ته جيئن سنڌي ٻار آهي ننڍي هوندي ئي پڙهي سگهن ۽ جڏهن انٽرميڊئيٽ ۾ اچن، تڏهن برصغير جي هر قوم جي هم‌عمر ٻارڪان هنن جو آء. ڪيو. (I.Q) زياده هجي، ڇو ته برصغير جي ٻيءَ ڪنهن به ٻوليءَ ۾ اهي سڀ ڪلاسڪ ترجمو ٿيل نه آهن." مون هڪ ساهيءَ چيو.

"نيڪ آ. اليڪشن ٿي وڃي. ان ڪم لاء جيئن چوندين تيئن ڪنداسين،" پٽي صاحب چيو.

پٽي صاحب کي شهادت نصيب ٿي ۽ آهو ڪم آتي رهجي ويو. اج مان سوچي رهيو هوس ته آهي ٽي سؤ ڪلاسڪ، جي مون

ترجمو ڪرائڻ ٿــي چاهيا، اُنهن جا مصنف هن سنسار کي ڪيترو سمجهي سگهيا هئا؟

سنڌ جي ٿڌي هوا منهنجا ڦڦڙ ڦوڪي رهي هئي. ڪراچي اڃان ننڊ مان نــہ اُٿي هئي. رڳو ڪجهہ موٽرون رستي تان وڃي رهيون هيون. صديون ٿيون آهن پر دنيا ۾ ڪوئي فرق نہ آيو آهي. جنهن وقت ڪاليداس ’ميگهہ دوت‘ لکندو هو تنهن وقت وڪرما جيت ننڊ ۾ گونگهرا هڻندو هو. اُن وقت بــہ اِهو آواز ايندو هو، جو اڄ بہ اچي رهيو آهي. ”مـان وقت آهيان. مون کي ’تاريخ‘ بہ چيو ويندو آهي. مــان اوهان کي پيچي پـورا ڪري ڇڏيندس. مان اوهان کي مٽيءَ ۾ ملائي ڇڏيندس. اوهين پنهنجي انت تــي پهچي ڪجهہ بہ نہ آهيو، مٽي آهيو.“ اُن وقت بہ ماڻهو ننڊ ۾ گونگهرا هڻندا هئا ۽ ميگهہ دوت جو اهو آواز ٻڌي نہ سگهندا هئا. تعجب آهي تہ ساري عمر اهو آواز منهنجي ڪنن ۾ گونجندو رهيو آهي ۽ جي ڪجهہ ننڊ گهٽ ڪندو آهيان تہ اهو آواز مون کي ڇرڪي اُٿاريندو آهي. ڇا، مون ڪڏهن سوچيو آهي تہ مان ڇا ٿو چاهيان؟ ڇا، مون پنهنجي منزل پاتي آهي؟ جي مان بہ رڳو هڪ ڪلارڪ ٿيان تہ ڪهڙو فرق پوندو؟ آه! هاڻي مان رڳو ڪتاب ٿو لکان! ڪهڙي نہ پرپور هئي اها زندگي جڏهن مان زندان جي ديوارن پٺيان هوندو هوس. تڏهن بہ مان پرپور لکندو هوس، پر اهو سوال ڪڏهن نــہ پڇندو هوس تہ مون سنسار کي ڪيترو سمجهيو آهي. مون انگريزيءَ جون ڪجهہ سٽون دهرايون. ياد نہ آهي تہ اُنهيءَ شاعر جو نالو ڇا آهي؟ اُن بہ ساڳي ڳالهہ ڪئي آهي، جيتوڻيڪ هن جي اظهار ۾ شدت نہ آهي:

Time is a harper who plays until you sleep.

ڪيڏو نہ واڳيل آهي، ڊرتيءَ سان منهنجو من!
مون کي پنهنجون هي سٽون ياد آيون:
مري پنهنجي موت ڪان، پنتي نهاريان
اکيون جئن ناريان، ٿر جي ٿڌيءَ ريت تي.

Gul Hayat Institute

در تي گهنٽي وڳي، ڏٺم ته شاهد هو. هُن گلن جي ڇڳو ۽ سائين اختر حسين، رضيه سيما، فيض محمد بلوچ (Tube rose) شبو ۽ بال جتيءَ جا ڪئسيٽ تحفي طور آندا هئا. هن کي معلوم آهي ته مون کي لوڪ موسيقي ڏاڍي وڻندي آهي. هو شاعريءَ جا هيٺيان ڪتاب به کڻي آيو هو:

(١) ١٨ کان ٢٠ صديءَ تائين لٿونيا جي شاعري: ڪتاب جو نالو The Amber Lyre آهي.

(٢) سرگي آرلوف جي شاعري، The Tender Muse

هن داغستان جي مشهور شاعر رسول حمزاتوف جي آتم ڪهاڻي 'منهنجو داغستان' جو اردو ترجمو به آندو هو. اهو ڪتاب هن ڪيئي ڀيرا پڙهيو هو. ڪتاب مان هن ڪجهه ٽڪرا پڙهيا، جن تي هُن نشان ڏئي ڇڏيو هو، جن ۾ هيٺيان ٻه ٽڪر به هئا:

”جي تون ماضيءَ کي پستول جو نشانو بڻائيندين ته مستقبل تو کي توپ جو نشانو بڻائيندو.“

”ابو چوندو هو ته انسان کي رڳو ٻن صورتن ۾ جهڪڻ گهرجي- ڪنهن وهندڙ چشمي مان پياس بجهائڻ لاءِ يا ڪنهن شاخ تي ٽڙيل گل چنڻ لاءِ.“

شاهد جي باري ۾ مان ڪجهه وڌيڪ ذڪر ڪرڻ ٿو چاهيان. هو اُنهيءَ ذهين ٽهيءَ مان آهي جا سنڌ ۾ اُڀري رهي آهي ۽ جنهن جي سڄاڻ رڳو مٿي تي ڪاري واري ٽوپيءَ ڪلهي تي اجرڪ نه آهي. هن جي سڃاڻ گيتار آهي، جا ڪراچيءَ جي فسادن ۾، فوجين هُن کان کسي، هن جي مٿي تي ڀڳي هئي. هڪ ڀيري هُن مون کي هڪ جذباتي خط لکيو هو، جنهن ۾ لکيو هئائين ته هو اوير يورپ جي ڪنهن شهر ۾ اسڪالرشپ وٺي وڃڻ ٿو چاهي، جتي موسيقيءَ ۾ پنهنجي تعليم مڪمل ڪرڻ ٿو چاهي. هن کي ٻن واقعن ڏاڍو متاثر ڪيو آهي، جن مان هر هڪ تي هو سمفني ناهڻ ٿو چاهي. هو هڪ سمفني ته هلندڙ ٽرين ۾ ڪنور ڀڳت جي موت تي ناهڻ ٿو چاهي. ٽرين هلي رهي آهي؛ گاڏي ۾ ڪنهن ٻار جي

روئڻ جو آواز اچي ٿو ته ڪنور لولي ڳائي ٻار کي خوش ڪري ٿو. پرسان رڪيل گهڙيال ٽڪ ٽڪ ڪري رهيو آهي ۽ ڪنور ڳائي رهيو آهي-

آءٌ ڪانگا ڪر ڳالهه، مون سان تن ماروئڙن جي
آءٌ ڪانگا....

اُن وقت فاير ٿئي ٿو. ٻوءِ ٻڪين جي اُڏامڻ جو آواز اچي ٿو. ٻوءِ خاموشي ڇانئجي وڃي ٿي. ٿوري وقت کان پوءِ ٻار ڪنور جو ڳانو ڳائي ٿو.

پوءِ سمفني مان واري آپيرا 'دودي جي موت' تي ناهڻ چاهي ٿو.

اڄ مون کي ٻڌايائين ته هن کي سمفنيءَ لاءِ هڪ ٻيو موضوع به مليو آهي. ارغونن جي دؤر ۾ سنڌي زالون گهر کان ڪجهه پنڌ تي ٿالهه اونڌا ڪري گاهه سان ڍڪي رکنديون هيون ته جيئن ارغونن جا گهوڙا اچن ته انهن جا سنب انهن ڇپيل ٿالهن تي وڃن ۽ کُڙڪي کي ڪجهه اڳواٽ اطلاع ملي وڃي ته ارغون اچن ٿا.

اهي مثال ڏيکارين ٿا ته نئين سنڌ اُڀري رهي آهي، منهنجي جيئري ئي اُڀري رهي آهي ۽ مستقبل ۾ اُن تي گهڻو وقت طوق نه رکي سگهبا.

Gul Hayat Institute

ڪوئي ماڻهو عبدالواحد آريسر جو ڪتاب 'چانڊوڪيون ۽ ڇيٽ' ڏئي ويو. مان هن جون هينيون سٽون پڙهي ڇرڪي ويس:
"آءٌ پنهنجي غلاميءَ بدران خطرن سان ڀرپور زندگي پسند ڪريان ٿو."

ڇا، هي آريسر جون سٽون آهن؟ ڪيتري نه آزاديءَ لاءِ تڙپ آهي هن ۾! ڇا، هُو واقعي سمجهي ٿو ته پليجو ايجنٽ آهي؟ پليجي کي ته حڪمران طبقي ست سال جيل ۾ رکيو هو!

تاجل ٻيوس جي زال 'ٻاچائي ميڻ'، تاجل سان گڏجي اسان جي گهر آئي ۽ زرينه کي پنهنجي گهر اچڻ جي دعوت ڏئي وئي. هوءَ ماسترياڻي آهي پر پنهنجي ڏيک ويک مان ٻهراڙيءَ جي سادي سودي زائفان ٿي لڳي. تاجل مان هن کي ست ڏيئر چار پٽ آهن. مون تاجل کي چيو ته "ٻار گهٽ پيدا ڪر، ڪتاب وڌيڪ لک." پر هن چيو ته "ساڳئي وقت ٻئي ڪم ڪندس." مان ڀانيان ٿو ته هو ايتريءَ تخليق جو اهل آهي.

ماهتاب محبوب فون ڪيو ته هوءَ آئي آهي ۽ سياڻي ٽائلند وڃي رهي آهي. مون هن کي چيو ته اسان وٽ ماني کائي، پر هن چيو ته چانهه پيئنديس. زرينه به ڪجهه ناچاق آهي ۽ ان ڪري مون هن کي مانيءَ لاءِ وڌيڪ اصرار نه ڪيو. دراصل هوءَ مون سان ايترو چڱو هلي آهي، جو مون کي هن جي کائي پُرتڪلف دعوت ڪرڻ گهرجي. اٽڪل ۳/۴ بجي هوءَ محبوب سان گڏجي آئي. هُن ٻڌايو ته هن جا ٻار به هن سان گڏجي وڃي رهيا آهن. هن جو پُٽ مُرشد ۽ ڌيئر ارم ۽ زمر مون سان ڪافي هري مري ويون آهن.

ماهتاب اڃان مشرق بعيد جو اڳيون سفرنامون ئي پورو نه ڪيو آهي. دراصل سفر هن جي شخصيت جي تڪميل لاءِ ضروري آهن. چوڻي آهي ته "ڪوئي انگريز ٻين انگريزن کي ڏسڻ لاءِ سفر نه ڪندو آهي"* ان جي برعڪس ماهتاب سفر ۾ سنڌي ڳولي ٿي لهي. هائي ته هن کي ڪنهن سنڌيءَ کي سڃاڻڻ ۾ دير نه ٿيندي هوندي.

هڪ ڀيري مان ۽ گيتا راج ڀوپال جي ڪنهن بالڪنيءَ ۾ بيٺا هئاسين. اڃان ٻـاڪ مس ڦٽي هئي ۽ اسان ننڍهاٽيون اکيون

An Englishman does hot travel to see Englishmen. *

Gul Hayat Institute

مهتي رهيا هئاسين ته سامهون رستي تي هڪ ريڙهي وارو ڏسي گيتا چيو ته ”هو سنڌي آهي.“ مون هن کي حيرت مان چيو، ”تو کي ڪيئن معلوم ٿيو ته هو سنڌي آهي؟“ گيتا چيو، ”عجب آهي، تون سنڌ جو شاعر آهين ۽ هڪ سنڌيءَ کي پريان سڃاڻي نه ٿو سگهين! سنڌيءَ کي خاص رنگ روپ، نڪ سڪ هوندو آهي. مان ته هن کي پريان سڃاڻي وٺندي آهيان.“ اسين ٻئي پوءِ بالڪنيءَ مان لهي رستي تي وياسين. هو ڪيلا وڪڻي رهيو هو. مون هن ڪانن سنڌيءَ ۾ پڇيو: ”ڪٿان آيو آهين؟“ هن جواب ڏنو: ”لاڙڪاڻي جو، گيان باغ جي ڀرسان رهندو هوس.“ مون پڇيو: ”هتي خوش آهين؟ گهڻو روز ڪمائيندو آهين؟“

”ڪمائيندو ته هتي گنج آهيان. اتي ته ٽيها روز ڪمائيندو هوس، هتي ويهه ريپيا روز ڪمائيندو آهيان. پر ٻن پون اهي ويهه ريپيا، اهي به ريپيا چڱا هئا جي لاڙڪاڻي ۾ ملندا هئا. اتي ديس ۾ ته هوس. هيئن پرديس جا ڌڪا ته نه کائيندو هوس.“

مون ماهتاب جي ڳالهه تي ڪئي. سنڌي مسلمانن ۾ ايتري ذهين، آزاد خيال ۽ ادب دوست عورت مون اڃان نه ڏٺي آهي. اسان چانهه پي رهيا هئاسين ته محبوب ٻڌايو ته حيدرآباد ۾ سنڌي مهاجر ڇڪتاڻ ڏاڍي وڌي وئي آهي ۽ هو پاڻ کي نهايت غير محفوظ محسوس ڪري رهيا هئا. ڪيترن پنهنجن مهاجر پاڙيسرين تي به اعتبار نه رهيو هو.

مون سوچيو ته ڇا هي مهاجر، جي هوا ۾ معلق هئا، هاڻي مذهب ۽ نظريي جون ڳالهيون ڇڏي چڪا آهن؟ ڇا الطاف حسين مهاجرن کي سيڪيولر بڻائي سگهندو؟ ڇا هو ڌرتيءَ جي رشتي جي باري ۾ سوچيندا؟ ڇا هُو آهو ماضي وساري سگهندا جڏهن هو هندستان ۾ هندو اڪثريت تي هڪ هزار سال حڪومت ڪندا رهيا هئا؟ ڇا، هُو انهيءَ ڪوڙي احساس برتريءَ مان ٻاهر نڪري سگهندا، جو هنن کي هڪ هزار سال جي تاريخ ڏنو آهي، هي جي

ترڪ، مغل، ايراني، اُزبڪ، تاجڪ وغيره هجڻ کي فخر سان ڏسن ٿا، جي مقامي ٻولين سان نفرت ڪن ٿا ۽ جن هندستانيءَ ۾ هزارين فارسي ۽ عربي لفظ ۽ اصطلاح ٺُنبي اُردو زبان ناهي آهي ۽ ان لاءِ هندستان کي ٻه ٽُڪرا ڪيو آهي، پاڪستان ُ ٻه ٽڪرا ڪيو آهي، ۽ هاڻي سنڌ کي ٻه ٽُڪرا ڪرڻ جا خواب لهن ٿا، ٽن جي فڪر ۾ تبديلي ممڪن آهي؟ ڇا، هُو اسان سان پيائر تي رهڻ چاهيندا؟ سنڌ جي ڌرتي صدين کان فراخدليءَ جو ثبوت ڏنو آهي. جيڪي آيا، اُن ۾ ضم ٿي ويا. ڇا، هي جي هڪ هزار سال ۾ هندستان جي ڌرتيءَ ۾ ضم نه ٿيا، اسان جي ڌرتيءَ ۾ ضم ٿيندا؟ مون ته اردوءَ ۾ به شاعري ڪئي آهي. مون کي فخر آهي ته مون اردوءَ ۾ جو محبت ۽ انقلاب جو پيغام ڏنو آهي، آهو نه فيض ڏنو آهي، نه جوش، نه اُردوءَ جي ٻئي ڪنهن شاعر. ”انجمن ترقي پسند مصنفين“ جي گولڊن جوبلي منهنجي اُردو نظم 'ميرے ديده ورو، ميرے دانشورو' سان شروع ڪئي وئي هئي، جو وائسز گروپ ڳايو هو. اُردوءَ سان ڪنهن به سنڌيءَ کي نفرت نه آهي، پر ڇا، مهاجر اردوءَ ۾ محبت جو پيغام ڏيندا؟ ڇا هنن ١٩٨٣ع واري ايم. آر. ڊيءَ جي تحريڪ نه ڏٺي هئي ۽ ان جو اندازو نه لڳايو هو ته سنڌي سياست ۾ ايترو اڳتي وڃي سگهن ٿا؟ ڇا ايم. ڪيو. ايم. مڪاني ادارن جي چونڊن ۾ سچ پچ جماعت اسلاميءَ ۽ جميعت العلماء پاڪستان کي ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد ۾ ٽوڙي ڇڏيو آهي؟ اليڪشن ته ستر ۾ پپي به کٽي هئي ۽ ڪراچيءَ جا مهاجر ايستائين ويا هئا، جو جماعت اسلاميءَ وارن کي قائد اعظم جي مزار تي لٺين سان ڪُٽيو هئائون، پر ڇا آهي سوشلسٽ ٿي سگهيا؟ ڇا، هنن جي هندوءَ لاءِ نفرت، سنڌيءَ لاءِ نفرت ۾ تبديل ٿي ڇڏي آهي ۽ اسلامي ڀائيچاري جي ڳالهه هُو پنهنجي شرط تي ٿا ڪن؟ ڇا، اُنهن ۾ ڪوئي نه آهي جو 'ڪبير' وانگر پيار جي فضا پيدا ڪري؟ هو هاڻي جڏهن سنڌ جي ڌرتيءَ کي پنهنجو ڪن ٿا ۽ باقي ڏکيءَ جا ناهه رد ڪن ٿا ته حيدرآباد ۾ ايترو هراس ڇو ڦهلايو اٿائون؟ هو اسان سان هڪ سيڪيولر جمهوري

Gul Hayat Institute

پاڪستان جي مشترڪ جدوجهد ۾شريڪ ڇو نہ ٿا ٿين؟ ڪميونسٽ مهاجر سمجهدار آهن پر آهي ٿورا آهن ۽ انهن ۾ بہ ڪجهہ اردوءَ جي احساس برتري ۾ مبتلا آهن. اردو نہ فقط پاڪستان جي پر هندستان جي ڏهہ ڪروڙڪان مٿي ماڻهن جي زبان آهي. اها ٿي سؤ سال اڳ قلعءِ معليٰ ۾ پيدا ٿي رابطي جي زبان ٿيڻ لاءِ ٿي هئي پر ان کي نفرت ڦهلائڻ لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي! جيڪا اردو حاليءَ جي نظم ”بيوه“ ۾ استعمال ڪئي وئي آهي، جي آن سان زيادتي ڪري آن ۾ ايڏا عربي ۽ فارسي لفظ نہ پريا وڃن ها تہ اردو برصغير جي مشترڪ زبان ٿي وڃي ها. جڏهن ٻوليءَ جي فسادن تي پنڌي اسلام آباد ۾ ڪميٽي ويهاري هئي تڏهن ريڊيو تي چيو ويو هو تہ مان اسلام آباد اچان ۽ سنڌ جي نمائندگي ڪيان. مون ڪميٽيءَ اڳيان ڏيڊ ڪلاڪ تقرير ڪئي هئي، جنهن جا حفيظ پيرزادي پنهنجي هٿ سان نوٽ ورتا هئا. مون ان ۾ چيو هو تہ ”اهو تہ مڃيو وڃي تہ اسان سنڌين کي موهن جي دڙي ۾ پنج هزار سال اڳ ڪائي مهذب زبان هئي. ان جو خط عربي تہ نہ هو پر اها زبان سنڌي هئي، توڙي جو ٻئي ڪنهن خط ۾ هئي. آها ٻولي اسان کي پياري آهي ۽ آهو ورثو اسان ڪنهن بہ قيمت تي ڇڏڻ لاءِ تيار نہ آهيون.“ پڇي صاحب، حفيظ صاحب جا ورتل نوٽ غور سان پڙهيا هئا ۽ قومي اسيمبليءَ ۾ ٻوليءَ جي مسئلي تي تقرير ڪندي مٿين ڳالهہ نهايت زور سان دهرائي هئائين. اڄ تائين ٻوليءَ جو مسئلو حل نہ ٿيو آهي. دراصل هڪ هزار سال جي شاونزم ايترو جلدي تہ نہ وڃي آهي. پر اردوءَ جو هي تضاد هنديءَ سان نہ آهي، آنهيءَ ٻوليءَ سان آهي جا عربي رسم الخط ۾ لکي وڃي ٿي ۽ جنهن کي تاريخ پنج هزار سالن ۾ نهوڙي نہ سگهي آهي.

ماهتاب ۽ محبوب بہ ڪلاڪ ويٺا هئا. ماهتاب زرينہ سان ڳالهائي رهي هئي ۽ اسان جي خانگي زندگيءَ جي باري ۾ معلومات

Gul Hayat Institute

حاصل ڪري رهي هئي. اڃان تائين هن مون تي خاڪو لکي پورو نہ ڪيو آهي.

تاجل بيوس ٽيليفون تي پڇيو تہ ”عطيہ دائود اوهان سان ملڻ ٿي چاهي، ڪٿي ملي سگهي ٿي؟“ مون چيو، ”تہ سان گڏ منهنجي گهر ملي اچي.“ عطيہ ۽ تاجل ڇهين بجي شام جو منهنجي گهر آيا. هو ٻئي پنهنجن آفيسن مان موٽيا هئا. مون تاجل جي ڪتاب ’سنڌ منهنجي امان‘ تي مهاڳ لکي تاجل کي ڏنو هو، جو تاجل عطيہ کي پڙهايو هو ۽ هن کي ڏاڍو وڻيو هو. هوءَ ڇئي رهي هئي تہ اوهان جي وائي، ”پنهونءَ نہ آئي پاڻءَ، الا، مان آڏري ويندو سانءَ.“ جڏهن مان ٿي. ويءَ تي پڙندي آهيان تڏهن دل کي مهڻا ايندا آهن. مون هن کي چيو تہ ”آها وائي تہ مون پنجويهہ سال اڳ لکي هئي. هاڻي تہ پنهونءَ ڏاڍو پاڻءَ ٿي اچي، پر پوءِ بہ آڏري تہ وڃڻو آهي.“ ايتري ۾ بجلي بند ٿي وئي ۽ ڊرائينگ روم ۾ گرمي ٿيڻ لڳي. تاجل چيو تہ ”هلو تہ سمنڊ تي هلون.“ پوءِ تاجل جي ڪار تي ڪلفٽن ويا سين ۽ ڪار سمنڊ جي ڪناري روڪيسين. ٻئي آفيسن مان ٿڪ ٿي موٽيا هئا ۽ منجهند جي ماني نہ کاڌي هئائون. ٿوري پنڌ تي هوٽل هئا جن ۾ مڇين جا پيرا تريجي رهيا هئا ۽ ماحول يوناني شاعر رٿسوس جي نظم وانگر ٿي لڳو. سمنڊ جي هوا ۽ مڇيءَ جي خوشبو ٻنهي جي اشتها کي تيز ڪيو ۽ ڇپائون تہ ماني هتي کائينداسين. چوڌاري بينچون ۽ ميزون پيون هيون جن تي ويهي ماڻهو ماني کائي رهيا هئا. اسان بہ هڪ ميز جي چوڌاري ويهي رهياسون. مون کي ڪنهن بہ ڪونہ سڃاتو ۽ پنهنجي اجنبيت مون کي ڏاڍي وڻي. عطيہ پنهنجي مرغوب موضوع عورت جي آزاديءَ

تي ڳالهائي رهي هئي. مون کي ڪجهه ياد اچي رهيو هو. لانچ لينن گراڊ کان فنلنڊ جي ڪاريءَ ڏانهن وڃي رهي هئي جتي اسان کي پيٽراعظم جو محل ڏيکاريو هو، جو ٻيءَ جنگ عظيم جي دوران بمباريءَ ۾ ڊهي پيو هو ۽ جنگ کان پوءِ وري اُئين ئي ٺاهي بيهاريو هئائون جيئن جنگ کان اڳ ۾ هو. لانچ ۾ مان ۽ منهنجي روسي گائيڊ، لينا، ووڊڪا پي رهيا هئاسين ۽ اُن سان گڏ مڇيءَ جي آنيءَ (Caviar) جون سئنڊوچ به کائي رهيا هئاسين. لانچ کي ٿورو لوڏو ٿي آيو ته لينا منهنجي جهوليءَ ۾ اچي ٿي ڪري. هوءَ به ٿي پيرا اُئين اچي ڪري ۽ بار بار مون کي سنڀاري ورتو. ٽئين پيري هُن مرڪي چيو، ”تون مون کان ڇُهي ٿو نه ٿو وٺين، اُئين سڌو ڪري ٿو ويهارين؟“ مون کي اهو سوچي کِلُ اچي ويئي. اها آهي مغربي عورت جي آزادي، جا اڃان مشرق تائين نه پُهتي آهي. مون عطيہ کي اها ڳالهه نه ٻڌائي ته هوءَ اُن کي غلط نه سمجهي. آخر ته هوءَ مشرق جي آهي، ۽ سو به پاڪستان ۾ رهي ٿي! مون هن کي صلاح ڏني ته هوءَ يورپ جي **Feminist Movement** تي ڪجهه ڪتاب پڙهي. مون هن کي فرانس جي آزادي پسند اديبا، جارج سئنڊ، جا ڪجهه لطيفا ٻُڌايا ۽ اهو به ٻڌايو ته ان موضوع تي مون کي ڪاليج جي زماني ۾ حشو ڪيولراماڻيءَ ڪتاب پڙهڻ لاءِ ڏنا هئا ۽ اُنهن ۾ خاص ڪري نورا رسيل **(Nora Russel)** (جنهن جو برٽرانڊ رسيل سان ڪجهه واسطو نظر اچي ٿو) جو ان موضوع تي مضمون ڏاڍو پسند آيو هو. مون هن کي ٻڌايو ته آمريڪا جو مشهور اديب، هينري ملر، جو جنسيات تي لکندو هو، ڪافي عرصي کان خاموش آهي. جڏهن هن کان ڪنهن صحافيءَ پڇيو هو ته ”تون ڪوئي نئون ڪتاب ڇو نه ٿو لکين؟“ تڏهن هن جواب ڏنو هو ته ”دنيا جنسيات جي معاملي ۾ ايترو آزاد ٿي چُڪي آهي، جو ان معاملي تي وڌيڪ لکڻ عبث آهي.“

مون هن کي سيمان دي بيو جو ڪتاب **Second Sex** به پڙهڻ لاءِ چيو، جنهن جو ترجمو، اردوءَ جي مشهور اديبا ۽ ’عورت‌آزاد‘

جي سرگرم ڪارڪن ڪشور ناهيد ڪيو آهي ۽ جنهن تـي غالباً پنجاب جي حڪومت بندش وڌي آهي.

مانيءَ کان پوءِ اسان سمنڊ جي ڪناري تي وياسين. ٽيهريءَ جي روشنيءَ ۾ سمنڊ چمڪي رهيو هو__ نؤبنو، آزاد ۽ ڪنهن ياد کان سواءِ مُرڪي رهيو هو. ڪيئي جهاز اُن تي آيا ويا هئا؛ اُن جي نرڙ تي گهُنڊ هئا پر اُن سڀ ڪجهه وساري ڇڏيو هو. ٿوريءَ دير ۾ شفق جا پاڇاوان لهرين تي پيا تـه عطيه پڇيو، ”اوهان کي سمنڊ ڪيئن لڳي رهيو آهـي؟“ مون چيو تـه ”ڄڻ وڏا ريشم جا ٿاڪيا اُڪلي پيا آهن.“ دراصل اها تشبيهه منهنجي نه هئي. گيتا هڪ خط لکيو هو: ”تنهنجون سرتيون ائين اچن ٿيون ڄڻ ڪيئي ريشم جا ٿاڪيا اُڪلي پيا آهن.“

مان به ڪنهن مهيار وانگر آهيان ۽ پنهنجن يادگيرين جي هڙ ڪنيون گهمندو ٿو وتان. جتي وڃي ٿو اُتي پنهنجي هڙ کولي، پنهنجا ڪچ ڪاوا ڏسي خوش ٿـو ٿيان! مان جڏهن بـه ڪراچيءَ ايندو آهيان ته به تي پيرا سمنڊ تي ضرور ويندو آهيان. سنڌ جو بحر و بر، ٻئي منهنجي روح ۾ سمائجي چُڪا آهن ۽ اُهي منهنجن خيالن جي ظاهر توڙي بـاطن ۾ آهن ۽ اُنهن جو حصو تـي چُڪا آهن. منهنجي شاعريءَ ۾ به هتان جي بحر و بر جي موسيقي آهي جا ڪڏهن روان دوان ۽ مترنم آهي ۽ ڪڏهن اٿل ۽ گنڀير آهي. چار ئي پهر منهنجا پنج ئي حواس اُن سان گونججندا رهندا آهن ۽ مان پـانئيندو آهيان ته مان سنڌ آهيان، مان ئي ڪلفٽن تي ڇولين جي اُڌام آهيان، مون ۾ ئي ڪارونجهر لڳ ٿـر جي ريت آهـي. مون ۾ ئي ڏاهر ماريو ويو هـو ۽ مون ئي دولهه دريا خان جـون جنگيون ڪيون آهن. مان ئي اُنهن جي ڍال بـه آهيان، تلوار به آهيان ۽ گهاءُ بـه آهيان ۽ مان ئي اروڙ جـي ٽڪر وانگر بـه اڏ آهيان ۽ اهڙو به اڏ ڪڏهن نه ٿيو آهيان جهڙو اڄ آهيان.

جڏهن اسان ڪار ۾ موٽياسين تـه ڪار جي شيشن مـان سمنڊ شراب وانگر لڳي رهيو هو. سمنڊ تان عطيه ڪنهن آفيسر وٽ

ونيءَهلي، جنهن سنڌيءَ ۾ ڪمپيوٽر ٺاهيو آهي. هوءَ خود ڪمپيوٽر جي (Key Board) تي روز مشق ڪندي آهي ته جيئن آڱرين ۾ رفتار پيدا ڪري سگهي. مون هن کان پڇيو ته ڪمپيوٽر تي منهنجن بيتن کي زيرين، زبرون ۽ پيش اچي سگهندا؟ هن شاهه جي رسالي جو هڪ پنو ڇاپي ڏيکاريو جو گربخشاڻيءَ جي رسالي مان پني وانگر ئي لڳو ۽ ڇپائي عام ڇپائيءَ کان وڌيڪ خوبصورت هئي.

عطيه پنجويهن/ٽيهن سالن جي آهي. هن جي عمر منهنجي اڌ جيتري آهي. مون هن سان ائين احتياط سان ورتاءُ ڪيو، ڄڻ هوءَ منهنجي ننڍي ڀيڻ هئي.

اڄ بيدل آيو هو ۽ ڪافي دير هن سان ڳالهه ٻولهه ٿي. بيدل شڪارپور جو آهي ۽ مرحوم شاعر غلام علي مسرور جو پٽ آهي، جنهن تي ۽ لطف الله بدويءَ تي مان گهڻو ڪجهه اڳ ئي لکي چڪو آهيان جو منهنجيءَ آتم ڪهاڻيءَ 'جڳ مڙيوئي سپنو' ۾ ڇپجي چڪو آهي. بيدل ڪيتري وقت کان منهنجو شعر ڳائيندو رهيو آهي ۽ جاڏهن ۾ "مان ڏوهي هان"، "ناوَ هلي آ گيت ڪٿي" وغيره نظم ۽ وايون هن ڳاتيون آهن، هن کي بيحد داد مليو آهي. "مان ڏوهي هان" ته هو نهايت محويت ۽ بيخوديءَ سان ڳائيندو آهي. هن منهنجا شعر ڳائي، ڪيئي ڪئسيٽ ڀرائڻ جو پروگرام ٺاهيو آهي. 'نيل ڪنٺهه اور نيم کے پتے' پڙهي هن چيو ته هن فيض جو سارو ڪلام ڏٺو پر هن کي فقط "بول که لب آزاد هين تيرے" ڳائڻ جي قابل لڳو. سنڌ ۾ بيدل جو سنگيت ائين نئين ڳالهه آهي جيئن بيٿوون ۽ باخ کان پوءِ بريخت وارو دوُر جرمن موسيقيءَ ۾ نئين ڳالهه هو. بيدل ٻڌايو ته ايراني ڳائڻيءَ خانم گوگوش کي

خمينيءَ مارائي ڇڏيو آهي. هي تعصبي انسان بہ ڪيڏا ڪٺور ٿا ٿين، خاص ڪري جيڪي پاڻ کي بنياد پرست **(Fundamentalist)** ٿا چون! انهن ئي تہ بابي شاعره قرأة العين طاهره کي قتل ڪرايو هو. ڇيو ويو آهي تہ هوءَ ايتري خوبصورت هئي، جو جنهن وقت جلاد هن کي قتل ٿي ڪيو تنهن وقت هن جا هٿ ڪنبي رهيا هئا. ڇيو وڃي ٿو تہ جنرل ضياء فهرست **(Hit List)** ٺهرائي آهي، جنهن ۾ فهميده رياض ۽ منهنجو نالو بہ آهي. مون اهو ٻڌو تہ مرڪي سوچيو: ”شايد اسان جي تقدير اسان کي پنهنجي منطقي نتيجي تي پهچائي رهي آهي.“

بيدل وڌيڪ ڇيو تہ ايران جي برعڪس افغانستان ۾ افغاني مغنيہ ناشناس کي موسيقي ۾ پي.ايچ.ڊي. ملي آهي. نہ ڄاڻان ڪنهن ٿي ڇيو تہ هن کي روس ۾ افغانستان جو سفير مقرر ڪيو ويو آهي. اسان وٽ ميوزڪ ۾ ڊاڪٽوريٽ تہ ڪنهن کي نہ ملي آهي، ها باقي ڪجهہ ميوزڪ ٽيچر آهن. بيدل اهو مڃيو تہ عابده پروين ڪلاسيڪي روايت کان جديد روايت تائين ڏاڍي چڱي ڳائڻي آهي. دراصل جيونيءَ کان پوءِ هن کان بهتر ڳائڻي سنڌ ۾ پيدا نہ ٿي آهي. بيدل اهو بہ ڇيو تہ ڪلاسيڪي موسيقيءَ جو لهجو نرم ۽ ان جو رنگ عبادت وارو ٿئي ٿو، جو انقلابي شاعريءَ لاءِ سازگار نہ آهي.

انقلابي شاعريءَ کي ڳائڻ وقت لفظن کي معني ڏيڻي ٿي پوي. ڪلاسيڪي موسيقيءَ ۾ جا انبائي ۽ ورجاءُ آهي، ان لاءِ موجوده دؤر کي گنجائش گهٽ آهي. ڪوئي واندو هجي، جو ”پيا بن ڪت آوت چئن“ ساندہ بہ ڪلاڪ ٻڌي. ٻن ڪلاڪن ۾ انسان راڪيٽ تي ڌرتيءَ جي مدار مان نڪري وڃن ٿا.

بيدل وڌيڪ ٻڌايو تہ ١٠/١١ فيبروريءَ تي راهوڪيءَ ۾ شهيد فاضل جي ورسيءَ تي هُن ”رني ڪوٽ جا ڏاڙيل“ مان ڪجهہ ٽڪرا ڳاتا هئا. اٽڪل بہ اڍائي لک ماڻهو موجود هئا جن نهايت خاموشيءَ سان هن کي ٻڌو هو ۽ ڄڻ جذبات جو سيلاب اٿلي پيو هو. هونءَ سنڌ ۾ ’هوجمالو‘ ڳائي تقريب ختم ڪندا آهن. پر

Gul Hayat Institute

’هوجمالو‘ هڪ بيمعنيٰ لوڪ گيت آهي، جو رجعت پرست اسان کان کسي چڪا آهن. مون هن کي چيو ته ”مائوزي تنگ چيو هو ته ’جا ڳالهه تنهنجي دشمن کي وڻي، سا سمجهه ته تنهنجي خلاف آهي‘. مون مائو مان پيو حوالو ڪڏهن نه ڏنو آهي، پر هن جي اها ڳالهه مون کي صحيح لڳندي آهي. اسان جا دشمن وهم پرستيءَ جو ڦهلاءُ ڪن ٿا، ۽ اسان کي ان جي ڀرپور مخالفت ڪرڻ گهرجي. اسان کي اهو چاڙڻ گهرجي ته هو اسان جي ثقافت ۾ ڪابه دلچسپي نه ٿا رکن. رڳو آن کي وهم پرستيءَ جو رنگ ڏئي، ان کي سنڌ جي وجود ۽ بقا جي خلاف ڪم آڻين ٿا. اسان هنن جا اهي سارا ڍونگ هائي سمجهي ويا آهيون. اسان چاڙون ٿا ته هو پٽائيءَ يا سچل کي جڏهن پيش ڪن ٿا، تڏهن سنڌ جي تاريخ ۽ جاگرافيءَ جي نفي ڪن ٿا. هو ته چاهيندا ته سنڌي اهڙيون بيمعنيٰ ۽ واهيات سٽون ڳائن جهڙيون ’هوجمالي‘ ۾ آهن ۽ هو ’جنهن جا پير پنج سير ٿي‘، ’جنهن جو پيٽ لمليٽ ٿي‘ جهڙين سٽن جو اردوءَ ۾ ترجمو ڪري، اسان کي احمق سمجهي کلن ٿا.“

بيدل مون لاءِ ٽي ڪئسيٽ تحفي طور آندا هئا- بيگم اختر جا ڳاتل غالب جا غزل، حسين بخش ڳلوءَ جو پنجابي ڪلام ۽ پنجابيءَ ۾ ”هير“.

Gul Hayat Institute

۲۴ جولاءِ کان سليم کي موڪل هئي. ۲۵ تي قربانيءَ واري عيد هئي، ان ڪري هڪ ڏينهن اڳ لبنا لاهور کان هوائي جهاز ذريعي پهتي هئي ۽ سليم هن کي ايئرپورٽ تان وٺي آيو هو. بيٽو هن سان ساڻ هئي. لبنا ڪجهه هيسايل هئي ۽ اڃان تائين سهيل جي اوچتي موت جا هن تي پاڇاون هئا. مون هن کي آٿت ڏني. ٻنوءَ

پنهنجن ننڍڙن هٿن سان ماءُ پيءُ سان گڏ ڪيئي رنگين فوٽو گراف ڏيکاريا، جي هن يورپ جـي مختلف شهرن ۾ ڪڍايا هئا. مينهن ڦڙين ڪان به ننڍڙا آهن ٻٽوءَ جا هٿ!

٢٥ جولاءِ تي عيد هئي. ڪلفٽن جهڙي صاف سٿري علائقي ۾ ڪيئي جـانور ڪُهي، رستا ۽ ايـوان رت ۽ اوجهرين سان پري چڏيا هئائون. منهنجي ته هيٺ لهندي دل نه پئي ٿيي. ان ڪري مون "The Wall" فلم وي.سي.آر، تـي ڏٺي. مون اهو ناول بـه ڪيئي سال اڳ غالباً پنجاهه واري ڏهاڪي ۾ پڙهيو هو، جو جان هرسي (John Hersey) جو لکيل آهي ۽ جـو ٻيءَ جنگ عظيم جي هلندي وارسا جي يهودي باڙا (Ghetto) جـي باري ۾ آهي. فلم اُتساهه ڏياريندڙ آهـي. ڪيئن نـازي جرمنيءَ ۾ ريل گاڏيون مظلوم يهودين سان ڀري اُنهن کي موت ڏانهن آماڻيو تـو وجي ۽ ڪيئن اُنهيءَ گونگيءَ، بيوس قـوم ۾ ڪجهه نوجوان ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون هٿيار هٿ ڪري، نازي فوج جي مزاحمت ڪن ٿـا، اِها اُن دؤر جي باري ۾ لُونءِ لُونءِ ڪانڊاريندڙ فلم آهي. مون اها فلم به ڀيرا ڏٺي ۽ چاهيو ته جيڪر ان فلم کي هر سنڌي نوجوان ڇوڪرو ۽ ڇوڪري ڏسي. وارسا گهيٽو (Ghetto) جـي مقابلي جي باري ۾ مون کي ناول نويس ليون يورس (Leon Uris) جو ناول (Mila- 18) به ڏاڍو وڻيو هو جنهن ۾ ڏيکاريل آهي ته ڪيئن گهرن ۾ ناهيل بمن سان يهودي ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين نازي ظلم و ستم جـو مقابلـو ڪيو ۽ ويرماخت * (Wehrmacht) جـي ٽئنڪن کي اُڏايو هو.

* ويرماخت ـ نازي جرمنيءَ جي فوجي قوتن جو سرڪاري نالو.

ليون يُورس هونءَ تہ ڪيئي ناول لکيا آهن ۽ هو **Exodus** ('لڏپلاڻ') ناول لکڻ ڪري پهرين مشهور ٿيو هو، پر مون کي هن جو ناول **Trinity** ('تثليث') ايترو وڻيو هو، جو مون ان جا ست اٺ سؤ صفحا ٻہ راتيون جاڳي پڙهيا هئا. آهو ناول آئرلنڊ جي آزاديءَ لاءِ جدوجهد جي باري ۾ آهي.

جڏهن مان ڪاليج ۾ پڙهندو هوس تہ مون کي ابراهيم جويي ايم.اين. راءِ جو هڪ ڪتاب **'Revolutionary's Library'** پڙهڻ لاءِ ڏنو هو، جنهن ۾ انهن سڀني ڪتابن جي فهرست ڏني وئي هئي، جي هن پڙهيا هئا، نہ رڳو انگريزيءَ ۾ پر روسيءَ، جرمن، فرينچ وغيره ٻولين ۾ بہ. مان چاهيان ٿو تہ مان آنهن هزارن ڪتابن جي لسٽ ڪتابي صورت ۾ ڇپايان، جي مون پڙهيا آهن ۽ جن کي هر نوجوان سنڌي اديب ۽ شاعر کي پڙهڻ گهرجي. نہ رڳو اهو، پر آنهن سوَن فلمن جي لسٽ بہ ڏاهيان، جي هنن کي ڏسڻ گهرجن. هيءُ وڊيو جو دؤر آهي. فلم ڪتاب کان وڌيڪ اثر ڇڏي ٿي. وڊيو جي اهميت تي مون يونيورسٽيءَ ۾ هڪ لنبي تقرير بہ ڪئي هئي. نہ ڄاڻان سنڌالاجيءَ وارا منهنجون انگريزيءَ ۽ اردوءَ ۾ ڪيل تقريرون، جي مون سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ڪيون هيون، ڇو نہ ٿا ڇپائين!

Gul Hayat Institute

فقير محمد لاشاري ۽ تاجل بيوس گڏجي آيا هئا. گهر ۾ ٿوري دير ويناسين تہ بجلي وسامي وئي ۽ گرمي ٿيڻ لڳي. مون تاجل کي چيو تہ "هل تہ ڪيڏانهن ٻاهر هلون." هيٺ لٿاسين مس تہ برسات پوڻ لڳي. مون ٻنهي کان پڇيو تہ "ڪيڏانهن هلون؟" ٻنهي

چيو ته "گروءَ وٽ ٿا هلون." هو "گرُو" گرداس واسوانيءَ کي ڪوٺيندا آهن، جو سنڌ جو پراڻو صحافي آهي ۽ پريس ڪلب جي ڪنهن ڪنڊ ۾ رهندو آهي. هن جي عمر چاليهه سال آهي ۽ پوڙهو جهور ٿي چڪو آهي. تاجل ٻڌايو ته هن جي باري ۾ عنايت بلوچ جو شعر آهي:

"گنگا جي ڌار ۾ آ
سنڌوءَ جو پاڪ پاڻي
گرُداس واڌوانيــــ"

تاجل، ڪار پريس ڪلب ۾ گرُداس واڌوانيءَ جي ڪمري جي ٻاهران بيهاري. گرداس ڪمري جي دريءَ لڳــ ويٺو هو ۽ ڪجهه جهونگاري رهيو هو. هُن اسان کي نه ڏٺو هو، اُن ڪري تاجل دريءَ لڳ اسان کي پاسيرو ڪري بيهاريو تــ گرُداس کي ٻڌي سگهون، پر مون کي هن جا ٻول سمجهه ۾ نه آيا. جڏهن هن جي ڪمري ۾ گهڙياسين تــ مون کي ڏسي چيائين: "منهنجا وڏا ڀــاڳ، پٽائي منهنجي گهر آيو." مون کي مُرڪ اچي وئي. جي سردارعلي شاهه، رشيد لاشاري، شيخ عبدالرزاق راز، ابراهيم خليل، انهن مان ڪوئي جيئرو هجي ها تــ گرُداس تي ڪُفر جي فتوي ڏئي، هن کي ڦاهي چاڙهائي ها. هو پنهنجي ڪيفيت ۾ چئي رهيو هو، "تون آهين، تون آهين، تون ضرور پنهنجا پال پلائيندين."

مون گرُوءَ کي چيو، "ڪا اهڙي ياد ڪيري ٻڌاءِ جيڪا تنهنجن ڪتابن ۾ نه آئي هجي." چيائين، "ڪيئي سال ٿيا، پاڪستان کان به اڳ، مان توسان مليو هوس. تون پوسٽ آفيس ڪان ڪجهه اڳتي، حشوءَ جي فليٽ ۾ ويٺو هئين، بــرنس گارڊن جي پرسان. سوڀو به آتي ويٺو هو. مان ڪهي آيو هوس انهيءَ شاعر کي ڏسڻ جنهن 'او باغي! او راج دروهي!' لکيو هو. تون اُن وقت نوجوان هئين. مون کي اڃان تائين تنهنجي صورت ياد آهي."

حشوءَ جي فليٽ تي ڇا ڇا نه بحث ٿيندا هئا! ڪيڏن اديبن، نقادن ۽ انقلابين جا نالا ورتــا ويندا هئا. مرحوم اي. ڪي. بروهي

اڃان ڪارلايل ۽ رسڪن پڙهندو هو ۽ اسان کي اُهي ناول ڏي بور ڪندا هئا. اسان اِي. ايچ. ڪار جا ڪتاب The Romantic Exiles ۽ The Soviet Impact on the Western World پڙهندا هئاسين. ڪارل مارڪس جو ناول ڏي اسان کي نشو ڏيئي ڇڏيندو هو. هن ڏي تہ 'اِنٽرنيشنيل' (Internationale) جو بنياد رکيو هو. پروفيسر اجواڻيءَ پارا اسان کي آليگزينڊر ڊيوماس جي Three Musketeers تي ليڪچر ڏيندا هئا، جي ٻڌي ٻڌي اسان بيزار ٿي ويندا هئاسين. اهو پڙهي اسان جي لُونءِ لُونءِ ڪانڊاربي هئي تہ انارڪسٽ انقلابيءَ بڪونين (Bakunin) اتحاد (Alliance) جو بنياد رکيو هو. ڪاراڪوزوف (Karakozoff) ۾ ڪيئن هڪ شاگرد زار کي قتل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. اهڙيون حقيقتون اسان کي برزبان ياد هيون. اسان پڙهيو هو تہ انقلابي يورپ ۾ سوشلزم تي ڪتاب ڇپائي، روس ۾ چوريءَ ڪئي ايندا هئا. اسان بہ ائين ڪرڻ چاهيندا هئاسين! توڙي اسان جو مهاسڀا سان واسطو نہ هو، تڏهن بہ صلاحون ڪندا هئاسين تہ وير ساورڪر جو ١٨۵٧ع جي بغاوت تي ڪتاب چوريءَ ڇپرايو وڃي. مون آهو ڪتاب تہ ان وقت پڙهيو بہ ڪونہ هو، ۽ رڳو اُن جي باري ۾ ٻڌو هوم تہ اهو فرانس ۾ ڇپيو هو ۽ انگريز سرڪار اُن تي بندش وڌي هئي. اُنهيءَ ڪتاب جي ناليءَ ڏي مون کي ايترو اُتساهيو هو، جو مون اهو نظم 'او باغي او راڄ دروهي' لکيو هو. جيئن روسي انقلاب کان اڳ روس ۾ ان جي اثر هيٺ يورپ ۾ تاريخ اڳتي وڌي رهي هئي، تيئن اسان بہ چاهيندا هئاسين تہ پنهنجي ديس جي تقدير ڦيرايون ۽ عالمي انقلاب ۾ بہ حصو وٺون. ساري ساري رات ميڻارام هاسٽل ۾ بحث ٿيندا هئا ۽ ڪاٺ جي فرش تي سگريٽن جا ڪيئي ٽوٽا پکڙجي ويندا هئا.

مون کي ياد آيو تہ جڏهن مون ڊي. جي. ڪاليج جي سنڌي سرڪل ۾ 'او باغي، او راڄ دروهي!' پڙهيو هو تہ پروفيسر رامپنجواڻي ايترو خوش ٿيو هو، جو هو مون کي پاڻ سان گڏ وٺي هليو

هو ۽ ماني ڪرائي ڇيو هئائين: ”هل ته توکي ميران جي ستار ٻڌايان.“ ’ميران!‘ مون من ۾ سوچيو هو، ’ميران جي ڪهاڻي ته ڀارت جي ڌرم جو، ڀڳتيءَ جو، ترنگ جو نالو آهي—‘ پوءِ هو مونکي هڪ سانوريءَ سلوڻيءَ ڇوڪريءَ جي گهر وٺي آيو هو ۽ هنن سان تعارف ڪرائيندي چيو هئائين، ”ميران! هي منهنجي اُستاد بيوس ڪان به وڏو ڪوي آهي. هن کي ستار ٻڌاءِ.“

پوءِ ميران سِتار هلائيهئي ۽ مان سارو وقت هن جيسانوري سلوڻي رنگ کي ڏسندو رهيو هوس.

جڏهن ميران جي گهر مان ٻاهر نڪتا هئاسين ته پنجواڻيءَ پڇيو هو، ”توکي ميران ڪيئن لڳي؟“

”پنهنجيءَ ستار کان به چڱي لڳي،“ مون جواب ڏنو هو. اهو ٻڌي رام پنجواڻي مرڪڻ لڳو هو.

اُن وقت منهنجو موسيقيءَ ۾ چاهه گهٽ هو. ستار جو شوق ته بيدل جي پيءُ فقير غلام علي مسرور پيدا ڪيو هو. پر ان کان ڪافي وقت پوءِ، غالباً سال ٦٨-٦٩ع ۾ مان ولايت عليخان جي ستار ۽ علي اڪبرخان جو سرود نهايت محويت سان ٻڌندو هوس. روي شنڪر به ٻڌندو هوس. ريڊئي تي بيگم اختر جا غزل ۽ ٺُمريون ۽ مائڪ ورما، ڪمار گندروُ وغيره جي سنگيت به. هُونءَ ته سنگيت جي ڪمي برصغير جيٽر اولهه ۾ به نه هئي— روشن آرا بيگم، امانت علي نزاڪت علي وغيره— پر ڀارتي ريڊئي تي ڪرناٽڪ جي سنگيت مان نهايت شوق سان ٻڌندو هوس. نه رڳو ڀارت جي موسيقيءَ سان منهنجي محبت هئي، پر رقص سان به. شڪارپور ۾ منهنجي فلسفي جي پروفيسر متراڻيءَ، الموڙا مان آدي شنڪر انسٽيٽيوٽ جي هڪ رقاصه سان شادي ڪئي هئي، جا مون کي نرتيه شاستر جي باري ۾ ٻڌائيندي هئي ته، هڪ نٽ کي نه رڳو هڪ سنگيت ڪار جي سُرتار سان نهڪي اچڻو آهي پر ناٽڪ سان هڪ ويس ڌاريءَ وانگر، روپ سان هڪ مورتي - پوجڪ وانگر ۽ ريکا سان هڪ چترڪار وانگر نهڪي اچڻو آهي. هوءَ چوندي هئي ته، رڳ، اٿر، سام ۽

يجر ويد وانگر پنجون ويد، نٽيہ ويد بہ آهي. نٽيہ شاستر ۾ چئيهن آڏيائن مان، ست آڏياءَ ناچ جي باري ۾ آهن. هوءَ اسان کي ڪيرالا جي ڪٿاڪليءَ، اُتر اوڀر جي منيپوريءَ، اُتر جي ڪٿڪ ۽ ڏکڻ جي ڀارت نٽيہ جي باري ۾ سمجهائيندي هئي ۽ ڪڏهن ڪڏهن آلمورا مان هن وٽ نٽ ايندا هئا جي اسان کي ڪاليج ۾ ڪلاسيڪي ناچ ڪري ڏيکاريندا هئا. متراڻيءَ جي گهر ۾ مڙهيل تصويرون اٽڪيل هونديون هيون جن ۾ شو جي ڪنٺ ۾ نانگ مالهائن وانگر ويڙهيل هوندا هئا ۽ هن جي متي مٿان اڌ چنڊ هوندو هو.

مون تازو حيدرآباد ۾ ٻين ٻجي رات تائين محبوب ۽ ابراهيم سان گڏ، ابراهيم جي جاءِ تي 'ناچ ميوري' فلم ڏٺي هئي. "ميوري" هنديءَ ۾ مورڻيءَ کي چوندا آهن. فلم هڪ نرتڪيءَ جي زندگيءَ جي باري ۾ هئي، جنهن جا پير ڪپجي ويا هئا ۽ هن نقلي پير وجهائي، نهايت محنت سان نرت لاءِ ڪوشش ڪئي هئي ۽ نيٺ ڪامياب ٿي هئي. مون هن جا ناچ ڏسي تڏي ساهہ سان سوچيو هو تہ 'اسان ڇا ڇا وڃايو آهي!'

دهليءَ ۾ مون کي مشهور سنڌي ساهتيہ ڪار، تيرٿ وسنت، چيو هو تہ مان بس تي وڃان ۽ پرياگ ۾ گنگا جمنا جو سنگم ڏسي اچان ۽ بنارس ۾ ديپ مالا بہ ڏسان. مان ٿڪل هوس ۽ ان ڪري وڃي نہ سگهيو هوس. پوءِ بہ مان اهو اندر جي اکين سان ڏسي سگهيو آهيان ۽ جنهن سنگم کي ڪاليداس پنهنجي نظم "رگهوونش" ۾ ڳايو آهي، ان جو ترجمو اڃان تائين منهنجي ڪنن ۾ پڙري رهيو آهي.

منهنجي برصغير جي پوري ثقافت سان اهڙين والهانہ محبت آهي جيئن يوناني شاعر ڪازان زاڪس کي يونان سان هئي. ڪيئي ڀيرا منهنجي دل چاهيو آهي تہ اردوءَ جي مشهور اديب ديوندر ستيارٿيءَ وانگر هين برصغير جو ڳوٺ ڳوٺ گهمان ۽ اِن جا لوڪ گيت ٻڌان، اِن جا پهاڙ، نديون، محل سرايون، مندر، مسجدون،

Gul Hayat Institute

گرڌارا ڏسان ۽ اِن جي ساريءَ ڌرتيءَ کي پنهنجي گيتن ۾ سميٽي اچان. مون کي اُها ديومالائي مورتي ڏاڍي وڻندي آهي — سرسوتي هنس تي وِچي رهي آهي، هن کي هڪ هٿ ۾ بنسري ۽ ٻئي ۾ ڪوئي ڪتاب آهي. مان ڀانيان ٿو تہ مان بہ گيت لکندي لکندي هن ڀوساگر مان پار تري ويندس ۽ پنهنجو موڪش پائيندس.

١٩٦٣ع ۾ مان ڀارت رڳو هڪ ڀيرو ويو آهيان ۽ شايد ٻيهر نہ وڃي سگهندس. مون آتي هندو ڏٺا. هرڪنهن جو ڌرم، ڪرم، اوتار، سنسار، ترمورتيءَ، ڀڳتيءَ، مايا وغيره جو پنهنجو ارٿ آهي، پنهنجي جيون - سپني جي ويچاڻ آهي. هو ويدن، مهاڀارت، راماڻن، پُراڻن ۽ گرنٿن کي پنهنجي پنهنجي حساب سان اهميت ڏين ٿا. ڪنهن جو ڪهڙيءَ مت ۾ وشواس آهي، ڪنهن جو ڪهڙيءَ مت ۾. ڪنهن جو ڪهڙي گيان ۾، ڪنهن جو ڪهڙي ۾. ڪي سانکيہ، ڪي يوگ، ڪي ويدانت کي اهميت ڏين ٿا. ڪي هندو آهن، ڪي ٻوڌي آهن، ڪي جين، ڪي سک. ڪي لنگورن ۽ ڪي نانگن کي پوڄين ٿا، تہ ڪي ساڌن، سنتن، ڀوتن پريتن ۽ جنترن منترن کي، ۽ ڪي پرڪرتيءَ جي شڪتين کي. ڪي نانگ ۾ پرماتما ڏسن ٿا، ڪي لنگم ۾، ڪي پٿر ۾، ڪي برڪش ۾، ڪي پاڻيءَ ۾، ڪي اگنيءَ ۾، ڪي نڪشترن ۾، ڪي گرهن ۾، ڪي رام، ڪرشن يا ٻڌ ۾، ۽ ڪي نِرگڻ نرآڪار ۾، جو مسلمانن جي وحدانيت جي تصور جي ويجهو آهي، ۽ ڪي تہ ديو سماجين وانگر ڪنهن بہ اُپاسنا ۾ اعتبار ڪونہ ٿا ڪن.

ڪيتري نہ رنگارنگي آهي هن ديس ۾! مون پنهنجي شعر و ادب کي هِن پوري برصغير جو آئينو بڻائڻ چاهيو آهي. پر زندگي ڪيتري نہ مختصر آهي!

مون کي اُهو دور بہ ياد آيو، جڏهن مان ۽ حشو ساريون راتيون سياست ۽ ادب تي ڳالهائيندا هئاسين. تي شخص آهن جن منهنجي ننڍيءَ عمر ۾ تربيت ڪئي آهي ۽ جي مان اُنهن سان نہ

ملان ها تہ۔ مان، مان نہ هجان ها، ۽ آهي آهن — حشو، سوڀو ۽ ابراهيم. آنهن سان منهنجي عقيدت ۽ محبت ائين رهي آهي جيئن روميءَ جي شمس تبريز سان رهي هئي. اهي ئي تي ماڻهو آهن جي مون کان جيون جي ليکي چوکي وٺڻ جا حقدار آهن.

گردا س وٽ کافي دير ويٺا رهياسين ۽ منهنجي ۽ فقيرمحمد جي، گورباچوف جي پيرسترائڪا تي کافي لمبي گفتگو ٿي. ●

Gul Hayat Institute

٣٠- جولاءِ ١٩٨٨ع

مرتضيٰ سولنگي آيو ۽ ماهوار ’سوويت لٽريچر‘ ١٩٨٨ع جو ڇهون پرچو، هفتيوار ’نيو ٽائيمز‘ جا جولاءِ ١٩٨٨ع جا ٻه پرچا ۽ جون ۽ جولاءِ جا ’ماسڪو نيوز‘ جا ڪيترائي پرچا ڏنائين. هو گورباچوف جي پيرسترائڪا (”تشڪيل نو“) کان ڏاڍو متاثر ٿي نظر آيو. مان هن کي اسٽالن جي دور ۾ ۽ ان کان پوءِ جي سوويت ادب جي باري ۾ پنهنجا تاثرات ٻڌايا، جي ماسڪو جي موجوده ڪيفيت سان ٺهڪي اچن ٿا ۽ جي مان گذريل ٢٥ سالن کان پنهنجين تحريرن ۾ ڪڏهن ڪڏهن لکندو رهيو آهيان، پر انهن تي زياده زور نه ڏنو اٿم، ڇو ته منهنجا همدرد ۽ دوست گهڻو ڪري ڪميونسٽ هئا جن جو پاڪستان جي حالتن جو تجزيو گهڻو ڪري ساڳيو هو جو منهنجو رهيو آهي، ۽ مون اهي مسئلا ڪڙا ڪري، انهن کي ناراض ڪرڻ ۽ پنهنجن دشمنن کي هٿيار بند نه ٿي ڪرڻ چاهيو. مان جيتوڻيڪ ڪميونسٽ پارٽيءَ جو ڪڏهن به ميمبر نه رهيو آهيان پر مون تي ليبل اهو هنيو ويو آهي ته مان ڪميونسٽ آهيان. مان انڪار به نه ڪندو آهيان ڇو ته ڪميونسٽ مون کي سڀني سياستدانن کان وڌيڪ ويجها ۽ پاڪستاني حڪومت جي جڙتو اسلام پسنديءَ جي مخالفت ۾ مون کي پنهنجا لڳا آهن.

مون مصطفيٰ کي ٻڌايو ته مون ميخائيل گورباچوف جو ڪتاب ’پيرسترائيڪا‘، جو هن انگلنڊ ۾ ڇپايو آهي، ڪالهه خريد ڪيو آهي، ۽ هن سان واعدو ڪيو ته اهو ڪتاب ۽ هن جا آندل رسالا ۽ اخبارون پڙهي مان پيرسترائيڪا تي ڪجهه لکندس.

مصطفيٰ مون کي ٻڌايو ته پارٽيءَ ۾ ٻه ڌڙا ٿي ويا آهن- هڪڙا گورباچوف سان متفق آهن ۽ ٻيا هن جا مخالف آهن. مون هن کي چيو ته مون ڪنهن پاڪستاني اخبار ۾ پڙهيو آهي ته سي.

Gul Hayat Institute

پي.آءِ. (ڪميونسٽ پارٽي آف انڊيا) وارا گورباچوف کي Attruist Communist ڪوٺي رهيا آهن جا ڪميونزم جي اصطلاح ۾ چٽ گار آهي. مون کي ته ائين لڳي رهيو آهي ته De-Stalinization جا ڪروشچوف شروع ڪئي هئي ان کي گورباچوف پنهنجي منطقي نتيجي تي پهچائي رهيو آهي. نمبودري پد، جو ڪميونسٽ پارٽي (مارڪس) جو جنرل سيڪريٽري آهي، ان ته ڪروشچوف کي به رد ڪري ڇڏيو هو ته هو اسٽالن جا فقط منفي پهلو پيش ڪري رهيو آهي. سي.پي.آءِ. وارا چون ٿا ته گورباچوف هنن جا قومي ۽ طبقاتي تضاد نه ٿو سمجهي سگهي، ۽ اُن کان بي خبر آهي جو تضاد هن وقت ٽئين دنيا ۾ سرمائيداريءَ ۽ سوشلزم جي وچ ۾ آهي. مون مصطفيٰ کي چيو ته گورباچوف افغانستان مان فوج موٽائي بظاهر ته دنيا ۾ انقلاب ۽ قومي آزاديءَ کي پٺ ڏئي رهيو آهي. هن جو چوڻ آهي ته اسان سوشلزم جا حامي آهيون، ۽ هرڪو پنهنجي لاءِ چونڊ ڪري. اِها ڳالهه، پولَ، زيڪ ۽ اوير جرمنيءَ جا رهواسي ته پسند ڪندا پر ٽئين دنيا کي اِها ڳالهه مشڪل پسند ايندي، جا پنهنجي اقتصادي/سياسي آزاديءَ لاءِ جدوجهد ڪري رهي آهي. ممڪن آهي ته هو روس جي اقتصادي زندگيءَ کي وڌيڪ ناهڻ چاهي ٿو ۽ پنهنجا ذريعا ٽئين دنيا تي لٽائڻ نه ٿو چاهي. ممڪن آهي ته هن محسوس ڪيو آهي ته ٽئين دنيا جا ملڪ پائدار ڪميونسٽ انقلاب نه ٿا آڻي سگهن. ممڪن آهي ته برزنيف جي دؤر کان وٺي آمريڪا پنهنجي فوجي مزاحمت افغانستان، انگولا، ڪمبوڊيا ۽ نڪاراگوا ۾ تيز ڪري ڇڏي آهي ۽ گورباچوف نه ٿو چاهي ته عالمي جنگ ٿي پئي ۽ دنيا تباهه ٿي وڃي. هو نڪاراگوا کي اڃان ڪافي مدد ڏئي رهيو آهي. ممڪن آهي ته سئنڊنسٽا (Sandinistas) جي بقاءَ ۾ هن جو اعتبار آهي. ممڪن آهي ته وچ-آمريڪا، چاڪاڻ جو يو. ايس. اي. جي ويجهي آهي، ان ڪري گورباچوف اُن کي وڌيڪ اهميت ڏئي رهيو آهي. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته گورباچوف چون سان به ناهه ڪرڻ چاهي

ٿو ۽ ڪمبوڊيا ۾ ويٽنام جي حمايت ڇڏڻ ۽ چيني-روسي سرحد تي ٻه ٽاهه ڪرڻ چاهي ٿو. مون مٿي چين جي تازه ترين سياسي ۽ ادبي ڪتابن جو ذڪر ڪيو آهي ۽ مون کي چين ۽ روس ۾ نظرياتي مفاصلو گهٽبو نظر اچي ٿو. باقي اسان ٽين دنيا جا ماڻهو؟ اسان کي پنهنجو ٻوٽو ٻارڻو آهي ۽ ٻئي ڪنهن تي ڀاڙڻو نه آهي. پر ڇا اسان ڪوئي ٻوٽو ٻاري سگهون ٿا؟

بهتر ائين ٿيندو ته گورباچوف جو پيرسترائيڪا اڄ ئي پڙهي ڏسان ۽ ان کي سوويت زندگيءَ ۾ ڪيئن استعمال ڪيو ٿو وڃي، ان لاءِ مصطفيٰ سولنگيءَ جا آندل رسالا ۽ اخبارون پڙهي ڏسان.

Gul Hayat Institute

٣١- جولاءِ ١٩٨٨ع

مان ۽ زرينه تاجل جي گهر وياسين، جو سهراب ڳوٺ ۾ آهي. زرينه، تاجل جي زال ۽ ڏيڍ سان ڳالهائي رهي هئي ۽ مان ۽ تاجل اچان ڊرائينگ روم ۾ ويٺا هئاسين ته عابده پروين جو پيءُ، ماسٽر غلام حيدر، جو خود به ڳائيندو آهي ۽ جنهن عابده جي ننڍي هوندي تربيت ڪئي هئي، اندر هليو آيو. سنڌيءَ جو مشهور افسانه نگار علي بابا به اچي نڪتو. هو پنهنجي مجذوبيءَ جي ڪيفيت مان نڪري چڪو آهي، جنهن ۾ اُن وقت هوندو هو، جنهن وقت مان وائيس چانسلر هوس. هو ٽي. وي. ڊرامي 'دنگي منجهه درياهه' جو مصنف آهي جو سعيده گزدر جي مڙس مشتاق گزدر ٽي. ويءَ تي آندو هو ۽ جنهن تي هن کي جرمن فلم ۽ ٽي. وي. فيسٽيول اوارڊ مليو هو. گذريل اٺن سالن ۾ هن جا ڪتاب 'ڏرتيءَ ڌڪاڻا'، ناول 'موهن جو دڙو' ۽ ڳو پهريون ۽ 'آيل ڙي اولاڻا' ڇپجي چڪا آهن. ايتري ۾ عابده پروين به آئي. هوءَ ڪنهن پروگرام ۾ ڊينمارڪ وڃي رهي آهي. اڳي آمريڪا، ڪئناڊا، انگلينڊ، فرانس، جرمنيءَ، ڀارت، هانگ ڪانگ، نيپال وغيره ۾ ڳائي آئي آهي. پاڪستان جي سطح تي هوءَ مهدي حسن، غلام علي ۽ نورجهان کان متاثر هئي. اقبال بانو، نيره نور ۽ فريده خانم کي به چڱو فنڪار پئي مڃيائين. مون هن کي ٻڌايو ته اقبال بانوءَ جو ڳاتل 'نديا ڪناري موري ناوَ' ۽ نيره نور جو ڳاتل فيض جي ڪلام وارو ڪئسيٽ مان ڪڏهن ڪڏهن صبح جو ناشتي جي وقت ٻڌندو آهيان.

پوءِ سڀني ماني گڏجي ڪاڌيسين. تنهن کان پوءِ عابده پروين اسان کي پنهنجي گهر سبز چانهه جي دعوت ڏني. هن جو گهر تاجل جي ويجهو آهي. مون خود عابده جي مڙس غلام حسين کان طبيعت

جهڙي باري ۾ پڇڻ پئي چاهيو. ڪجهه وقت اڳ هن کي دل جي بيماري ٿي پئي هئي. غلام حسين ريڊيو پاڪستان تي آفيسر آهي. هاڻي هن نوڪريءَ تان رٽائر ڪري ڪئسيٽن پرڻ جو ڌنڌو ڪرڻ ٿي چاهيو. هن چيو ته هن چاهيو ٿي ته هو منهنجي شاعريءَ جا ٻه ڪئسيٽ عابده جي آواز ۾ ڀرائي. ڪجهه وقت ڪان پوءِ عابده ۽ غلام حسين ڪان موڪلايوسين ۽ تاجل جي زال ۽ پٽ اسان کي پرنس ڪامپليڪس تي ڇڏي ويا.

Gul Hayat Institute

٢- آگسٽ، ٨٨ع

شاهد 'خوشبو' رسالو ڪڍي آيو، جو شڪارپور مان شايع ٿيو آهي. سرورق تي پڪاسو جي امن جي فاخته آهي ۽ ان جي هيٺان منهنجو شعر آهي:

اي ڪاش اِهو تون چائين ها
آزاد هـوا چـا ٿيـندي آ!
اي ڪاش اِهو تون چائين هـا
پرواهه بنا پـر ڪيئن هـوندا
آزاد فـضـا چـا ٿيـندي آ.

شاهد ويو ته سارو ڏينهن پيرسترائيڪا متعلق لکندو رهيس. هڪ ڪامريڊ 'سوويت لٽريچر' جا جولاءِ ۽ آگسٽ جا شمارا ۽ ماسڪو مان نڪرندڙ International Affairs جو آگسٽ جو شمارو ڏنا، جي هن ڪي اج دستياب ٿيا هئا. هينئر 'سوويت لٽريچر' ۽ انٽرنئشنل افيئرس' ۾ ڪافي دلچسپ مواد ڏنو ويو آهي، جـو مون اج ئي نظر مان ڪڍيو. 'سوويت لٽريچر' جي شمارن جو ته پنهنجي مضمون "پيرسترائيڪ،" ۾ ذڪر ڪندس، باقي 'انٽرنئشنل افيئرس' ۾ مون ڪي ڪم فلبيءَ (Kim Philby) تي مضمون ڏاڍو وڻيو. هو انگريز هو پـر هن ٽيهه سال انگلنڊ ۾ سوويت يونين لاءِ خفيه سرگرميون ڪيون ۽ اها ڳالهه هن پنهنجي حب الوطنيءَ جي خلاف نه سمجهي، ڇو ته انت هن پنهنجي ديس جي عوام جي ڀلائي انهيءَ ۾ سمجهي هئي ته جيت سوويت يونين جي ٿئي ۽ هن اهو طيءِ ڪيو هو ته روسي عوام جي ڀلائيءَ ۾ انگريز عوام جي ڀلائي به هئي. ١٩٦٣ع ۾ ڪم فلبيءَ جي انگلنڊ مان پراسرار گمشدگيءَ کان پوءِ، انگلنڊ ۽ ٻيءَ مغربي دنيا ۾ ڪافي ڇوٻول ٿيو هـو ۽ ان کان ڪجهه وقت پوءِ هن تي ڪتاب به لکيا ويا هئا جي مون پڙهيا هئا. ڪنهن ڪنهن وقت وطن سان غداري ئي آن جي عوام سان صحيح وفاداري ٿئي ٿي، آن جو مثال ڪم فلبيءَ جي زندگيءَ کان بهتر ٻئي انسان جي زندگيءَ ۾ مشڪل ملي سگهي.

١٧- آگسٽ، ٨٨ع

سادي ڇئين بجي هوائي جهاز سکر وڃڻو هو. مون پئل ۾ ٽاجل کي فون تي چيو ته ٤ بجي جهاز جي روانگي آهي. هُن چيو ته هو ٻين وڳي اسان وٽ پهچي ويندو. مان، سليم ۽ زرينه ٻه وڳي ڌهن منٽن تي گهران نڪتاسين ڇو ته پهرين اسان کي گلشن اقبال ۾ پنهنجي ڌيءُ، نگهت، جي گهر وڃڻو هو. ڪلفٽن برج تان اڃان لٿاسين مس ته آسمان ڪارو ٿيڻ لڳو ۽ جنهن وقت فريئر هال وٽ پهتاسين ته ڪاريون گهٽائون زوم سان ڏوڪينديون آيون ۽ ڏاڍي زور سان وڏڦڙو وسڻ لڳو ڇڻ ته ڪراچيءَ جو ڪارو اندر ظاهر ٿي پيو هو. ڪار جا وائيپر (Viper) زور سان هلي رهيا هئا. سليم ڪار هلائي رهيو هو ۽ مان ڪيسي مان رومال ڪڍي، اندران شيشي تان اُگهي رهيو هوس. پريان ايندڙ موٽرن جون بتيون بارش ۾ اک ڇنڀ ڪري رهيون هيون. ڪنهن وقت ته ايترو انڌيرو ڇانئجي ٿي ويو، جو پتو ئي نه ٿي پيو ته ڪائي ڪار يا ٽرڪ پرسان گذري وئي. رڪشائون ته بنهه نظر نه ٿي آيون.

گلشن اقبال ڏانهن ويندي اٿين ٿي نظر آيو ته رستا پاڪستان جي آدرش وانگر زبون ٿي چڪا هئا. وڪ وڪ تي پاڻيءَ جا تلاءَ هئا ۽ ڪار ڇڻ ٻيڙيءَ وانگر سانداري کي چيريندي وڃي رهي هئي. اٿين ٿي لڳو ته ٽرئي جا مشڪي ٽٽي چڪي هئي. مون سليم کي چيو ته ”نگهت جي گهر هلڻ مشڪل آهي، سڌو شاهراه فيصل تي هل جتان ايئر پورٽ پهچي ويندا سين.“ هُن ڪار ڦيرائي. اوچتو ڪنهن ڏبي وٽ ڪار بيهجي وئي. انجڻ جون وايرون آليون ٿي ويون هيون. مان، سليم ۽ زرينه، شيشا بند ڪري اندر ويهي رهياسين. بارش پوندي رهي، پوندي رهي، پوندي رهي— ’هوائي جهاز ممڪن آ نه ويو هجي! ممڪن آ ته پرواز ڪئنسل ڪيو ويو هجي! خبر نه آهي ته وري ڪڏهن ويندو! گهر ڪڏهن پهچبو؟ ڪڏهن پهچبو؟‘ ڪيترو نه انتظار هو، آنڌ مانڌ هئي، اُڪو هوا ●

Gul Hayat Institute

٥- آگسٽ، ٨٨ع

وري بُڪنگ ٨- تاريخ تي ڪرائي آهي. ڪالهه لاڪون پيرسٽرائڪا تي لکي رهيو آهيان. مون هميشه سوچيو آهي ته انسان پيدائشي اشرف المخلوقات نه آهي. اشرف ٿيڻ لاءِ هن کي ڪوشش ڪرڻي پوي ٿي. هن کي ثابت ڪرڻو آهي ته هن پاڻ مان هر جانور کي — چيتي کي، واگهه کي، سوئر کي، لومڙ کي — ڌڪي ڪڍيو آهي ۽ هو هاڻي انسان آهي. ڪام، ڪروڌ، لوڀ، موهه ۽ اهنڪار انسان ۾، هر سماج ۾، ٿئي ٿو، ۽ هن کي ان جي خلاف هڪ لڳاتار جدوجهد جاري رکڻي پوي ٿي. مون 'ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙيءَ' ۾ بيوروڪريسيءَ جي خلاف لکيو آهي. ليڪن جهڙو انسان' انساني فطرت کي شعلي ۾ بدلائي ڇڏي ٿو ۽ آن ۾ هر ڪوڙ، پاپ، لوڀ ۽ لالچ جلي رک ٿي وڃن ٿا، پر هن جي موت کان پوءِ اڪثر ماڻهو وري ساڳيءَ اونده ۾ ويڙهجي وڃن ٿا ۽، وس يا بيوس، انياءُ ۽ اتياچار ڪن ٿا. ماڻهوءَ کي جڏهن واگهه جا ننهن ملن ٿا ته هو ٻئي جون اکيون ڪڍي وجهي ٿو. جي گانڌيءَ جي جيئري ڏيرا ڪٽيندا هئا، ستياگرهه ڪندا هئا، ريل جي پٽن تي سمهي پوندا هئا ۽ جيلن جي ڪوٺين کان نه گهٻرائيندا هئا، اُهي هُن جي موت کان پوءِ رشوت، چوربازاريءَ ۽ ذخيره اندوزيءَ تي لهي پيا. نوان آدرش انسانن جي ضمير تان ڪٽ لاهي ٿا ڇڏين، پر جڏهن اُهي جهونا ٿين ٿا ته اُنهن کي جرڪائڻ ضروري ٿيو پوي. اها ڳالهه مون تڏهن محسوس ڪئي هئي جڏهن ايم. اين. راءِ جون لکيون پڙهيمان روسي انقلاب سان واقف ٿيو هوس. روسي انقلاب منهنجي سوچ کي ٻئي هر انقلاب کان وڌيڪ اُڏيو آهي ۽ منهنجي شاعريءَ ۾ اُنهيءَ جا پڙاڏا آهن، پر مون ڪڏهن به نه سمجهيو آهي ته انقلاب کان پوءِ روس جي سرزمين بهشت ٿي پئي آهي ۽ آن کي لڳاتار

Gul Hayat Institute

اُتساهه جي ضرورت نه آهي. هن وقت دنيا ٻن طاقتن جي وچ ۾ ورهايل آهي— آمريڪا ۽ روس. ٽينءَ دنيا کي ٻنهي جي تصادم وقت هڪ جو پاسو کڻڻو آهي، ۽ چاڪاڻ جو آمريڪا ٽينءَ دنيا ۾ ڏنڊي ۽ ڏانڊلي مچائي ڏني آهي، هرهنڌ فوجي آمريتن کي اُڀاري ٿي اُنهن جي ذريعي عوام کي هيسائي ٿي ۽ اُنهن جي جاڳ کي نهوڙي ٿي، ان ڪري ٽينءَ دنيا لاءِ روس جي حمايت کان سواءِ ڪوئي چارو نه آهي. يورپ جي ملڪن جي ٻي ڳالهه آهي پر اُنهن کي پيرسترائڪا کان پوءِ سوچڻو پوندو ته پولنڊ جي ”ساليڊارٽي“ (Solidarity) جهڙيءَ يا ٻيءَ ڪنهن اهڙيءَ مخالفت جي هائي ضرورت به آهي يا نه. مان اقتصاديات جو نه ماهر نه آهيان، نه پاڻ کي بين الاقوامي معاملات تي سَنَد ٿو سمجهان. ليڪن دنيا ۾ جو شعر و ادب منهنجي مطالعي ۾ رهيو آهي ۽ منهنجي شاعريءَ تي اثرانداز ٿيندو رهيو آهي، ان ڪري مون کي پيرسترائڪا تي، روسي شعر و ادب جي حوالي سان، وڌيڪ لکڻو آهي. جا ڳالهه گورباچوف اڄ ڪري رهيو آهي سا مان روس ۾ شعر و ادب جي باري ۾ پنجويهن سالن کان به مٿي عرصي کان سائيندو ۽ وقتي ڪندو رهيو آهيان، ۽ ان لاءِ پنهنجا دليل ۽ نتيجا پنهنجي مطالعي تي ٻڌل هئم. هِن ملڪ ۾، جنهن ۾ اڪثر دانشور انڌا، گونگا ۽ ٻوڙا آهن يا ويڪائو مال آهن، جن کي نه ديد آهي نه ضمير آهي، جي سنڌ جا مسئلا يا ته سمجهي نٿا سمجهن يا جيڪڏهن سمجهن ٿا ته اُنهن کي ڏاڍ ۽ ڏر، لوڀ ۽ لالچ جي ڪري لنوائي ڇڏين ٿا، اُتي منهنجا دوست فقط ”سنڌي“ ۽ ”غيرسنڌي“ مارڪسسٽ دانشور آهن، جو ته مارڪسزم اُنهيءَ تعصب، انڌ ۽ ضمير جي گمراهيءَ کي مڪمل رَدُّ ڏئي ٿي جا هن ملڪ جي تقدير تي رهي آهي ۽ جا هِن جي هر تدبير تي اثرانداز ٿئي ٿي. جيڪي اسلام کي مارڪسزم جو اوڇڻ اوڙهائين ٿا اُنهن سان ته منهنجي اصل نه پوندي آهي، اُنهن کان اَهو دشمن چڱو، جو ننگو وار ڪري ۽ جنهن جي مقابلي جي تياريءَ لاءِ ڪنهن سوچ ويچار جي ضرورت نه پوي. اها ٻي ڳالهه آهي ته ڪوئي مارڪسسٽ

Gul Hayat Institute

دانشور رڳو نالي جو مارڪسٽ آهي يا هو سچ پچ ڪابيءَ ڌر جو دانشور آهي. ڏکڻ ايشيا جا تعصبات ختم ڪرڻ لاءِ، جمهوري نظام ۽ آن ۾ مارڪسٽ پارٽيءَ جي رهنمائي ضروري آهي. مان پنهنجي آزادي برقرار رکان ٿو ۽ سيڪجهه پنهنجي ضمير موجب ڪرڻ چاهيان ٿو ۽ پارٽيءَ سان اختلاف جي حق تان هٿ کڻڻ نه ٿو چاهيان. پر پوءِ به مان مارڪسزم جو حمايتي آهيان. جمهوري نظام ۾ ڪائي مارڪسٽ پارٽي اليڪشن ۾ حصو وٺي اڪثريت حاصل ڪري ۽ حڪومت ٺاهي ته آن ۾ ئي هن قوم جي نجات آهي.

پيرسترائڪا تي مضمون هن ڊائريءَ جو حصو نه آهي، پر چاڪاڻ جو اِهو به ساڳئي دور ۾ لکيو ويو آهي، جنهن ۾ هيءَ ڊائري لکي وئي آهي، مان اِهو هن ڊائريءَ جي آخر ۾ شامل ڪيان ٿو.

پيرسترائڪا ۽ روسي ادب

روسيءَ ۾ Glasnost ’صاف گوئيءَ‘ کي چون ٿا ۽ پيرسترائيڪا ’نئين تشڪيل‘ کي. موجوده پيرسترائڪا سوويت سماج ۾ اهم تبديليون آڻڻ واري نئين تحريڪ آهي. پهريون ڀيرو ١٩٢١ع ۾ لينن جي چوڻ تي ’نيپ‘ (NEP) جي شروعات ڪئي وئي. ان جي پروگرام جا اهم نڪتا لينن جي پوئين تصنيفن ۾ ڏنا ويا آهن ۽ هن جي آخرين وصيت ۾ هئا، جا مجرمانه طور اسٽالن ڪميونسٽ پارٽيءَ کان لڪائي ڇڏي هئي. ان ۾ لفظ ’پيرسترائڪا‘ استعمال ڪيو ويو هو. ان جي معاشي/اقتصادي مواد ۾ سهڪاري رٿا (Cooperative Plan)، پارٽيءَ ۽ رياست ۾ جمهوريت، قومن جو سوال ۽ سياسي نظام ۾ تبديليون شامل هيون. اُن کي اسٽالن رد ڪري ڇڏيو.

ٻي پيرسترائڪا اسٽالن جي موت کان پوءِ شروع ٿي ۽ ڪجهه غيرمستقل مزاجيءَ، گومگو ۽ تضاد سان ١٩٦٠ع تائين هلي. وري اسٽالن وارا طور طريقا نئين سر زور وٺي ويا، جن جي ڪري ماناڻي اچي وئي ۽ نيٺ بحران پيدا ٿيو.

هاڻي ٽين پيرسترائڪا (نئين تشڪيل) ٿي رهي آهي. ٻه پيرا اڳي اِها نهوڙي وئي هئي ۽ هاڻي وري هميشه لاءِ اسٽالنزم جي خاتمي لاءِ سُرجيت ڪئي وئي آهي ۽ لينن جي ڊيڪاريل وات ۽ متن ڏانهن موٽ ٿي رهي آهي ۽ اُنهن کي اڳتي وٺي وڃڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي. ڇيو وڃي ٿو ته اِهو روس جو آخرين تاريخي موقعو آهي ۽ روس خوف ۽ اُميد جي چوڏگيءَ تي بيٺو آهي. سوشلزم سان مکيه دشمني افسرشاهيءَ جي غلط بيانيءَ ۽ مارڪسزم جي نظريي ۾ ٽوڙ مروڙ ڪئي آهي. اسٽالنزم، مائوازم ۽ پولپوٽزم (Polpotism) اُن غلط بيانيءَ جا مثال آهن. ميخائيل

گورباچوف اُنهيءَ غلط بيانيءَ ۽ ٽوڙ مروڙ جي بيخ ڪني ڪري رهيو آهي. هو هٽلر سان وقت حاصل ڪرڻ لاءِ معاهدي ۽ پولنڊ کي ورهائي ڪڻڻ واري مالوٽوف - ربن ٽراپ سمجهوتي تي پنهنجي پوري زور سان حملو ڪري رهيو آهي. بخارن جو نالو ڪيئي سال گمناميءَ جي غار ۾ رهيو آهي. دراصل روس ۾ ٽراسٽڪيءَ وانگر ان جو نالو وٺڻ به ڏوهه هو. مان جڏهن لينن گراڊ ۾ اهو ڪمرو ڏٺو جتي انقلاب کان ڪجهه وقت اڳ لينن ٽي مهينا پناهه ورتي هئي، تڏهن مون ڏٺو ته اُن ڪمري ۾ لينن جو ڪوڙو پاسپورٽ، آهي رسالا ۽ اخبارون جي اُن وقت لينن پڙهيون هيون، لينن جو اڪيلو فوٽو گراف ۽ پنهنجن ڪامريڊن سان هن جا فوٽو گراف، ديوارن تي ٽنگيا پيا هئا. مون پنهنجي گائيڊ 'سرگيءَ' کان پڇيو ته هنن فوٽو گرافن ۾ ٽراٽسڪي ڪٿي، آهي ته هو بت بت ڪرڻ لڳو ۽ چوڻ لڳو، ”مون ته ٽراٽسڪي ڪونه ڏٺو هو ۽ مان چئي نٿو سگهان ته اهو هتي آهي يا نه. اسان لينن گراڊ مان ماسڪو موٽي رهيا هئاسين ته اردوءَ جي ناول نويس، قدسيه بانو، ريل جي هڪ گاڏي ۾ هئي، ته مان ۽ سرگي ٻئي گاڏي ۾. هڪ بجي رات ڌائين مان ريل جي دريءَ مان برچ جا وڻ ڏسندو رهيس ۽ پوءِ ٻئي وسائي سمهي پيس. گهڙي نه گذري ته سرگيءَ چيو، ”مان ٻئي پاريان. مان توکان هڪڙو سوال پڇڻ ٿو چاهيان.“ مون پنهنجي پاسي واري ٻتي ٻاري ته سرگيءَ پڇيو، ”مون کي معلوم آهي ته انقلاب وقت ٽراٽسڪي روسي فوج جو ڪمانڊر انچيف هو ۽ وڏو انقلابي ۽ دانشور به هو پر مون نه ڪنهن روسي انقلاب جي ميوزم ۾ هن جي تصوير ڏٺي آهي ۽ نه ڪنهن ڪتاب ۾ هن جو نالو پڙهيو آهي. تو ڪنهن انگريزيءَ جي ڪتاب ۾ هن جي باري ۾ ڪجهه پڙهيو هجي ته مون کي ٻڌاءِ.“ مون هن کي ٻڌايو ته ڪيئن اسٽالن سان ٽراٽسڪيءَ جو ٽڪرار ٿيو هو ۽ ڪيئن هو روس ڇڏي آخر ميڪسيڪو ۾ وڃي رهيو هو، جتي هن کي قتل ڪيو ويو هو. مون هن کي اهو به ٻڌايو ته مان آئزڪ ڊيوٽشر (Isaac Deutcher) جي

Gul Hayat Institute

ٽن جلدن ۾ ٽراٽسڪيءَ جي سرگذشت پڙهي آهي ۽ هڪ جلد اسٽالن جي سرگذشت تي به پڙهيو آهي. رابرٽ پين (Robert Payne) به هن جي سوانح عمري لکي آهي جا دلچسپ آهي ۽ جا مون پڙهي آهي. مون سرگيءَ کي وڌيڪ چيو ته اسٽالن انقلاب جي تاريخ مان هٿ چراند ۽ اُن ۾ ٽوڙ مروڙ ڪئي هئي. انڪري روسي تاريخ ۾ ٽراٽسڪيءَ جو ذڪر ڪونه آهي ۽ نه ڪنهن ميوزم ۾ اڄان تائين هن جو فوٽوگراف آهي ۽ ”ٽراٽسڪائيٽ“ لفظ ڪميونسٽ دنيا ۾ هڪ گارسمجهيو ٿو وڃي ۽ اهو اُن جي باوجود، جو ڪريملن مان اسٽالن جو لاش ڪڍائي ڪنهن ٻئي هنڌ پورايو ويو آهي. جهيڙو، اسٽالن ۽ ٽراٽسڪيءَ ۾ اقتدار لاءِ هو پر ٻنهي مارڪسزم جي آڙ ورتي هئي، جيئن سنهنجي ملڪ ۾ سياستدان هڪٻئي کي اسلام جي آڙ ۾ نيست نابود ڪندا آهن. اهو ٻڌي سرگيءَ کي طاق لڳي ويا ۽ هو ٻتي وسائي سمهي پيو هو. هو هڪ ديانتدار ڪميونسٽ هو ۽ پنهنجي فرض ۾ ڪابه ڪوتاهي نه ٿي ڪيائين. هو روستوف جو هو ۽ اسان کي لينن گراڊ گهمائڻ لاءِ ماسڪو ۾ گائيڊ طور ڏنو هئائون. هن کي ٽي روبل روز ملندا هئا جي آڏيتاليهن رپين جي برابر هئا، ڇو ته سرڪاري اگهوٽريءَ ۾ روبل جي قيمت تيرهن رپيا هئي. هونءَ ته پاڪستان ۾ اُن وقت ڊالر جي قيمت ڏهه رپيا هئي پر روس ۾ ڊالر بلئڪ مارڪيٽ ۾ ٿي وڪاميا ۽ مون کي هڪ سو ڊالر جي عيوض ٽي سو روبل مليا هئا جي مون کي ماسڪو ۾ پڙهندڙن سنڌ يونيورسٽيءَ جي استادن متارائي ڏنا هئا.

مان ۽ سرگي رات جو لينن گراڊ هوٽل ۾ ويٺا هئاسين ۽ قدسيه ماني کائي پنهنجي ڪمري ۾ هلي وئي هئي. اسان بال روم ناچ ڏسي ۽ مغربي موسيقي ٻڌي رهيا هئاسين. آمريڪن، فرينچ، جرمن ۽ انگريز قومن جا جوڙا پاپ ميوزڪ (Pop Music) تي نچي رهيا هئا ۽ ڪي ميزن تي پي رهيا هئا ۽ پنهنجي واري وٺڻ جا منتظر هئا. ٿوري مفاصلي تي آمريڪن ائڪٽر انٿوني ڪئن

(Anthony Quin) به ڪنهن خوبصورت ڇوڪريءَ سان ويٺو هو ۽ وسڪي پي رهيو هو. اوچتو مون کي سرگيءَ چيو، "مون کي هڪڙو ڊالر آڌارو ڏيندين؟" مون هن کان پڇيو ته "ڇا ڪندين؟" هن جواب ڏنو ته "ايڪسپورٽ ڪوالٽي بيئر (Export Quality Peer) وٺندس. اهو بيئر اسان کي رڳو ڊالرن ۾ ملي سگهندو جيئن بي هرڪا برآمد ڪرڻ واري شيءِ فارين ڪرنسيءَ (پرڏيهي ناڻي) ۾ وڪامي ٿي. دراصل لينن گراڊ بيئر جهڙو بيئر سڄي روس ۾ نه آهي ۽ مان اهو ڀهريون ڀيرو چکڻ چاهيان ٿو." مون هن کي ڊالر آڌارو ڏنو ۽ هڪڙو ٻيو ڊالر ڏئي چيو ته "مون لاءِ به ساڳيو بيئر گهراءِ." هن ٻن ڊالرن ۾ ڇهه بوتلون بيئر جون گهرايون ۽ پوءِ هڪ بوتل پنهنجي گلاس ۾ وڌائين ۽ هڪ منهنجي گلاس ۾. هن چسڪيون ڏئي بيئر جو گلاس پيتو ۽ پوءِ مون کي ٻيڪي چيائين، "مون کي هڪ ڊالر ٻيو به ڏيندين؟" مون سرگي هن کي چيو: "ٽي بوتلون بيئر جون ڪافي نه آهن؟ ٻيو ڊالر ڇا ڪندين؟" هن جواب ڏنو: "آمريڪن سگريٽ وٺندس. انهن جو پئڪيٽ به ڊالر ۾ ملندو آهي. روس جي سگريٽن ۾ ڪو مزو نه آهي." ڇاڪاڻ جو مون وٽ به پاڪستاني سگريٽ هئا، مون سرگيءَ کي ٻيو ڊالر به ڏنو ۽ هن Dunhill 'ڊن هِل' سگريٽن جو هڪ پئڪٽ گهرايو ۽ آن مان هڪ سگريٽ ڪڍي نفاست سان بيئر جي ٻي بوتل به پيئڻ لڳو ۽ سگريٽ مان ڪش به هڻڻ لڳو. سامهون واريءَ ميز تي هڪ نهايت خوبصورت ويهارو ورهين جي آرمينين ڇوڪري گاڙهو شراب پي رهي هئي. سرگي خود ٽيهارو ورهين جو هو ۽ قد جو ٺورڙو ۽ گهو ۽ نهايت ڊولائتو هو. مون هن کي آرمينين ڇوڪريءَ ڏانهن اشارو ڪري چيو: "سرگي بيئر ۽ آمريڪي سگريٽ جو مزو ته ورتو آهي، هاڻي انهيءَ آرمينين ڇوڪريءَ کي چؤ ته توسان گڏ رقص ڪري. سرگيءَ مون کي چيو ته "تون چو نه ٿو هن سان رقص ڪرين؟" مون هن کي جواب ڏنو ته "هوءَ مون کان ٽيهه ٻتجيهه سال ننڍي آهي متان انڪار ڪري. بهتر آهي ته تون هن

سان رقص ڪرين.“ ان تي سرگيءَ مرڪي چيو ته ”روسي ڇوڪرين کي وڏندا ڏي پنجاهه سالن جا مرد آهن. اسان کي ته هو پار سمجهنديون آهن.“ مون کي کِل اچي وئي ۽ سرگيءَ کي چيم، ”سرگي! مون کي بيئر مزو ڏئي رهيو آهي ۽ مان هن ڇوڪريءَ سان اسٽيپ (Step) رکي به نه سگهندس، تون وڃ!“ نيٺ سرگي اُٿي هن کي رقص لاءِ چيو ته هوءَ يڪدم خوشيءَ سان اٿي آئي ۽ هن سان گڏ نچڻ لڳي. سرگي نچندي نچندي هن سان پنهنجا انگ ملائي رهيو هو ۽ ڪجهه دير کان پوءِ هُن کي ٽيبل پاسي ۾ وٺي ويو، جتي هن کان به ٽي چُمِيون ورتائين. جڏهن هو آرمينين ڇوڪريءَ کي ميز تي ڇڏي، مون سان گڏ اچي ويٺو ۽ بيئر جي ٽين بوتل کوليائين ۽ آمريڪي سگريٽن جي پئڪيٽ مان ٻيو سگريٽ ڪڍيائين ته مون هن کي چيو: ”سرگي، تون ته بورجوازيءَ کان به ٻرو ٿو هلين. تو ڊالر مون کان وٺي ايڪسپورٽ ڪوالٽي بيئر ورتو. ٻيو ڊالر مون کان وٺي آمريڪن سگريٽ ورتا ۽ آرمينين ڇوڪريءَ سان ائين چُمِ چٽ ۽ مهٽ سهٽ ڪئي جيئن يورپ جا بورجوازي جوڙا ڪري رهيا آهن. تون يورپ جي ڪنهن بورجوازيءَ کان ڇا ۾ چڱو آهين؟“

”هڪ ڳالهه ۾. بورجوازي حرام جي پئسي سان عيش ڪري رهيا آهن ۽ مون حلال جي پئسي مان عيش ڪيو. مون توکان به ڊالر اُڌارا ورتا آهن. جڏهن ماسڪو هلنداسين ته مون کي پنهنجو معاوضو ملندو ۽ مان توکي تنهنجن ٻن ڊالرن جي عيوض انهن جي بلئڪ مارڪيٽ واري قيمت ڇهه روبل موٽائي ڏيندس.“

هن يڪساهيءَ چيو، ۽ مون کان پڇيائين: ”تون ڇا ٿو سمجهين؟ اسان خون جا درياهه پار ڪري انقلاب آندو هو. اسان جي ٽن نسلن ان ڪري پيٽ کي پٿيون ٻڌي گذارو ڪيو آهي ته جيئن اسان سوشلزم کي پليءَ پٽ آڻي سگهون. اسان جرمن فوجن سان مقابلو ڪري، لکين ماڻهو مارائي، فاشزم کي شڪست ڏني. ڇا، اڃان به اسان کي عيش ۽ آرام جي زندگيءَ تي حق نه آهي“

مان چپ ٿي ويس. مون محسوس ڪيو ته مان هڪ حساس روسي ورڪر سان گفتگو ڪري رهيو آهيان. برصغير ۾ ته هن جي عمر جا ڇوڪرا ڇڇورا هوندا آهن. جنهن ڏينهن اسان ماسڪو پهتاسين، ان جي ٻئي ڏينهن تي هن مون کي هوٽل ۾ ڇهه روبل موٽائي ڏنا ۽ منهنجو شڪريو بجا آندو.

سو مون ڳالهه تي ڪئي ٽراٽسڪيءَ جي. مون کي عجب نه ايندو، جي مستقبل ۾ڪنهن وقت ٽراٽسڪيءَ جي صحيح قدر و قيمت ڪئي وئي، جو ته تازو بخارن (Bukharin) * ۽ اسٽالن تي

---

* نڪولائي بخارن (Nikolai Bukharin) سوويت رياست جي شروعات ۾ جلديءَ سان ڪرايل Collectivisation ۽ Indus-trialization جي مخالفت ڪئي هئي. هن چيو ٿي ته Heavy Industry سان Consumer's goods جي پيدائش کي هٿايو وڃي. هن نيپ (New Economic Policy) جي حمايت ڪئي هئي، جا لينن وجود ۾ آندي هئي، ۽ اسٽالن ڊاهي ڍير ڪري ڇڏي هئي. اسٽالن واري جبر و ستم جي دوُر ۾ بخارن جي اها ڳالهه ڪفر سمان هئي ۽ ان ڪري ١٩٣٨ع وارين بدنام جڙتو ڪاروائين ۾ بخارن، زينوفيف، راڊڪ ** وغيره کي گولي هڻي ماريو ويو هو. اهو مون کي حشوءَ غالباً تڏهن ٻڌايو هو، جڏهن مان جونيئر بي. اي. ۾ ڪراچيءَ ۾ پڙهندو هوس. هن ماسڪو جي ڪاروائين تي مون کي هڪ ڪتاب به پڙهڻ لاءِ ڏنو هو. حشو ١٩٣٨ع جي 'صفائي' (Purges) جي مخالفت ڪندو هو ۽ چوندو هو ته "ڪميونسٽ غلط آهن، جڏهن هو چون ٿا ته (Trotiskytism) ٽراٽسڪائيٽزم ۽ (Fascism) فاشزم هڪ ڳالهه آهن، ۽ اهو سارو چڪر اسٽالن جو هلايل آهي."

** زينوفيف – Zinoviev
راڊڪ – Radek

بين مارڪسي تنقيد ڪندڙن کي وري ساڳيءَ ريت بحال ڪري، انهن کي انهن جي اصلي روپ ۾ ڏنو ويو آهي.

ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ گورباچوف زور شور سان صحيح سوشلزم آڻڻ جي ڪوشش ٿو ڪري. هن پيرسٽرائڪا تي پنهنجو ڪتاب انگلنڊ ۾ڇپايو آهي تہ جيئن اهو ساريءَ دنيا ۾ ڦهلجي وڃي. هو ريڊيو، ٽي. ويءَ، اخبارن ۽ رسالن ۾ پنهنجي پروگرام جو ڦهلاءُ ڪري رهيو آهي. ١٩٨٤ع ۾طارق عليءَ جو ڪتاب The Stalinist Legacy پڙهي، مون سوچيو هو تہ ممڪن آهي تہ روسي دانشور بہ ڦيرو کائين ۽ استالن جا پرخچا اڏائي سگهن. پر انهيءَ ڪتاب کان ڪيئي سال اڳي ايم. اين. راءِ جي تحريرن استالن جي جبر و ستم کي ١٩٤٠ع کان ١٩٥٠ع تائين اپترو تہ وائکو ڪيو هو، جو مون کي اهي تحريرون پڙهي استالنزم مان اعتبار نڪري ويو هو. ايم. اين. راءِ استالن جي حوالي سان شخصيت پرستي (Cult of Personality) ۽ ان جي مضر اثر جي باري ۾ مضمون لکيا هئا، جي چڻ اڄ سوويت يونين ۾دهرايا وڃن ٿا. ايم. اين. راءِ جيتوڻيڪ جدلياتي مادّيت (Dialectical Materialism) ۾پختو ويساهہ رکندو هو، تڏهن بہ هن پنهنجي تحريڪ جو نالو New Humanism رکيو هو.

ٻيءَ جنگ عظيم هلندي، فيض جا اهڙا ترقي پسند نظم:

تيرگي ہے کہ اُمڈتی ہی چلی آتی ہے
شب کی رگ رگ سے لہو پھوٹ رہا ہو جیسے
چل رہی ہے کچھ اِس انداز سے نبضِ ہستی
دونوں عالم کا نشا ٹوٹ رہا ہو جیسے

تہ آتساهيندا هئا، پر جڏهن مون مخدوم محيالدين جو نظم

ہے مرا قافلہ سالار جہاں استالین

پڙهيو هو، تہ مون ان جي باري ۾ طنزيہ انداز اختيار ڪيو هو. منهنجي هڪ اردو غزل ۾ هيٺيان ٻہ شعر آهن، جو مون ١٩٤٧ع

۾ لکيو هو ۽ جو هاڻي منهنجي مجموعي 'نيل ڪنٺه اور نيم ڪے پتے' ۾ شايع ٿي رهيو آهي—

جامهء ڪوهڪن مين روحِ جبر
اک نئي چال چل رهي هے ديکهه
پرچمِ عزم کو بلند کر اور
وه مشيّت سي ٽل رهي ہے ديکهه

مون اهي شعر اسٽالن تي لکيل ايم. اين. راءِ جي مضمونن کان متاثر ٿي لکيا هئا. مون گورباچوف جو ڪتاب **Perestroika** سارو توڙ تائين پڙهيو. ان ۾ روسي معيشت ۾ نقصان جو ذميدار اسٽالن ۽ نوڪرشاهيءَ کي نهرايو ويو آهي ۽ شخصيت پرستيءَ، ۽ جمهوريت جي کميءَ ۽ انقلاب ۾ آسائش جي زندگيءَ جي تمنا جي مذمت ڪئي وئي آهي. نوڪرشاهيءَ خلاف مان پنجويهه سال اڳ پنهنجي ڪتاب 'ڪاڪ ڪوريا ڪاپڙيءَ' ۾ لکي چڪو آهيان ۽ گورباچوف جي ڪتاب ۾ منهنجي انديشن جي چڱي تائيد ٿي رهي آهي.

مخدوم محي الدين جو اسٽالن جي باري ۾ اهو ردعمل اڪيلو نه هو. هندستان ۾ ڪميونسٽ پارٽي ان وقت مطمئن هئي ته اسٽالن ورودي ديس دروهي هئا. هو بين ڪميونسٽن وانگر ان خيال جا هئا ته اسٽالن هڪ مهان سکيا ڏيندڙ (**Great Teacher**) ۽ دڳ لائيندڙ ستارو (**Guiding Star**) هو. سڀئي ڪميونسٽ پاڻ کي سوويت يونين سان واڳي چڪا هئا. جنهن جي برطانوي سامراج ۽ انڊين ڪانگريس وارا روز مخالفت ڪندا هئا. ائين ڀانيو ويندو هو ته هر اسٽرائيڪ لاءِ جذبو ماسڪو ڏياريو آهي، ۽ هر ستيا گرهه لاءِ چرچ ڪنهن ماسڪو جي پگهاردار چاڙتني ڏني آهي. ڪميونسٽ فوراً ان ڳالهه جي خلاف سوويت يونين جو بچاءُ ڪندا هئا. ان ڪري جڏهن ايم. اين. راءِ يا ٻيءَ ڪابيءَ ڏر جا ماڻهو سوويت يونين تي تنقيد ڪندا هئا ته ڪميونسٽ انهن کي بد سا ڳيءَ طرح نندينداهئا ۽ سامراج جا ايجنٽ ڪوٺيندا هئا. هو ايمانداريءَ سان اعتبار ڪندا هئا ته هو اسٽالنزم جو دفاع ڪري سوويت يونين جو دفاع

Gul Hayat Institute

ڪري رهيا هئا. هندستان جي سياست ۾ چڱ اها روايت ٿي چڪي هئي. هندستان ۾ سياسي گُرو جنتا لاءِ 'ڏياتيون' ٿيندا آهن جي اُنهن کي انڌاڌنڌيءَ ۽ اگيان جي اونده مان ڪڍندا آهن. ان ڪري ڪميونسٽ اِن هر ڳالهه ۾ وسواسه ڪندا هئا، جا هنن جا اڳواڻ چوندا هئا، ۽ سندن اڳواڻن کي ساري ڄاڻ ماسڪو مان ملندي هئي. پر ڪن ڪميونسٽ اڳواڻن کي ماسڪو ۾ اسٽالن جي ڪرابل خونريزين ڪافي جهنجهوڙيو هو. مثال طور برٽش ڪميونسٽ پارٽيءَ جي Philip Sprat کي برطانيه مان سي. پي. آءِ. (ڪميونسٽ پارٽي آف انڊيا) جي مدد لاءِ موڪليو ويو هو. ماسڪو جي واقعن هن کي ايترو مايوس ڪيو هو، جو هو هڪ (Liberal Humanist) 'آزاد مزاج انسان دوست' ٿي پيو هو ۽ آخر ۾ ڪميونسٽ ورودي ٿي ويو.

سنڌي ڪميونسٽ ماڻهو ته ڏاڍا چڱا هئا پر انهن ۾ به مطالعي جي کميءَ سبب ڏاڍو تعصب هو. هڪ پيري مون پنهنجو نظم "هاءِ حياتي، هي ٿوهر جو وڻ" ڪامريڊ ڪيرت ڏانهن هفتيوار 'سنڌو ڌارا' ۾ ڇپڻ لاءِ موڪليو، جا هو بمبئيءَ مان ڪيندو هو، پر هُن اهو نه ڇپيو هو. ڪيتري وقت کان پوءِ جڏهن هن سان بمبئيءَ ۾ مليو هوس، ۽ هو به پنهنجي وانگر منهنجي شاعريءَ جو ذري گهٽ فدائي ٿي لڳو، تڏهن مون هن کان پڇيو هو ته هن کي منهنجو نظم پوسٽ ذريعي مليو هو يا نه.؟ اُن تي هن نهايت صاف گوئيءَ سان چيو هو، "ها، مون کي تنهنجو نظم مليو هو ۽ مون اهو ڄاڻي واڻي شايع نه ڪيو هو، ڇوته اُن وقت تلنگانه ۾ انقلاب اچي رهيو هو ۽ اسان ڌرتيءَ کي گل و گلزار بڻائي رهيا هئاسين ۽ تون لکي رهيو هئين 'هاءِ حياتي! هي ٿوهر جو وڻ!'" هن اهو به نه سوچيو ته اهو نظم مون تلنگانه جي پس منظر ۾ نه، لکيو هو پر پاڪستان جي مايوس ڪندڙ حالتن کي مدنظر رکي لکيو هو. دراصل اسٽالن جي دؤر ۾ سڀئي هندستاني ڪميونسٽ نشي ۾ هئا ۽ هو سمجهي رهيا هئا ته هنن کي عظيم رهنما ملي ويو آهي، جو اجهو ٿو هر ديس جي ۽ خاص ڪري ڀارت جي تقدير بدلائي.

گورباچوف بار بار دهرايو آهي ته سوشلزم هڪ جامد نظريو نه آهي. هن نون مسئلن کي منهن ڏيڻ لاءِ اُتساهيو آهي، پنهنجي دؤر جي اقتصاديات (Economics) تي تنقيد ڪئي آهي، ۽ چيو آهي ته سوشلزم جي سياست ۽ اقتصاديات ۾ پراڻا خيال موجود آهن ۽ اهي خيال زندگيءَ جي جدليات Dialectics سان نهڪي نه ٿا اچن.

گورباچوف ملڪن جي وچ ۾ باهمي تعاون تي به زور ڏنو آهي ۽ چيو آهي ته اج سڀ ملڪ ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ محتاج آهن، ۽ هٿيارن جا ڍير، خاص ڪري ائٽمي ميزائيلن جا ذخيرا، عالمي جنگ جو امڪان پيدا ڪري سگهن ٿا، ۽ توڙي اُن جو ڪوئي جواز نه هجي، اهڙي جنگ حادثاتي طرح به شروع ٿي سگهي ٿي ۽ ڌرتيءَ تي ساري مخلوق کي تباهه ڪري سگهي ٿي، پوءِ ان جو سبب ٽيڪنيڪل غلطي هجي يا انساني غلطي. گورباچوف اِها ڳالهه چڱيءَ طرح ڄاڻي ٿو ته نيوڪليئر جنگ ۾ ساري دنيا فنا ٿي ويندي ۽ اِن ڪري هن آمريڪا ڏانهن صلح جو هٿ وڌايو آهي. روس افغانستان مان موٽي رهيو آهي ته ترقي پسند قوتن کي مايوسي ٿي رهي آهي، پر پنهنجي ليکي هو صحيح آهي ۽ هن جو اِهو قدم نه رڳو روس جي موجوده معيشت کي خيال ۾ رکجي ته نيڪ ٿو لڳي، پر ٽين عالمي جنگ جي امڪان ۽ تباهيءَ کي روڪڻ لاءِ به ضروري آهي. سوويت يونين جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي ستاويهين ڪانگريس جا سارا فيصلا مون پڙهيا ۽ مان انهن سان متفق آهيان. اِها خوشيءَ جي ڳالهه ٿيندي ته سوويت معاشري ۾ سماجي، اقتصادي ۽ ثقافتي ترقيءَ جي رفتار کي تيز ڪيو وڃي. اها ڳالهه اڳتي ٽينءَ دنيا لاءِ به سودمند ثابت ٿيندي ڇو ته روس اُن جي ڀرپور مدد ڪري سگهندو.

گورباچوف تاريخي پيٽ ڪري چيو آهي ته ”١٩١٨ع جي پُرآشوب سال ۾ لينن ’بريسٽ (Brest) امن معاهدي‘ لاءِ ڪيڏي نه جدوجهد ڪئي هئي! اُن وقت ڪانه جنگي جاري هئي ۽ اُن ڪري

Gul Hayat Institute

لينن رٿ ڏني هئي ته جرمنيءَ سان امن جي معاهدي تي دستخط ڪيو وڃي، ته ڪوڙي لينن جي خيال ۾ جرمنيءَ صلح لاءِ جي شرط هنن جي سامهون رکيا هئا سي 'شرم جهڙا ۽ ذليل ڪندڙ' هئا. انهن شرطن موجب پنج ڪروڙ سٺ لک آباديءَ وارو هڪ وڏو علائقو جرمنيءَ کنيو هو. ان ڪري اهڙي رٿ قبول ڪرڻ ناممڪن هئي، پر پوءِ به لينن امن معاهدي تي زور ڏنو هو. مرڪزي ڪميٽيءَ جي ڪجهه ميمبرن به ان تي اعتراض ورتو هو ۽ چيو هو ته 'خود مزدور اصرار ڪري رهيا آهن ته جرمن ڪاهه ڪندڙن کي منهن ٽوڙ جواب ڏنو وڃي.' پر لينن واري واري سان امن جي ڳهڻ ورجائي هئي. هن جتندار ۽ اهم فائدن جو بچاءُ ڪرڻ ٿي چاهيو ۽ اهي پوري پورهيت طبقي جا فائدا هئا ـــ ۽ انقلاب ۽ سوشلزم بنهيءَ جي چڱائيءَ لاءِ. انهن فائدن جي حفاظت لاءِ ملڪ کي ساهي پٽڻ جي ضرورت هئي ته جيئن اهو تازو توانو ٿي اڳتي وڌي سگهي. جيتوڻيڪ ان وقت تمام ٿورا ماڻهو اهو ڳالهه سمجهي ٿي سگهيا، پر پوءِ اسان وڏي اعتماد ۽ واضح لفظن ۾ چئي سگهيا سين ته لينن نيڪ قدم کنيو هو. هو ڏورانهين مستقبل کي ڏسي رهيو هو ۽ ان ڪري هن عارضي فائدي کي حقيقي فائدي تي ترجيح نه ڏني هئي ۽ ان طرح انقلاب جو بچاءُ ڪري ورتو هو."

مٿين حوالي سان گورباچوف آمريڪا سان پنهنجي وڏيڪ چاڻ سچاڻ، ڊيٽ وينٽ ۽ نيوڪليئر جي باري ۾ ٺاهه لاءِ ورتي پيدا ڪئي آهي.

بهتر ٿيندو ته پيرسترائيڪا کي سمجهائڻ لاءِ مان گورباچوف جي ڪتاب مان ڪجهه ٽڪرا ڏيان:

"اِن ۾ ڪوئي شڪ نه آهي ته اندروني ترقيءَ لاءِ پرامن بين الاقوامي حالتن جي ضرورت آهي. پر اسان جا مقصد بين الاقوامي آهن. اسان کي اهڙي دنيا گهرجي جنهن ۾ نه جنگ هجي، نه هٿيارن لاءِ ڊوڙ، نه ائٽمي هٿيار، نه ظلم ۽ تشدد. نه رڳو اِن لاءِ ته اسان کي پنهنجي قومي ترقيءَ لاءِ اهڙين حالتن جي ضرورت آهي پر اِن لاءِ

بہ تہ جي ٻاهريَن (Objective) حالتن کي ڏسبو تہ اهي ڳالهيون پوريءَ ڌرتيءَ لاءِ ضروري آهن.“

”اڄ سڀئي ملڪ، ڪنهن نہ ڪنهن صورت ۾ هڪٻئي جا محتاج آهن ۽ هٿيارن جا ڍير، خاص ڪري ائٽمي ميزائلن جا ذخيرا، عالمي جنگ کي ممڪن بڻائي سگهن ٿا، توڙي ان جو ڪوئي جواز هجي يا نہ هجي ۽ توڙي آها حادثي طور اوچتو ڇڙي پوي يا اُن جو سبب ٽيڪنڪي غلطي يا انساني غلطي هجي. پر اهڙيءَ جنگ ۾ پوريءَ ڌرتيءَ تي ساري انسانذات تباهيءَ جي منهن ۾ هلي ويندي.“

”اڄ جي دنيا، پنهنجن سڀني تضادن، سياسي ۽ سماجي نظامن جي اختلافن ۽ مختلف قومن جي مختلف موقفن جي باوجود، هڪ اڪائي آهي. **اسان سڀ هڪ جهاز ۾ سوار آهيون، جنهن جو نالو ڌرتي آهي ۽ اسان کي گهرجي تہ اُن کي بچايون. پيهر اسان لاءِ نوح جي ڪشتي مهيا ڪئي نہ ويندي.**“

”اسان آمريڪي عوام جي خلاف ڪوئي بُرو ارادو نہ ٿا رکون. اسان زندگيءَ جي سارن شعبن ۾ آن سان تعاون لاءِ تيار آهيون .“

Gul Hayat Institute

”گذريل پندرهن سالن ۾ آمدنيءَ ۾ اضافي جي شرح اڌ کان بہ گهٽ ٿي وئي هئي ۽ ١٩٨٠ع جي ڏهاڪي شروع ٿيڻ سان ايترو ڪري چڪي هئي، جو اها اقتصادي نااهليءَ جي ويجهو پهچي چڪي هئي. هڪ اهڙو ملڪ، جو دنيا جي ترقي‌يافتہ ملڪن جي ويجهو اچي چڪو هو، هاڻي مختلف شعبن ۾ ٻين ملڪن کان پٺتي رهڻ لڳو هو. صنعتي پيداوار جي صلاحيت، صنعتي پيداوار جو

معيار، سائنسي ۽ ٽيڪنالاجيڪل ترقي، جديد ٽيڪنالاجيءَ جي پيداوار ۽ وڌيڪ ترقي‌يافته طريقن جي استعمال ۾ اسان جي ڪارڪردگي نهايت هيٺينءَ سطح تائين ڪري چڪي هئي ۽ گهربل حد ۽ هاڻوڪيءَ پيداوار ۾ مقدار ۽ معيار ٻنهي جي لحاظ کان فرق ڏينهون ڏينهن وڌندو ٿي ويو ۽ اهو فرق تنزل ڏانهن اشارو ڪري رهيو هو.“

”نوبت اتي پهتي، جو وڌيڪ رقمون حاصل ڪرڻ لاءِ، پيداواري رپورٽن ۾ اصل کان زياده پيداوار ڏيکارڻ جو لاڙو پيدا ٿي ويو، مفت خوريءَ جو رويو ڦلڻ ڦولڻ لڳو، ديانتداريءَ واريءَ ۽ اعليٰ درجي جي محنت جو قدر گهٽ ٿيڻ لڳو ۽ سيني لاءِ هڪجهڙيءَ اجرت جو لاڙو عام ٿي ويو.... ۽ پوءِ صنعتي پيداوار ۾ ڪميءَ جا لاڙا اسان جي صنعتي نظام جو اهم حصو ٿي ويا ۽ انڪري نه رڳو اسان جي محنت جي پيداواري قوت جي ترقي رڪجي وئي پر سماجي انصاف جا اصول به مجروح ٿيا.“

”اسان جي معاشري ۾ مڪمل روزگار جي پڪ ڏني وئي آهي ۽ بنيادي سماجي ضمانتون ڏنيون ويون آهن مگر اسان رهڻ سهڻ، کاڌي پيتي جي مقدار ۽ معيار، سفر جي ذريعن جي بهتر انتظام، طبي خدمتن ۽ تعليم جي شعبن ۾ وڌندڙ ضرورتن کي پوري ڪرڻ ۽ ٻين ڪيترن ئي مسئلن کي حل ڪرڻ ۾ ناڪام رهيا آهيون. اهي اهڙا مسئلا هئا، جي معاشري جي ترقيءَ جي سفر ۾ پيدا ٿيندا رهندا آهن.“

”نظرياتي سطح تي به سستيءَ جو لاڙو هو ۽ انڪري نون خيالن ۽ نون پيدا ٿيل مسئلن کي تعميري تنقيد جي نقطهءِ نظر سان ڏسڻ جي رويي جي اٿڻ جذبو اڀري رهيو هو. قصيده خوانيءَ جي حوصلي افزائي ٿي رهي هئي. عام پورهيتن ۽ شهرين جي ضرورت ۽ راءِ طرف ڌيان نه ٿي ڏنو ويو. معاشرتي علمن ۾ رڳو فرضي منطق تي ٻڌل اصولن ۽ قاعدن کي پسند ڪيو ٿي ويو ۽ اڳتي وڌايو ٿي ويو. تخليقي سوچ کان ٻنهي نابري واري وئي هئي. فالتو ۽ بيڪار

Gul Hayat Institute

تجزيا ابدي سچائيون ڪري پيش ڪيا ويا هئا. سائنسي، نظرياتي ۽ پيا بحث، جي سوچ ۽ حقيقي عمل کي اڳتي وڌائين ها، بيجان ٿي ويا هئا. ثقافت، فن ۽ صحافت ۾ به منفي لاڙا پيدا ٿي ويا هئا. ساڳيو حال پڙهائيءَ ۽ طب جي شعبن جو ٿيو هو، جنهن ۾ وچولي سطح جا ذهن لڪير جا فقير ٿي ويا هئا ۽ وڏي واڪ قصيده گوئيءَ جو لاڙو پيدا ٿيو هو. ڇوته اسان مشڪلاتن جي اهڙي تصوير پيدا پئي ڪئي جنهن ۾ مشڪلاتن ۽ مسئلن جي وجود کان ئي انڪار ٿي ڪيو ويو، ان ڪري اسان کي اُن جو ڪيترو ڏهٽو ڏيپ پيو. کهٽيءَ ۽ ڪرٽيءَ ۾ ڦند ڦير پيدا ٿيو هو. عام شهري ڪڏهن به پنهنجي ردِعمل جو اظهار نه ڪندا هئا، جيتوڻيڪ اُنهن کي نلهن نعرن تي اعتبار نه رهيو هو. سرڪاري اعلانن ۽ عوام جي ذهني قبوليت ۾ خلا پيدا ٿي وئي هئي. جيڪا ڳالهه سرڪاري طور چئي ٿي وئي يا اخبارن ۾ ڇاپي ٿي وئي يا درسي ڪتابن ۾ لکي ٿي وئي، اُها مشڪوڪ ٿي لڳي. شهرين جي اخلاق کي گهڻو لڳي ويو هو. عظيم انقلاب جي پرجوش زماني، پهرين پنجن سالن واريءَ رتا، وطن دوستيءَ واريءَ يادگار جنگ ۽ جنگ کان پوءِ نئينءَ تعمير مان پيدا ٿيندڙ اتحاد ۽ اتفاق ڪمزور ٿي ويو هو. عادتي شراب نوشي ۽ ٻين نشي وارين شين واپرائڻ جي عادت ۽ ڏوهه وڌي رهيا هئا. اسان جي ثقافت ۾ هٿ ٺوڪيا، نسالي ماتر تهذيبي نمونا جاءِ ولارڻ لڳا هئا، جن مان هالوچالو ۽ اوڇي ذوق جو اظهار ٿي رهيو هو.“

”پارٽيءَ جون تنظيمون فعال رهيون ۽ ڪميونسٽن جي گهڻي اڪثريت خلوص ۽ بي غرضيءَ سان عوام جي خدمت ۽ رهنمائيءَ جو فرض ادا ڪندي رهي، پر پوءِ به هي مڃڻو پوندو ته بدديانت، ترقيءَ جي شوقينن ۽ خود غرض ماڻهن کي روڪڻ جي ڀرپور ڪوشش نه ڪئي وئي. رياست ۽ پارٽيءَ جي تنظيمن جيڪي قدم کنيا اُهي وقت جي تقاضائن کان ٿورا هئا.“

”ديانتداريءَ سان ۽ تعصب کان سواءِ اسان انهيءَ نتيجي

تي پهتاسين ته اسان جو ملڪ شديد بحران جي پڙ تي بيٺو آهي.
انهيءَ نتيجي جو اعلان اپريل ۱۹۸۵ع ۾ ٽيڙواري سينٽرل ڪميٽيءَ
جي ميٽنگ ۾ ڪيو ويو. انهيءَ ميٽنگ ۾ نئين حڪمت عمليءَ جي شروعات
ڪئي وئي ۽ اُن جا بنيادي اُصول جوڙيا ويا.“

پنهنجين ڪمزورين جي باري ۾ اهڙي صاف گوئي مون
ڪنهن به ليڊر جي نه پڙهي آهي. گورباچوف لينن کان پوءِ روس
جو وڏي ۾ وڏو ليڊر آهي ۽ ۱۹۸۵ع کان هن وقت تائين هو
پيرسترائڪا جو پروگرام نهايت زور شور سان پنهنجي توڙ تي
پهچائي رهيو آهي. هُن هڪ هنڌ لکيو آهي: ”هڪ پراڻي ڪهاڻي
آهي ته ڪي ماڻهو هڪ عمارت جي تعمير ڪري رهيا هئا ۽ هڪ
مسافر انهن مان هڪ هڪ کان پڇيو ته ’تون ڇا ٿو ڪرين؟‘
هڪڙي ماڻهوءَ چڙي چيو: ’ڏسين نه ٿو يار! اسان هي منحوس
پٿر صبح شام ڍويون ٿا.‘ ٻيو ماڻهو، جو گوڏا کوڙي ويٺو هو،
اٿيو ۽ ڪلها سڌا ڪري فخر سان چوڻ لڳو: ’ڏس، اسان هڪ
عبادت گاهه تعمير ڪري رهيا آهيون.‘“

موجوده روس ۾ ڀرپور ڪوشش ڪئي ٿي وڃي ته هر
فرد کي روحاني طور بلند ڪيو وڃي، هن جي اندروني ڪائنات
جو احترام ڪيو وڃي ۽ هن کي اخلاقي قوت سان مالا مال ڪيو
وڃي. جيڪا اقتصادي اصلاح ٿي رهي آهي ۽ جنهن ريت جمهوريت
آندي ٿي وڃي، اُن تي مان وڌيڪ نه ٿو لکان ۽ اُن لاءِ ’ماسڪو
نيوز‘ جا شمارا پڙهيا وڃن. ڪروسچوف اهو سڀڪجهه نه ڪري
سگهيو، جو سوويت يونين جي ويهينءَ ڪانگريس ۾ طيءِ ڪيو
ويو هو، پر هاڻي اُن کي پنهنجي منطقي نتيجي تي پهچايو ٿو وڃي.

**صنعتن ۽ دفتري نظام ۾، پارٽيءَ ۾ ۽ حڪومتي ادارن ۾،
عوامي تنظيمن ۾ جيڪو سرڪزيت جو مبالغي آميز تصور
اچي چڪو هو ۽ انساني مفادن جي رنگا رنگيءَ کي نظرانداز
ڪيو ويو هو ۽ اجتماعي زندگيءَ ۾ ماڻهن جي تخليقي طرح ياگي**

ڀائي ٽيڻ کي اهميت نہ ڏني وئي هئي، اَن جي تلافي ٿئي ڪئي وئي، ۽ اسٽالن واريءَ شخصيت پرستيءَ جي دؤر ۾ پيدا ٿيل نظرياتي هڪ هنيءَ جي اثرکي مٽائڻ جي ڪوشش ٿي رهي آهي. اِها ڪوشش ٻاهرينءَ طرح تہ 'مٿان کان ايندڙ' (Revolution From Above) انقلاب وانگر لڳي ٿي پر سچ پچ اِن جو تعلق سڀ ڪنهن سان آهي، عام ڪميونسٽ کان وٺي سينٽرل ڪميٽيءَ جي سيڪريٽريءَ تائين، ڪارخاني ۾ ڪم ڪندڙ مزدور کان وٺي وزير تائين، انجنيئر کان وٺي مٿين درجي جي سائنسدان تائين ۽ پارٽيءَ ۽ پولٽ بيورو ۾ ان جو اثر آهي.

هاڻي روس ۾ ڪيتريون ئي اهڙيون ڳالهيون آهن جي اڳ نہ هيون:

١- دفترن ۽ ڪارخانن ۾ مئنيجرن جي چونڊ ٿئي ٿي.

٢- ڪيترن ئي ضلعن ۾ سوويت لاءِ چونڊ ۾ اميدوارن جو تعداد هڪ کان وڌيڪ آهي.

٣- غيرملڪي ڪمپنين سان ملي صنعتي ۽ تجارتي ڪمن ۾ ڀائيواري ڪئي وڃي ٿي.

٤- ڪارخانا ۽ فئڪٽريون خود ئي پنهنجو حساب ڪتاب برابر رکن ٿيون يعني آمدني ۽ خرچ جي ذميداري پاڻ تي کڻي آئاڻون. (هونءَ خرچ جي ذميداري رياست تي هوندي هئي).

٥- اهوئي حال سرڪاري ۽ اجتماعي زراعت جي زمينن جو آهي.

٦- اهڙن فارمن (زمينن) تان پابنديون هٽايون ويون آهن، جي اُنهن صنعتي ۽ تجارتي ادارن لاءِ زرعي پيداوار ڪن ٿيون، جي اُنهن فارمن کي هلائين ٿا.

٧- امداد باهمي ('هڪٻئي سان سهڪار') جون سرگرميون وڌايون ويون آهن.

٨- ٿوري پيداوار ڪندڙ ذاتي ملڪيت جي ڪارخانن ۽ واپاري ادارن جو حوصلو وڌايو وڃي ٿو.

Gul Hayat Institute

٩- جي ڪارخانا ۽ فئڪٽريون نفعو نه ڪمائينديون هيون، آهي بند ڪيون ويون آهن.

١٠- اهڙا تحقيقاتي ادارا يا اعليٰ تعليم جا ادارا جي چڱي ڪارڪردگي نه ڏيکاري رهيا هئا، بند ڪيا ويا آهن.

١١- پريس هاڻي تيز ٿي وئي آهي ۽ منع ڪيل ڳالهين تي به لکي ٿي. مختلف موضوعن تي ماڻهن جا مختلف خيال پريس ۾ ڇپجن ٿا.

گذريل اڍائي سال، سوويت يونين جي ڪميونسٽ پارٽيءَ لاءِ مشڪل هئا ۽ اهو هڪ نهايت سنجيده دور هو: سارو سوويت عوام، پوري پارٽي، اُن جي مرڪزي ڪميٽي ۽ پولٽ بيورو ۽ خود حڪومت 'نئين تشڪيل' جي عمل مان گذري آهي: سوويت عوام جي سماجي ۽ سياسي سرگرمين کي آزادي ڏني وئي آهي. عوام هاڻي دلير ٿي ويا آهن ۽ بهتر فرض شناس شهري هجڻ جي ثابتي ڏئي رهيا آهن. جمهوريت جو عمل تيز ڪيو ويو آهي.

ڇا اسان وٽ پاڪستان ۾ Glasnost جو ڪوئي امڪان آهي؟ شروع کان منافق، دروغ گو ۽ بد ديانت انسان پاڪستان ۾ ليڊر ٿي رهيا آهن، جي عوام کي ڪوڙا نعرا ۽ فريب ڏئي برغلائيندا رهيا آهن. جڏهن تڏهن عوام جي نڪ ۾ اُنهن جي ناڪيلي رهي آهي. صاف بياني، تنقيد، خود تنقيديءَ جو نالو نشان نه آهي. اخبار، ريڊيو، ٽي.وي. صبح شام ڪوڙ بڪي رهيا آهن ۽ ڪوڙي پروپئگنڊا ڪري عوام جو ڌيان پنهنجن اصل مسئلن تان هٽائي رهيا آهن. ڪيئي سال ته ننگي آمريت دندنائيندي رهي آهي ۽ پوليس ۽ فوج هاڃا ڪندي وتي آهي، پر جيڪو ٿورو وقت، جو جمهوريت کي

نالي ماتر بـہ مليو آهـي، ان ۾ دغاباز، خوشامدي، بڇاپڙا انسان پنهنجون من مانيون ڪندا رهيا آهن. سياست ڏنڊي جي زور تـي هلائي وئي آهي، اقتصاديات جـي ستياناس ڪئي وئي آهي ۽ اسان ڪيئي اربن ڊالرن جا قرضي آهيون. نہ رڳو ملڪ جي خارجہ پاليسي سامراجي ملڪن سان واڳي وئي آهي پر بنهہ وڪي وئي آهي. پاڻ کي پاڻ سان ويڙهايو ويو آهي. اندو تعصب چوٽ تي آهي. پريس لوفرن، چاپلوسن، فصلي بٽيرن، ها ۾ ها ملائيندڙن، صحيح تنقيد کي دٻائيندڙن، ڏوٺس ۽ ڏاڍائي بازن ۽ خوامخواه معتبرن جـو اڏو ٿي پئي آهي، جي ڪوڙ جي اڏاوت جا ٿوڻيون ٿنيا سمجهيا وڃن ٿا. نئينءَ سوچ تي تالا هنيا ٿا وڃن ۽ خطابت جي زور سان جا بہ ٿوري صاف بياني رهي آهـي، ان کي دٻايو وڃي ٿـو. لاطيني آمريڪا ۽ ساڏوت آفريڪا جي گندي ۾ گندي آمريتن ۽ اسان جي حڪومتن ۾ ڪوئي فرق نہ رهيو آهي. اسان جا ڊاڪٽر، سائنسدان، ٽيڪنڪي ماهر، جي بہ ملڪ کان ٻاهر وڃن ٿا، واپس اچڻ لاءِ سوچين بہ نہ ٿا. هن قـوم ڪهڙو گناهہ ڪيو آهي، جنهن جـي آن کي سزا ملي رهي آهي؟ هيءَ قوم واقعي اهڙي ملڪ جي لائق هئي؟ ڇا، تاريخ اِن سان پورو انصاف ڪيو آهي؟ پنائي ۽ سچل ۽ بلي شاهہ ۽ فريد شڪرگنج جي ڌرتيءَ جي تقدير اهڙي چنبي تہ ٿيڻ نہ گهربي هئي!

Gul Hayat Institute

روسي ريڊيو ۽ ٽيليويزن، اخبارون ۽ رسالا نوان نوان عنوان گهڙين پيا ۽ انهن تـي ڪم ڪن پيا. نهيل نڪيل رپورٽن جـي بدران آتي اج انٽرويو شايع ڪيا وڃن ٿـا. مڪالما ٿين ٿا. گول ميز مباحثا ٿين ٿا ۽ پڙهڻ وارن جا سوين خط تبصرن لاءِ شايع ڪيا وڃن ٿا. مزدورن، پارٽيءَ جـي ضلعي ڪميٽين جـي سيڪريٽرين،

اجتماعي زرعي فارمن جي چيئرمينن، سائنسدانن ۽ ثقافتي شخصيتن سان ڳالهه ٻولهه هـر روز شايع ڪئي وڃي ٿـي، جن ۾ انهن جا ڪشادا ۽ تازا خيال ملن ٿا. اڄڪلهه هر طرف آڏي صاف بيانيءَ جي ايتري اهميت محسوس ٿي رهي آهي جيتري تازيءَ هوا جي. دنيا جي ترقي پسندن کي مايوسيءَ لاءِ ڪوئي سبب نـه ٿو نظر اچي، ڇو ته روس اڳتي وڌي رهيو آهي.

گورباچوف جو چوڻ آهي ته ايشيا، آفريڪا ۽ لاطيني آمريڪا جا معاملا ترقي پذير ملڪن جي سنگين اقتصادي حالتن جو نتيجو آهن. اهـي جهيڙا جهڳڙا هڪٻئي کان مختلف آهن، پـر عام طور مقامي سطح تي مقامي سببن ڪري پيدا ٿيا آهـن. انهن جي بنياد اندروني يا علائقائي جهڳڙن جو وجود آهي جو سامراجي شهنشاهيت پنهنجي ورثي ۾ پنهنجي پٺيان ڇڏيو آهـي، يـا وري نوان سماجي ڪارڻ پيدا ٿيا آهن، يا اهي پراڻين غاصبانه جنگين جو سبب آهن يا انهن جا ٽيئي ڪارڻ آهـن. سوويت يونين، دهشت گرديءَ جي خلاف آهـي ۽ ٻين ملڪن سان گڏجي ان ڏس ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ تيار آهي. گورباچوف اولهه ايشيا لاءِ چيو آهي ته ماسڪو اسرائيل جي توسيع پسنديءَ جي مخالفت ڪئي آهي پر سوويت يونين اسرائيل جو دشمن نه آهي ۽ اسرائيل جي قيام ۾ مدد ڏيڻ وارن ملڪن ۾ سوويت يونين سڀ کان اڳرن ملڪن مان هو. هو اهڙن ماڻهن کي هٿ ڏئي رهيو آهي جي اولهه ايشيا جي مسئلن جي انصاف واري سياسي فيصلي لاءِ تجويزون پيش ڪري رهيا آهـن ۽ جمود کـي ٽوڙڻ لاءِ عملي قدم کڻي رهيا آهـن. هـو مفيد ۽ نتيجي واريءَ هر ڳالهه ٻولهه لاءِ تيار آهي، جنهن ۾ فلسطين ۽ اسرائيل ٻنهي جـي مفادن کي خيال ۾ رکيو وڃي.

وچ آمريڪا ۾ هـو نڪاراگوا ۾ سموزا حڪومت کـي اونڌي ڪرڻ کـي عوامي انقلاب سمجهي ٿو، ان ۾ ماسڪو يـا ڪيوبا جي هٿ هجڻ کان انڪار ڪري ٿـو ۽ سانڊينسٽا انقلاب خلاف جنگ کي بين الاقوامي قانون جي خلاف سمجهي ٿو.

اِها ساڳي ڳالهه هو خليج (گلف) جي باري ۾ ڪري ٿو. هو چوي ٿو ته سوويت يونين اقوام متحده جي سلامتي ڪائونسل جي قرارداد جي تائيد ڪئي آهي ته ايران عراق جون فوجون تسليم ٿيل سرحدن تي واپس وڃن پر آمريڪا اچان اِنهيءَ جهيڙي ۾ تنگ اڙائي ويٺو آهي ۽ خليج جي علائقي ۾ پنهنجن فوجن جو تعداد وڌائي رهيو آهي. سوويت يونين وارا افغانستان مان به فوجون ڪڍي رهيا آهن: جيتوڻيڪ هو موجوده افغان حڪومت جي صلح صفائيءَ جي پاليسيءَ جي حمايت ڪن ٿا ۽ افغانستان کي هڪ آزاد، خودمختيار ۽ غيرجانبدار ملڪ بڻائڻ چاهين ٿا، ۽ جيتوڻيڪ آمريڪا افغانستان ۾ انقلاب دشمنن کي اسٽنگر ميزائيل ڏئي رهيو آهي، جن سان هو سفري هوائي جهازن کي نشانو بڻائي رهيا آهن! علائقائي تنازعن جو ذڪر ڪندي، گورباچوف پاڪستان جو نانءُ به نه ڪنيو آهي.

ڪتاب ۾ صنعتي ۽ زرعي اصلاح، اجتماعي فارمن ۽ 'سوخوز' (Sovkhoz) وغيره تي جو لکيو ويو آهي يا بيوروڪريسيءَ جي ڪردار تي جا وٺ پڪڙ ڪئي وئي آهي يا جيڪو جمهوريت جي شاهراهه تي سفر جو ذڪر ڪيو ويو آهي يا قانون جي پابنديءَ تي زور ڏنو ويو آهي، اُن لاءِ گورباچوف جو ڪتاب پڙهيو ويندو ته چڱو ٿيندو. 'نئين تشڪيل ۽ سوويتون'، 'ٽريڊ يونين جو نئون ڪردار'، 'نوجوان ۽ نئين تشڪيل'، 'خواتين ۽ خاندان'، 'سوشلسٽ قومن جي يونين' وغيره ڪتاب جا سڀ باب پڙهڻ جهڙا آهن. 'نئين سياسي سوچ' جي سري هيٺ هو ساڳئي ڪتاب ۾ لکي ٿو:

”عوام سياسي تناءُ ۽ دشمنيءَ مان تنگ اچي چڪا آهن. هو هڪ زياده محفوظ ۽ اعتماد جهڙيءَ دنيا ۾ زنده رهڻ چاهين ٿا— اهڙي دنيا، جنهن ۾ سڀ قومون ۽ ملڪ پنهنجي فلسفي ۽ پنهنجي مخصوص سياسي تصور کي آڏو رکي سگهن ۽ پنهنجي پسند موجب زندگي گذارن.

”دنيا ۾ جيڪي ڪجهه ٿي رهيو آهي اسان اُنهيءَ کي

چڱيءَ طرح ڏسي رهيا آهيون. اسان ڏسي رهيا آهيون ته پراڻا ٿهيل ٺڪيل فڪر ۽ عمل جا سانچا اڃان تائين موجود آهن ۽ پراڻن خيالن ۽ رسمن رواجن جون جڙون نهايت گهريون آهن. انهن پراڻن خيالن مان فوجي مهم پسنديءَ ۽ سامراجيت جون خواهشون پيدا ٿين ٿيون ۽ ٻين ملڪن کي پنهنجي سياسي ۽ ٻين سرگرمين جو نشانو بڻايو وڃي ٿو ۽ انهن کي پنهنجيءَ پسند جي طرز حڪومت ۽ پنهنجي آزاد ڀاهرينءَ حڪمت عمليءَ بڻائڻ جو اختيار نه ٿو ڏنو وڃي."

(گورباچوف چاڙي واڻي آمريڪا جو نالو نه ورتو آهي).

"اسان وٽ مختلف مسئلن جو ڪوئي ضرورت کان زياده انقلابي حل موجود نه آهي جيتوڻيڪ ضرورت پوڻ تي اهڙا طريقا ڪن حالتن ۾ ڪارائتا ثابت ٿيندا آهن. اسان بين الاقوامي مسئلن کي اهڙيءَ طرح حل ڪرڻ نه ٿا چاهيون، جو ڪشيدگي وڌي وڃي. اسان مغربي ملڪن ۽ ترقي پذير ملڪن جي وچ ۾ هاڻوڪن ناتن کي زبردستيءَ بدلڻ جي ڪوشش نه ڪنداسين ۽ نه ان تي زور ڏينداسين."

هر پاڪستاني دانشور کي عموماً ۽ سنڌي دانشور کي خصوصاً مٿين حوالن کي خيال ۾ رکڻ گهرجي ۽ 'اپٽي گهوٽ ته نشا ٿيو ٿي' واري مقولي تي عمل ڪرڻ گهرجي ۽ پنهنجي اردگرد کي خيال ۾ رکي فيصلو ڪرڻ گهرجي ته هن جي موثر مدد ڪير ڪري سگهندو.

گورباچوف جا پنهنجا خوف بلڪل صحيح آهن، جڏهن هو اڳتي هلي چوي ٿو:

"اڄوڪيءَ دنيا جي ملڪن جو مثال اهڙن ڪوهه پيمائن (پهاڙن تي چڙهندڙن) جي ٽولي وانگر آهي، جي سڀئي هڪ ئي رسيءَ جي ذريعي هڪٻئي سان ٻڌل آهن. يا ته اهي سڀئي گڏ پهاڙ

جي چوٽيءَ تي پهچندا يا سيئي هڪٻئي سان گڏ ۽ اونهيءَ کڏ ۾ وڃي ڪرندا. مڪمل تباهيءَ کان بچڻ لاءِ سياسي ليڊرن کي پنهنجن محدود مفادن کان مٿي اُڀرڻ، عالم جي بساط تي کيڏڻ واري ڊرامي کي ذهن ۾ رکڻ گهرجي.“

گورباچوف جو اِهو خوف به صحيح آهي ته جي نيوڪليائي جنگ لڳي پئي ته کهڙو ڪٿڻ کهڙو هارائڻ، ساري انساني تهذيب ناس ٿي ويندي ۽ رڳو رک پئي اُڏامندي. نيوڪليائي جنگ آپگهات آهي، اِن ۾ ذري پر به شڪ نه آهي. اڄان اڳتي هلي گورباچوف چوي ٿو، ڇا اِن جو اهو مطلب آهي ته اسان **نيو-ڪليائي خطري جي سببن ۽ بين عالمي مسئلن جو طبقاتي تجزيو ئي ڇڏي ڏنو آهي؟ نه ائين نه آهي. بين‌الاقوامي ميدان ۾ ڪم ڪرڻ وارين قوتن جي طبقاتي اختلافن تي اکيون ٻوٽڻ سراسر غلط ٿيندو ۽ ان طرح بين‌الاقوامي مسئلن ۽ بين انساني مقصدن کي حاصل ڪرڻ وارن ذريعن تي طبقاتي دشمنيءَ جي اثرن کي نظرانداز ڪرڻ به ٺيڪ نه ٿيندو.“**

چين جي عوامي جمهوريه لاءِ گورباچوف لکي ٿو:

”اسان چين کي وڏي سوشلسٽ طاقت جي حيثيت ۾ ڏسون ٿا ۽ اسان اهڙا خاص قدم کڻي رهيا آهيون، جيئن چين - سوويت تعلقاتن ۾ چڱن پاڙيسريءَ وارن ۽ سهڪار جي بنيادن ۾ واڌارو ٿئي ۽ ٻڌي حاصل ڪئي وڃي. مان پڪ سان چوان ٿو ته اسان جا تعلقات بهتر ٿي چڪا آهن ۽ اسان جي ٻن ملڪن ۾ بيائيءَ وارو زمانو ختم ٿي چڪو آهي. اسان پنهنجن چيني سائين کي گڏجي ڪم ڪرڻ جي دعوت ڏيون ٿا، جيئن اسان جي قومن ۽ ملڪن ۾ چڱي ۾ چڱا تعلقات پيدا ڪيا وڃن.“

گورباچوف، ۱۹۵٦ع ۾ هنگريءَ، ۱۹٦۸ع ۾ چيڪو-سلواڪيا ۽ ۱۹۸۰ع جي ڏهاڪي جي شروعات ۾ پولنڊ ۾ بحرانن جي ڪنهن حد تائين ذميداري اُتان جي حڪمران ڪميونسٽ

Gul Hayat Institute

پارٽين تي وڌي آهي. هن هڪ هنڌ، هڪ نهايت خوبصورت ڳالهه ڪئي آ، جنهن مان مون کي چڻ ٽالسٽاءِ جي جهلڪ نظر ٿي اچي، ۽ اُها آهي:

”چيڪوسلواڪيا جي دوري ۾ مون کي عام رستن تي هلندڙ شهرين ۽ پراگ جي ڪارخانن ۾ ڪم ڪندڙ مزدورن سان ڳالهه ٻولهه جو موقعو مليو. اُنهن مون کي چيو: ’اوهان هن وقت، جو ڪم ڪري رهيا آهيو، اُهوئي طريقو درست آهي.‘ هڪ نوجوان چيو، ’ڏوري ۾ ڳالهه اها آهي ته سچ ڳالهايو، سچ سان محبت ڪريو ۽ ٻين لاءِ به سچ جي خواهش ڏي ڪيو.‘ ته مون ان ۾ اضافو ڪيو: ’سچ تي عمل به ڪيو. اِهوئي سڀ کان مشڪل عمل آهي.‘ پوءِ مان وڌيڪ ڳالهه ڪندي چيو: ’**زندگي سڀ کان زياده مشڪل درسگاهه آهي. سڀ ڳالهيون آسانيءَ سان نه ٿيون ٿين. ڪيئي دفعا پٺتي موٽڻو پوي ٿو ۽ وري اسان اڳتي وڌون ٿا. سوچڻ، ڳالهه جو ڇيد ڪرڻ ۽ پيهر ڇيد ڪرڻ ڏاڍو تڪليف ڏيندڙ ڪم آهي، پر اسان کي اُن کان ڊرڻ نه گهرجي.**‘“

مون لاءِ سڀ کان اهم گورباچوف جون ٽيئي دنيا جي ٻاري ۾ ڳالهيون آهن، جنهن ۾ اسان رهون ٿا. مغربي ملڪ ڪيئن اسان کان هڪ قسم جي ڍل وصول ڪندا رهن ٿا، ڪيئن اسان تي ٻاهرين قرض جو بار وڌندو ٿو وڃي ۽ صورتحال روزبروز سنگين ٿيندي ٿي وڃي، ڪيئن هوڪروڙن ماڻهن جي آباديءَ، ايشيائي، آفريڪي ۽ لاطيني آمريڪا وارن ملڪن جي اَڪٿ ذخيرن ۽ صلاحيتن جو ناجائز فائدو وٺن ٿا، اُن تي گورباچوف سان ڪوئي اختلاف نه ٿو ڪري سگهجي. ٽيئي دنيا جي ملڪن ۾ غريبي، زندگيءَ جون غير انساني حالتون، جهالت، مناسب خوراڪ جو نه هجڻ، بک، بيماريءَ وهيءَ ۾ فوت ٿي وڃڻ وارن ٻارن جي تعداد جي وڏي شرح ۽ وبائي مرض، ايڊائي ارب انسانن لاءِ روزانو معمول تي چڪا آهن. اِهي سڀئي ملڪ يورپي ملڪن جون نيون آباديون هئا يا نيم نيون

آباديون هئا. اڄ به اُنهن جي في ماڻهو آمدني صنعتي ملڪن جي پيٽ ۾ ٻارهون حصو آهي. اِهي سڀئي ملڪ پنهنجا قرض واپس ڪري نه سگهندا. گورباچوف جو چوڻ آهي ته جيڪڏهن اِنهيءَ حل نه ٿيندڙ مسئلي جو ڪوئي حل تلاش نه ڪيو ويو ته اُن جا نهايت خوفناڪ نتيجا پيدا ٿيندا. ترقي پذير ملڪن تي اِهو قرض هڪ بم وانگر آهي جو ڪهڙي وقت به ڦاٽي سگهي ٿو ۽ ٿوري چڻنگ به اُن کي اُڏائي ڇڏيندي. اِهو سماجي ڌماڪو، جو تيار ٿي رهيو آهي، اِن تي سڀني کي چڱيءَ طرح سوچڻ گهرجي. اِهو ڌماڪو ڪيئن ايندو، ڪڏهن ايندو، ڪهڙيءَ صورت ۾ ايندو، ۽ جي اِهو نه اچي ته اُن لاءِ ڇا ڪيو وڃي، اُن تي گورباچوف خاموش آهي. هو فقط اِهو چوي ٿو: ”جيڪڏهن دنيا ۾ حقيقت پسنديءَ واري ڦيرگهير آڻي آهي ۽ هڪ نئون عالمي اقتصادي نظام قائم ڪرڻو آهي ته ڪوشش ڪرڻي پوندي. ۽ هي هڪ ڊگهو ۽ ڪٺن سفر ٿيندو ۽ اڻ ڇاتل صورتحال لاءِ به انسان کي تيار رهڻو پوندو. بين الاقوامي تعلقات جي ’نئين تشڪيل‘ جي تقاضا آهي ته سڀني ملڪن جي مفادن کي خيال ۾ رکيو وڃي. سڀني ملڪن جي مجموعي مفادن ۾ هڪ توازن جي ضرورت آهي. پر اِها ڳالهه اوتري جهڙي آهي ته ڪي ملڪ اهڙا به آهن جو پنهنجي طرف کان ڪجهه به ڇوٽ ڏيڻ لاءِ تيار نه آهن.“

مون پيرسٽرائڪا جو ايترو تفصيلي ذڪر اِن ڪري ڪيو آهي، جو لينن جي لکڻين کان پوءِ اِهو ڪتاب دنيا ڀر جي ڪميونسٽ پارٽين تي ڪافي اثرانداز ٿيندو. رڪ ياوڪ ۾ رونالڊ ريگن سان ڳڻهن بحثن کان پوءِ، هينئر جو گورباچوف هُن ڏانهن دوستيءَ جو هٿ وڌايو آهي، اُن جي خبرن سان ’ماسڪو نيوز‘ ڀري پئي آهي: ۽ اُن جا پاڪستان ۽ هندستان جي ڪميونسٽ پارٽين تي ڪافي اثر پيا آهن ۽ اُنهن جا ڌڙن ۾ ورهائجي وڃڻ جا افواهه ٻڌڻ ۾ اچن ٿا، جا هڪ چڱي ڳالهه نه آهي. مان اقتصاديات، بين الاقوامي معاملات ۽ سياست ۾ ماهر ته نه آهيان، پر فن ۽ ادب جي باري ۾ جو

Gul Hayat Institute

گورباچوف چيو آهي، سا ڳالهه مان ڪيتري وقت کان چوندو رهيو آهيان ۽ بهتر آهي ته آن ڳالهه تي مان بنهه تفصيل سان لکان. پر اِن کان اڳ ۾ مان اِهو ٻڌائڻ چاهيان ٿو ته گورباچوف جي هڪ ادب دوست ۽ ادب شناس شخصيت هجڻ جي واضح ثابتي اُن ذڪر مان ملي ٿي، جو هن لاطيني آمريڪا جي نوبل انعام يافته اديب، گيبريل گارسيا مارڪويز (Gabriel Gracia Marquez)، جي باري ۾ ڪيو آهي، جنهن سان ملڻ جو هن کي موقعو مليو هو. گورباچوف لکي ٿو: ”هو هڪ ڏاڍي وڏي ذهن جو مالڪ آهي. هن جي سوچ جي دائري ۾ پوري ڌرتي اچي ٿي. هن جو هڪ ئي ڪتاب پڙهي انسان اِنهيءَ نتيجي تي پهچي ٿو.... سو ائين ٿيو آهي ته سوويت يونين اندر ٿيڻ واري نئين تشڪيل جي نئين ڳالهه ڪندي به انسان هن دؤر جي بين الاقوامي ۽ سماجي مسئلن جي گهرائين ۾ گهوري سگهي ٿو. **دراصل ساريءَ دنيا کي نئين تنظيم جي ضرورت آهي يعني هڪ وصفي (Qualitative) ڦير گهير جيي ۽ ترقي پسند واڌاري (Progressive Development) جيي. اهڙي ساٿهوءَ جو رايو نهايت اهم ٿئي ٿو: ۽ اِهو اِن ڪري جو هُن ۾ ڪروڙن ساٿهن، اڇي، ڪاري، پيلي چمڙيءَ وارن، ڌرتيءَ جي سيني ساٿهن جي خيالن، جذبن ۽ اونن جي تصوير ملي ٿي ۽ اِن ڪري هُن کي پڙهي حوصلو وڌي ٿو.** اِن جو مطلب اهو آهي ته جو ڪم اسان پنهنجي ملڪ ۾ شروع ڪيو آهي، اهو بين قومن لاءِ به مفيد ٿي سگهي ٿو.“ *

گورباچوف، گيبريل گارسيا مارڪويز جي هيٺين تقرير جو حوالو ڪونه ڏنو آهي جا هن ميڪسيڪو ۾ ڇهن قومن جي هٿيار ڦٽي ڪرڻ (Disarmament) واريءَ ميٽنگ ۾ ٦ آگسٽ

---

* گيبريل گارسيا مارڪويز – لاطيني آمريڪا جو مشهور ناول نويس، جنهن کي ادب لاءِ نوبل انعام ملي چڪو آهي.

١٩٨٦ع تي پڙهي هئي:

”.... بمن ڦاٽڻ ڪان منٽ پوءِ اڌ ڪان وڌيڪ انسان ذات مري ويندي. ڇئن ئي پرندڙ ڪڪرن جي مٽي ۽ دونهون سج جي روشنيءَ کي ڍڪي ڇڏيندو ۽ دنيا تي آٽ“ اونده، ڇانئجي ويندي. نارنگي ميڙهن ۽ برفاني طوفانن وارو سيارو سمنڊن جي ورڻن کي موتائي ڇڏيندو ۽ درياڻن جي رُخ کي ڦيري ڇڏيندو، جن ۾ مڇي اَپڙڪا ڪائيندڙ پاڻيءَ ۾ اُڃ مري ويندي ۽ پکي آسمان ڳولي نه سگهندا. صحرا جي رڻ پٽ کي ابدي برف ڍڪي ڇڏيندي، اميزان (Amazon) جي وسيع جهنگلن کي ڳڙا تباهه ڪري ڇڏيندا، ۽ راڪ اينڊ رول (Rock & Roll) ۽ دل جي منتقلي (Heart-Transplant) جو دؤر پنهنجي پڄ بستر شروعات ڏانهن موٽي ويندو. ٿورا انسان، جي خوف جو پهريون ڌڪڪو سهي ويندا يا جن کي اهڙيءَ مهاڀرلاءِ مهلن به ڪوئي سوگهو اجهو هوندو، آهي بچي ويندا پر آن لاءِ ته پنهنجين ياد گيرين جي هيبت ۾ئي مري وڃن. پوسل ۽ انادي راتين جي اند انڌوڪار ۾، اڳوڻيءَ جيوت جا اهڃاڻ رکو ڏيڏا وچي رهندا. اِهو ڪوئي جلاوطنيءَ ۾ يوحنا (John) جو هذيان (وقلڻ) نه آهي، پر ڪائناتي تباهيءَ جي پيغمبرانه بصيرت آهي. نيوڪلائي هٿيار-گهر جي ٿوري حصي جو ڌماڪو ئي اِنهيءَ تباهيءَ لاءِ ڪافي آهي.

”اِئمن ئي آهي. اڄ، ڇهين آگسٽ ١٩٨٦ع تي پنجاهه هزارن کان وڌيڪ نيوڪلائي (Nuclear) جنگي هٿيار آهن. سواي پوليءَ ۾ چئي سگهجي ٿو ته هر انسان بارود جي ڇئن ٽنن (Tons) متان وينو آهي، جنهن جي پوري ڌماڪي سان بارنهن پيرا زندگيءَ جو ناںءَ نشان ختم ٿي سگهي ٿو.“

مون ڪيئي سال اڳ هيروشيما تي نظم لکيو هو، جو ’وچون وسڻ آئيون‘ جي صفحي ١٨٧ تي ڇپيو آهي ۽ جنهن جا پويان بند آهن:

هي ڪير ڪڙو آ ڪنيءَ تي
هي ٿون آهين، هي ماڻ آهيان
جن امن نه آندو ڌرتيءَ تي.

ها، هيءَ اسان جي ڪاٺي آ
اِن اوچيءَ ڪاٺيءَ کي گڏجي
ڇا تـو مان آگ لڳائي آ!

ساڳيءَ طرح 'پٿڻ تـو پـور ڪري' جي صفحي ٦١ تي هڪ نثري نظم آهي:

”لڪن
ليمن
جمهوريت
اشتراڪيت
زنده آباد
مرده آباد،
۽ مون کي اهو پتو
ته منهنجي ننڊڙي ڌيءَ
جا ٻوڙ ماني ڪاڻ رهي آهي
اوچتو
ڪنهن بم سان
اُڏامي نه وڃي
۽ هن جي جسم جا ٽڪرا
هن جي ٻوڙ جي وٽيءَ ۾ نه اچي ڪرن“

اڄ گهڻا سياسي رهنما آهن جي ڪنهن اديب جو ايترو قدر ڪري ٿا سگهن جيترو گورباچوف گيبريل گارسيا مارڪويز جو ڪيو آهي؟

اديبن جي باري ۾ به، هر ڳالهه وانگر، هو چئن ساريءَ دنيا کي مخاطب ٿي چوي ٿو: ”ڏٺين صاف بياني جي پاليسيءَ ڪري گروهي تعصب ۽ مخالف نظرين کي برداشت نـه ڪرڻ جا رويا پڌرا ٿي پيا آهن. هڪ وقت تـه اهڙو هو، جڏهن ادبي برادريءَ ۾ ڏاڍي غم ۽ غصي جو اظهار ڪيو ويندو هو. اسان آنهن جي سامهون مرڪزي ڪميٽيءَ جا خيال رکيا. اسان چيو تـه اِها وڏي افسوس

Gul Hayat Institute

جي ڳالهه ٿيندي، جي تخليقي ڪم ڪرڻ ۾ متحد ٿيڻ بدران فنڪار ننڍين ننڍين ڳالهين تي وڙهندا رهندا، صاف بيانيءَ، صاف دليءَ ۽ جمهوري جذبي جي ناليءَ ۾ هو پراڻا بدلا چڪائيندا ۽ تنقيد کي انتقام وٺڻ جو ذريعو بڻائيندا. هن انقلابي دؤر ۾ سڀ کان بڇڙي ڳالهه اها ٿيندي، جي تخليقي ڪم ڪرڻ وارا ننڍين ننڍين ڳالهين ۾ وچڙي ويندا، ذاتي خواهشن پنهان ٿيندا ۽ بي معنيٰ، وڏن وڏن لفظن تي پنهنجي سگهه وڃائيندا ۽ تخليقي ڪم ڇڏي ڏيندا. پارٽيءَ جي مرڪزي ڪميٽيءَ اديبن کي جذباتي ذاتيات، پنهنجي پسند جي عادتن ۽ نهيل نڪيل سانچن کان مٿي رهي ڪم ڪرڻ لاءِ اتساهيو ۽ چيو، 'پنهنجي پاڻ کي بلند رکو ۽ عوام ۽ معاشري جو خيال ڪيو!' دانشور پنهنجي ذميواريءَ جي احساس کان ڪمرونئي پنهنجن تخليقي پوئين ۾ ڪم ڪن ۽ معاشري جي روحاني ترقيءَ جي مقصد کي سامهون رکن."

'ماسڪو نيوز'، 'نيو ٽائيمس' ۽ 'سوويت لٽريچر' ۾ گورباچوف جي حمايت ۾ ڪيئي مضمون اچي رهيا آهن ۽ اهي سارا مضمون انهيءَ ڳالهه جي تائيد ڪن ٿا، جا مان ٢٥ سالن کان مٿي عرصي کان چوندو رهيو آهيان. 'ساهيوال جيل جي ڊائري' جا مون ١٩٦٨ع ۾ لکي هئي، ان ۾ مون صفحي ٨١ تي لکيو آهي: "چين ۾ شايد انهيءَ ادبي بحران مان گذري رهيو آهي، جنهن مان روسي ادب اسٽالن جي دؤر ۾ گذريو هو. مون مسز راشديءَ کي روس ۾ جديد ادب، خاص ڪري اليا هرن برگ جي ناول **Thaw**، دودنتسوف جي جي ناول **Not by Bread Alone**، ايوگيني يوتوشينڪو **(Yevgeny Yevtusensky)** ۽ آندريئي وزنيسينسڪي **(Andrei Voznesensky)** جي باري ۾ پنهنجا تاثر ٻڌايا. يوتوشينڪو ۽ وزنيسينسڪي هن وقت روس جا چوٽيءَ جا شاعر آهن. مون مسز راشديءَ کي يوتو-شينڪو جي آتم ڪهاڻيءَ مان هيٺين گفتگو ٻڌائي، جا هن کي ڏاڍي وڻي:

Gul Hayat Institute

’ڪامريڊ! انقلاب مري چڪو آهي‘

’نه، انقلاب مئو نه آهي، بيمار آهي ۽ مان پنهنجي شاعري اڻمبيولينس ڪري ڪم آڻي رهيو آهيان.‘

”مون هن کي وزنيسينسڪي جي هڪ نظم ’My Achilles Heart‘ * مان هيٺيون بند پڙهايو، جو مشهور شاعر آڊن (Auden) انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي:

Our destruction is unthinkable
More unthinkable what we endure
More unthinkable still that a sniper
Should ever sever the quivering thread.

(’اسان جي تباهي سوچ ۾ به نه ٿي اچي سگهي/ اُن کان وڌيڪ سوچ ۾ نه ايندڙ اهو آهي ته ڪوئي بندوقچي ڪنهن لرزندڙ ڌاڳي کي ڪٽي ڇڏي!‘)“

ساڳئي ڪتاب جي صفحي ٢٣١ تي مون لکيو آهي:

”اڄ هنگريءَ جي ١٩٥٦ع واري انقلاب تي ڪتاب ‘The Revolt of the Mind’ پڙهيم. اهو ڪتاب ٻيءَ جنگ عظيم کان پوءِ هنگريءَ ۾ ڪميسار ۽ آرٽسٽن جي وچ ۾ پنجه ڪشيءَ جي باري ۾ آهي. اُتان جا اديب ۽ آرٽسٽ ڪنهن به ڪميسار جي اهڙي حڪم مڃڻ کان انڪار ڪن ٿا ته هنن کي ڇا تخليق ڪرڻ گهرجي. اُتان جي اديبن ڪميونسٽ پارٽيءَ جي غلاميءَ قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو ۽ هڪ ميٽنگ ۾ هڪ اديب رڙ ڪري چيو:

‘The writer is trying to defend his right to write what he wants to write.’

* آڪليز (Achilles) ـ ٽروجن (Trojan) جنگ جو يوناني هيرو، جنهن کي ’پئرس‘ زهر ۾ ٻڌل تير هنيو هو، جو هن کي کُڙيءَ ۾ لڳو هو، جتي تير لڳڻ کان سواءِ هو مري نه ٿي سگهيو. ‘Achille’s heel’ انگريزيءَ ۾ محاورو آهي ۽ سنڌائتي يا نازڪ حصي (Vulnerable part) کي چئبو آهي.

”متئين هنگريءَ تي ڪتاب ۾ صفحي ٣٨٥ تي زولتن زيلڪ جو اهو نظم آهي جو اڳ مون 'Behind the Iron Curtain' ڪتاب ۾ پڙهيو هو ۽ جنهن جو ترجمو مون ’ڪلهي پاتم ڪينرو‘ جي پهرئين صفحي تي ڏنو هو، جو بندش هيٺ اچي چڪو آهي.*

”مون کان وڌيڪ هنگريءَ جي گهٽ ٻوسات کي ٻيو ڪير محسوس ڪري سگهندو!

”جبر ڪميونسٽ جو هجي بورجوازيءَ جو يا فوجي آمر جو، جبرُ جبر آهي ۽ هر سچي اديب کي جبر کان نفرت هوندي آهي ۽ هو انهيءَ فلسفي جي ئي پاڙ پٽڻ چاهيندو آهي جنهن جي آڙ ۾ جبر ڪيو ويندو آهي.“

جڏهن منهنجي منتخب شاعريءَ جي پنجابي ترجمي تي فيض احمد فيض پيش لفظ لکي، ڪتاب جو مسودو احمد سليم کي واپس ڪيو هو، تڏهن هيٺئين نظم تي سوال جو نشان ڏئي ڇڏيو هئائين:

’جي،
’اينهان دي بين نال
’افيم نه بندي

---

* ’مان انهيءَ ساراهه جو مستحق نه آهيان،
’سچ پچ منهنجا دوست منهنجو جيءُ جلڻ لڳي ٿو
’جڏهن تون منهنجي سچائيءَ جي ساراهه ڪرين ٿو.
’مان انسان وانگر رهان ٿو، ۽ نه چيتي وانگر.
’منهنجي ستم زده دل ۾ خوف جو آستان آهي.
’اعتبار ڪر ته مان خوف زده آهيان! مان خوف زده آهيان!
’ها، پر—
’مون کي موت کان وڌيڪ خود فريبيءَ ۽ ذات جي زندگيءَ کان
’خوف ٿئي ٿو.‘
(هنگريءَ جو شاعر، زولتن زيلڪ)

Gul Hayat Institute

'تان،
'ڪيڙهي، چنگڙي سن
'ايهه،
'رتڙي، ڦُل... ....'

۽ مسودي واپس ڪرڻ وقت، احمد سليم کان پڇيو هئائين، ”اِهو نظم لکڻ وقت شيخ اياز کي ڇا خيال هو؟“

جڏهن احمد سليم مون کان اِهو سوال پڇيو هو ته مون هن کي چيو هو ”اسٽالن جي دؤر ۾ روسي ادب ۽ سياست جي تاريخ.“ اِهو جواب شايد احمد سليم کي نه وڻيو هو.

مان گورباچوف جي پيرسٽرائڪا ۽ گلاسنوسٽ کان متاثر آهيان ۽ في الحال منهنجو ڪميونسٽ دنيا، خاص ڪري روس، سان ڪوئي اختلاف نه رهيو آهي. هون ۽ ته ڪميونسٽ دانشور ۽ سائنسدان، جي Dissidents آهن اڄ ڇا ڇا چوندا رهيا آهن. ”مان پيو سخاروف (Sakharov) ٿيڻ نه ٿو چاهيان.“ چيني دانشور فئنگ لزهيءَ (Fang Lizhi) غالباً ١٩٨٧ع ۾ چيو، پر پوءِ هن نهايت دليريءَ سان چيو: ”چيني ڪميونزم کي مغربي جمهوريت وانگر بدلايو وڃي، ۽ شهري، جيڪي به پنهنجا حق گهُرن ٿا، انهن تي قبضو ڪن.“

چين ۾ هن وقت گولاگ (Gulag) يا چيني ثقافتي انقلاب (Chinese Cultural Revolution) واري فضا پيدا ڪرڻ نه ٿا چاهين ۽ ان ڪري فئنگ لزهيءَ تي ڪوئي جبر نه ڪيو ويو آهي، نه ته هو ته ان حد تائين ويو آهي جو چيو اٿائين:

"Marxism belongs to a special cultural stage that passed long ago. It is like some old clothing. People should take it off and put it aside now."

مان پاڪستان ۾ ساري زندگي هڪ Dissident اديب ٿي رهيو آهيان ۽ اِن ڪري مون اهڙي ادب کي نهايت غور سان پڙهيو آهي. جنهن ۾ اسٽالن جي مخالفت ڪئي وئي آهي. ڪڏهن

ڪڏهن ته ڪتاب آمريڪا ۾ ڇپيا مس آهن ۽ پاڪستان ۾ اچان پهتا ئي نه آهن ته مون ٻاهران گهرائي پڙهيا آهن. مان روس جو حامي آهيان ۽ آمريڪا، جا ڊگئس ۽ ڊانڊلي تينءَ دنيا ۾ مچائي آهي، ان جو سخت مخالف آهيان. هو جمهوريت جي ڳالهه ڪري اسان کان جمهوريت کسڻ چاهين ٿا. بار بار فوجي ڪو (Coup) آڻين ٿا ۽ دنيا ۾ اقتصادي ڦرلٽ جا بناني آهن ۽ ملڪن کي قرضن ۾ وچڙائي غلام بڻائي ڇڏيو اٿائون. ڪميونزم ۱۹۱۷ع ۾ انسان جي نجات جي خواب جي تعبير هئي، پر چاڪاڻ جو منهنجي ڪميونزم سان ڏيڻ ويٺ ايم. اين. راءِ جي معرفت ٿي هئي، جو ان وقت اسٽالن سان اختلافن سبب ڪميونسٽ انٽرنيشنل کان علحده ٿي چڪو هو ۽ هندستان ۾ پنهنجي 'ريڊيڪل ڊيموڪريٽڪ پارٽي' قائم ڪئي هئائين ۽ پنهنجي هفتيوار (Independent India) ۾ اسٽالن خلاف ڪيترائي مضمون لکيا هئائين، جي مون ڪاليج جي زماني ۾ پڙهيا هئا، ان ڪري مون کي اسٽالن جي باري ۾ پنهنجا شڪ شبها هئا ۽ اُن ڪري مان اهو هر ڪتاب پڙهندو هوس، جنهن ۾ اسٽالن جي جبر جي ڪائي نه ڪائي شڪايت هوندي هئي. اُها شڪايت هاڻي صحيح نڪتي آهي ۽ 'ماسڪو نيوز' ۾ ڪن ڪن مضمونن ۾ اسٽالن کي Monster ڪوٺيو ويو آهي ۽ ان ڪري تاريخ منهنجي سوچ صحيح ثابت ڪئي آهي، جنهن جو اظهار مون پنهنجي نثر ۾ ڪيترو وقت اڳي ڪيو آهي. بهتر آهي ته هتي انقلاب کان پوءِ روسي ادب جي اُپٽار ڪيان ۽ ادب ۽ فن تي اسٽالن جي اُنهن بي انتها زيادتين جو ذڪر ڪيان. اِن ۾ سنڌ جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي ڀلائي آهي ته بين الاقوامي تاريخ ۾ هو پنهنجون ڪمزوريون ڀليءَ ڀت ڄاڻي ۽ پنهنجي اصلاح ڪري، ۽ وري شخصيت پرستيءَ (Cult of Personality) ۾ اعتبار نه ڪري.

غالباً ۱۹۴۸ع ۾ مون هڪ ڪتاب پڙهيو هو Out of the Night. اهو ڪتاب ڊاڪٽر محڪريءَ منهنجي دوست شيخ عبدالستار کي پڙهڻ لاءِ ڏنو هو، جو هائي ڪورٽ ۾ اڊيشنل ائڊووڪيٽ جنرل آهي. ان وقت اسان ٻئي ڪراچيءَ ۾ گڏ رهندا هئاسين. شيخ

عبدالستار ترقي پسند اديب هو ۽ هن ڪهاڻي ’حليما‘ لکي هئي، جا گوبند مالهيءَ جي رسالي ’ريگستاني ڦول‘ ۾ شايع ٿي هئي. عبدالستار وري اهو ڪتاب مون کي پڙهڻ لاءِ ڏنو هو. اهو ڪتاب هئمبرگ جي مي مين (خلاصين) جي سيڪريٽريءَ جو لکيل هو ۽ اُن ۾ ڏيکاريل هو ته هن ڪميونسٽ پارٽي ڇو ڇڏي ۽ هن ۽ هن جي زال سان ۽ ٻين ساٿين سان، جي اسٽالن جي خلاف هئا، ڪيڏا ويل وهايا ويا. ڪتاب پڙهي منهنجي لُونءِ لُونءِ ڪانڊارجي وئي هئي. مان تصور به نه ٿي ڪري سگهيس ته اسٽالن ايترو ديوانگيءَ جي حد تائين ظلم ڪري ٿي سگهيو. مون ڪتاب کي سامراجي پروپئگنڊا سمجهيو، جيتوڻيڪ تحرير ۾ ايتري جذبات جي شدت هئي ۽ اها اهڙيءَ ريت مصنف جي دل جي گهراين مان ٿي نڪتي، جو مون کي اها ڪوڙي نه ٿي لڳي. ڪافي سال پوءِ مون برٽش ڪميونسٽ پارٽيءَ جي ميمبر رجني پامردت جو ڪتاب ’دي انٽرنئشنل‘ پڙهيو، جنهن ۾ به اهڙيءَ حيرت انگيز ڳالهه جي تائيد ڪئي وئي هئي ته ’اسٽالن به ملين مخالف مارايا هئا ۽ تاريخ کي اجهان هن تي فتوي ڏيڻي هئي ته انهيءَ قتل و غارت جي باوجود، اسٽالن هڪ عظيم رهنما هو يا نه.‘ اهڙيءَ طرح مون انگلنڊ جي روزاني ڪميونسٽ اخبار ’ڊيلي ورڪر‘ جي ايڊيٽر، ڊگلس هائيڊ، جو ڪتاب **‘I Believed’** پڙهيو، جنهن به ساڳيا تاثرات ڏنا هئا. ٻئي هڪ مشهور ڪتاب **God That Failed** ۾ عظيم مصنفن، رومين رولان، آندري ييد، وغيره جا به اهڙائي خيال هئا. آمريڪا جي مشهور ناول **Spartacus** ۽ ٻين ناولن جي مصنف، هاورڊفاسٽ، جڏهن پارٽي ڇڏي ته ان جا پنهنجي ڪتاب (نالو ياد نه آهي) ۾ جي سبب ڏنائين، تن به اسٽالن جي باري ۾ ذهن تي ڪو خوشگوار تاثر نه ڇڏيو. ١٩٤٨ع ۾ منهنجو هڪ دوست هو، موتي ٻامجي، جنهن سان ۽ جنهن جي ڪرستان محبوبه روز **(Rose)** سان ڪراچي ڪافي هائوس ۾ ملاقاتون ٿينديون هيون. هو ٽراٽسڪائيٽ هو ۽ اُن زماني ۾ ترقي پسند دنيا ۾ ٽراٽسڪيءَ جو پوئلڳ هجڻ جهڙي وڏي گار ڪانه هئي. اهڙي

ساٿيءَ کي غدار ۽ آزاديءَ کان پوءِ انگريز سامراج جو انجنٽ سمجهيو ويندو هو. هن مون کي ٽراٽسڪيءَ تي ڪيترائي ڪتاب پڙهڻ لاءِ ڏنا. جڏهن مون ٽراٽسڪيءَ جو ڪتاب 'ڪميونسٽ انقلاب جي تاريخ' پڙهيو ته منهنجا ڪپاٽ کلي ويا. ڇا نه انقلابين جي ڪردار نگاري هئي اُن ۾! تاريخ جو اهڙو ڪتاب مون اڳ ڪڏهن به نه پڙهيو هو. مون ٽراٽسڪيءَ جا ٻيا به ڪتاب Perma-nent Revolution ۽ اسٽالن سان جهيڙي متعلق ڪتاب پڙهيا. منهنجي عمر اڃان ڇويهه سال هئي ۽ اُن ساري تنازعي متعلق ڪوئي قطعي فيصلو ڪرڻ منهنجي مطالعي ۽ فهم کان بعيد هو، پر منهنجي من ۾ جي وسوسا ايم. اين. راءِ جي مطالعي پيدا ڪيا هئا، سي وڌيڪ مضبوط ٿيا ۽ مخدوم محي الدين وانگر مان اسٽالن کي قافلي سالار سمجهڻ کان انڪار ڪيو. مان هڪ اديب هوس ۽ انقلابي سياست ۾ گهٽ ملوث هوس، پر پوءِ به منهنجا گهرا دوست گهڻو ڪري ڪميونسٽ هئا، جي اسٽالن کي پير و مرشد سمجهندا هئا ۽ هن جي شان ۾ گستاخي وڏي ۾ وڏو گناهه سمجهندا هئا. خود سوڀي به ڪجهه وقت اڳ مون کي ٻڌايو ته هو ٽراٽسڪيءَ کي ڪنهن حد تائين صحيح سمجهندو هو، پر پارٽي ميمبر جي حيثيت ۾ اها ڳالهه چئي نه سگهندو هو. ڪيئن به هو، مون پنهنجن دوستن کي ناراض ڪرڻ نه ٿي چاهيو ۽ اسٽالن جي باري ۾ چپ چاپ ڳالهائيندو هوس. پر پوءِ منهنجي مطالعي اها ڳالهه مون تي چٽيءَ طرح ظاهر ڪئي ته اسٽالن فن ۽ ادب جو ناس ڪندڙ هو ۽ هن شاعر ۽ اديب کان تحرير جي آزادي ايتري کسي هئي، جيتري زار به نه کسي هئي. زار به دوستووسڪيءَ کي گولي هڻڻ کان ٿورو وقت اڳ، اُن سزا جي معافيءَ جو اطلاع ڏنو هو. بهتر آهي ته مان انقلاب کان پوءِ سوويت ادب جي تاريخ ۽ اسٽالن جي دؤر ۾ اديبن ۽ شاعرن تي جبر و ستم جو تفصيلي احوال ڏيان، جو مون مختلف ڪتابن جي مطالعي مان هٿ ڪيو آهي.

انقلاب کان پوءِ ١٩٢٠ع تائين، سوويت ادب انقلاب کان

اڳ وارين تحريڪن کان متاثر رهيو هو ۽ ڪوئي به ادب جو نئون نمونو (Style) نه آڻيو هو، جنهن جون جڙون علامت پسندي * (Symbolism) ، مستقبل پسندي ** (Futurism)، ۽ اڻويهين صديءَ واري حقيقت نگاري (Realism) نه هيون.

* علامت پسندي (Symbolism) ـ اڻويهين صديءَ ۾ آرٽ جي وڌيڪ فطري تصويرڪشي (Naturalistic Representation) تي زور ڏنو ويو هو. پر علامت پسندن (Symbolists) کي اها ڳالهه پسند نه هئي ته فطرت (Nature) جو نقل پيش ڪيو وڃي. انهن آرٽ کي ڪنهن تصور جي اظهار جو ذريعو بڻايو جنهن ۾ انهن پنهنجي ڪلپنا کي روپ ڏنو. مشهور فرينچ مصور، پال گوگن (Paul Gauguin)، فطري تصوير ڪشيءَ کان ڪناره ڪشي ڪئي ۽ اها ڳالهه هن جي فن پارن مان ظاهر آهي، جيئن ٽهٽيءَ (Tahiti) ۾ بڻايا ۽ جن ۾ هن پراچين جيوت جي سرلائيءَ ۽ سادگيءَ جا چٽر ڪيا هئا. اُن تحريڪ تخيل کي روپ ڏنو ۽ باهرين هيئت (Form) جي پرواهه نه ڪئي. اها تحريڪ شاعريءَ تي به اثرانداز ٿي ۽ خاص ڪري فرينچ ۽ روسي شاعريءَ تي. مون اهڙي شاعريءَ جا ڪجهه مجموعا پڙهيا آهن. رامبو (Rim-baud)، ميلارمي (Mallarme) ۽ ٻيا فرينچ شاعر علامتن (Symbols) کي هڪ مثاليءَ ۽ اڻڏٺل حقيقت جي اظهار لاءِ ڪم آڻيند هئا. اردو شاعر، ميراجي، علامت پسنديءَ کان شعوري طور متاثر هو ۽ هن پنهنجي ڪتاب 'ديس ديس کی نظمین' ۾ رامبو ۽ ميلارمي جا ڪامياب منظوم ترجما ڏنا آهن.

ويهين صديءَ ۾ اُن تحريڪ اُنهيءَ آرٽ جي پيشروي ڪئي جنهن فطري تصويرڪشيءَ کان ڪنارو ڪيو.

** مستقبل پسندي (Futurism)ـ اها اطالوي تحريڪ هئي، جنهن جو افتتاح شاعر مئرينيٽي (Marinetti) ١٩٠٩ع ۾ پئرس ۾ ڪيو هو. اُن تحريڪ ڪيئي پڌرناما شايع ڪيا هئا، جن ۾ چيو

شاعرن جي زنده اڪثريت جون ساڳيون روايتون هيون. الڪساندر بلوڪ (Alexander Blok)، آنڊريئي بيلي (Anderi Bely)، (جنهن جو ناول 'پيٽرسبرگ' مون کي ڏاڍو وڻيو آهي) وغيره، علامت پسنديءَ سان واسطو رکندا هئا، ۽ ولاديمير ماياڪو-فسڪي (Vladimir Mayakovsky) ۽ بريس پاسترناڪ (Boris Pasternak) مستقبل پسنديءَ سان. نثر ۾ مئڪسم گورڪي، اليڪساندر سيرافيموويچ (Alexander Serafimovich) وغيره حقيقت نگاريءَ جي روايت تي عمل پيرا رهيا. ۱۹۲۱ع ۾ هڪ تحريڪ آئي جنهن نظرياتي پابندين ۽ روايتي حقيقت نگاريءَ سان آزادي حاصل ڪئي. اُن ڏس ۾ايو گيني زمياتن (YevgeniZamyatin) جو ناول ۽ ڪهاڻيون اهميت وارديون هيون. زمياتن جو ناول (We) روس کان ٻاهر غالباً ۱۹۲۰ع ۾ ڇپيو هو ۽ پينگئن ماڊرن ڪلاسڪس (Penguin Modern Classics) پاران اُن جو ترجمو ٿيون ڀيرو ۱۹۸۳ع ۾ شايع ٿيو آهي، ۽ هن جون ڪهاڻيون The Dragon and Other Stories جو ٻيو ڇاپو بہ ساڳئي سال ۾ شايع ٿيو آهي. زمياتن ۱۹۰۵ع ۾ سينٽ پيٽرسبرگ ۾ ڪيئي مهينا جيل ۾ قيد تنهائيءَ ۾ رکيو ويو هو. ۱۹۰۶ع ۾ هن کي شهر بدر ڪيو ويو هو پر ۱۹۰۶ع کان ۱۹۱۱ع تائين هو روپوش رهيو هو. ۱۹۱۱ع ۾ هن کي شهر نيڪالي ڏني وئي. ۱۹۱۳ع ۾ هن کي معافي (Amnesty) ملي. هو پوءِ انگلنڊ هليو ويو ۽ ۱۹۱۷ع جي انقلاب کان پوءِ موٽي

صفحي ۱۹۳ تان آندل

ويو هو تہ اُن تحريڪ جو مقصد جديد زندگيءَ جي مزاج (Spirit) جو اظهار هو— جديد زندگي، جنهن کي فولادي عزم هو، تپش هئي، فخر هو ۽ انڌا ڌنڌ تيز رفتاري هئي. اُن نہ رڳو آرٽ، شاعريءَ ۽ ٻئي ادب پر فن تعمير (Architecture) تي بہ اثر وڌو. روسي شاعري اُن کان ڏاڍو متاثر هئي. پهرين مهاڀاري لڙائيءَ کان ڪجهہ سال پوءِ اها تحريڪ ختم ٿي وئي.

Gul Hayat Institute

آيو، جو تہ هو بالشويڪ پارٽيءَ ۾ هو گورڪيءَ جي مدد سان هن کي سرڪاري ملازمتون بہ مليون. جينوٽيڪ زار جي زماني ۾ هن جا ڪتاب بندش هيٺ آندا ويا هئا. ١٩٢٠ع ۾ (We) جي اشاعت کان پوءِ هو عتاب هيٺ آيو ۽ ١٩٣١ع ۾ گورڪيءَ جي سفارش تي اسٽالن هن کي روس ڇڏي وڃڻ جي اجازت ڏني. ڇهہ-سالن کان پوءِ هو پئرس ۾ مري ويو. 'We' ۾ زمياٽن، انهيءَ مستقبل جي يوٽوپيائي خواب جو تصور ڏنو آهي، جنهن هڪ مطلق-العنان (Totalitarian State) رياست ۾ انسانن کي نالا نہ هوندا، رڳو انهن جا نمبر هوندا. ڪتاب مطلق العنانيت خلاف بغاوت آهي. اهو ڪتاب جارج آرويل جي ڪتاب '١٩٨٤ع' ۽ آلڊوس هڪسلي (Aldous Huxley) جي ناول Brave New World جو پيش-خيمو آهي. هن جي ڪهاڻيءَ 'اجگر' (Dragon) ۾ هڪ ماڻهوءَ جو يونيفارم گم ٿي ويو آهي ۽ هن پاڻ کي بندوق سان اجگر ۾ بدلايو آهي؛ ۽ ٻيءَ ڪهاڻيءَ 'غار' ۾ پيٽرسبرگ جو شهر تاريخ کان اڳ جو برفاني صحرا ٿي پيو آهي. زمياٽن، اسٽالن واري دور ۾، ڄڻ ڪفر جو مرتڪب هو. پر هن ۾ ڪافي تصور، طنز مزاح، بذلہ سنجي ۽ شاعري آهي. روس جا ڪجهہ اهم نثر نويس ميخائيل زوشينڪو، ڪانسٽانٽن فيڊن ۽ وينيامن ڪئويرن (Veniamin Caverin) زمياٽن جي ٽولي ۾ شامل هئا ۽ ٽولي کي 'سيراپين برادرز' (Serapion Brothers) چيو ويندو هو. پر ڪجهہ سال پوءِ انهن اديبن جي غيرسياسي پروگرام کي پارٽيءَ جي تنقيد نگارن ننديو ۽ آن ۾ شريڪ اديب انقلاب جي ٻئي ڏهاڪي ۾ ٽڙي پکڙي ويا. ١٩٢٠ع ۾ ٻيا نقاد پيدا ٿيا، جن جو مُک شڪلوفسڪي (Shklo-vsky) هو، جن ادبي تخليق جي فني ۽ هيئتي (Formal) پهلوءَ کي اوليت ڏني ۽ ان جي مواد ۽ پيغام کي ثانويت. پر ڇاڪاڻ جو آها ڳالهہ روس جي روايتن جي خلاف هئي، ان ڪري ان جو رد عمل نهايت شديد ٿيو. خاص ڪري حڪومت جي دائرن ۾، جن لاءِ رڳو اديب جي پيغام کي اهميت هئي. ١٩٢٧ع ۾ جيسٽائين

Gul Hayat Institute

آها تحريڪ به ٽڙي پکڙي وئي، تيستائين آها نون اديبن کي اُتساهيندي رهي ۽ تنقيدي اوک ڊوک جو ذريعو هئي. ساريون تحريڪون جن کي جماليات جي نون طرزن (Aesthetic Innovations) جون دعوائون هيون يا ته پاڻ ئي ٻي جان ٿي ويون يا دٻايون ويون. ڪي ٻاهرين رجحانن جي اثر هيٺ رهيون ۽ ڪي وري انقلاب کان اڳ وارن رجحانن کي نئين سر زنده ڪري ۽ آياري رهيون هيون. انهن ۾ ڪا خاص تخليقي سگهه نه هئي پر آهي صرف انقلاب کان پوءِ انهن حالتن سان چٽي جدوجهد ڪري رهيون هيون، جن ۾ دانش ۽ فن جا آهي مظاهرا دٻايا ويا، جي بورجوازيءَ جي سهپ سبب ڪنهن بندش هيٺ نه هئا. تصوريت (Imaginism) جي تحريڪ انگريز تصور پسندن (Imagists) کان متاثر ٿي هئي پر ١٩٢٧ع تائين پنهنجو پاڻ ختم ٿي وئي. اُن تحريڪ شاعريءَ ۾ تصور کي اوليت ڏني. اُن جو ٻيو موضوع تيزيءَ سان وڌندڙ شهرن ۾ فرد جي تنهائي ۽ تباهي هئي. مشهور شاعر سرگئي يسينن (Sergei Yesenin) ان تحريڪ سان وابسته هو. ٻي اهم تحريڪ تعميريت (Constructionism) هئي. اُن ۾ مستقبل-پسنديءَ وانگر جديد ٽيڪنالاجيءَ جي پرستش هئي ۽ اُن پاڻيو ٿي ته هڪ نظم به هڪ تعمير هئي، ۽ اُن کي ائين ٺاهيو هو جيئن هڪ انجنيئر پنهنجي ڊرائنگ بورڊ تي ڊزائين ڪيندو آهي.

اهي اديب ۽ شاعر مستقبل پسندن (Futurists) سان مقابلو نه ڪري سگهيا، جن جي اڳواڻي مشهور انقلابي شاعر ماياڪوفسڪي ڪري رهيو هو ۽ جن کي انقلاب سان مجاهدانه سپردگي (Militant Commitment) هئي. ماياڪوفسڪيءَ جي تحريڪ کي L E F A (Left front of arts) چيو ويندو هو. سوويت لٽريچر ٻئي روسي ادب کان مختلف هو، ڇو ته اُن جي وابستگي اُن تاريخي، سياسي ۽ سماجي تبديليءَ سان هئي، جا آڪٽوبر انقلاب آندي هئي. اديب، سماج ۽ رياست جي تعلقات ۾ به انقلاب اچي چڪو هو. پر ١٩١٨ع کان ١٩٢٩ع تائين سوويت يونين جي ادبي

Gul Hayat Institute

زندگيءَ ۾ اِها خاص ۽ سڌي دست اندازي نہ هئي جا ان کان پوءِ ڪئي وئي. ١٩٢٣ع ۾ عوامي ڪميسارن جي ڪائونسل (Coun-cil of Peoples Commissars) وري وجود ۾ آندي وئي پر آها پنهنجي پيش رو ڪائونسل کان مختلف هئي، جا زار جي زماني ۾ ڪم ڪندي هئي ۽ اَن ڪنهن کي اهڙيءَ ڳالهہ لکڻ لاءِ مجبور نہ ڪيو، جنهن ۾ هن جو اعتبار نہ هو. جولاءِ ١٩٢٥ع ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ جي مرڪزي ڪميٽيءَ ٺهراءُ بحال ڪيو تہ ادبي حلقن جي جهيڙي ۾ نہ پوڻ گهرجي ۽ اُنهن جا فيصلا نہ ڪيا وڃن. اُن وقت آئنا تولي ليونا ڪارسڪي (Anatoli Lunacharsky) ثقافتي ڳالهين جو نگران هو ۽ ڪافي بالشيوڪ رهنما، لينن، ٽراٽسڪي، بخارن وغيره پاڻ بہ عظيم دانشور هئا ۽ جيتوڻيڪ آنهن کي پنهنجن اڪثر همعصر دانشورن لاءِ نفرت هئي، تڏهن بہ آنهن اِها ڳالهہ تسليم ڪئي هئي تہ تخليقي عمل (Creative process) تي انتظامي ضابطو نہ هوندو ڇوتہ اڪثر اهڙي معاملي ۾ ضابطو نيڪ نہ هوندو آهي. اِهو بہ ڇڻ طيءِ ڪيو ويو هو تہ آرٽ توڙي سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي معاملي ۾ انقلاب کان اڳ جا طورطريقا اختيار ڪيا ويندا. هر هاري ۽ ڪارخاني-مزدور راتوواهيءَ انجنيئر، اديب ۽ مصور نہ ٿي سگهندا. ان دؤر جو ادارو، پرولي ڪلٽ (Prole cult) جيتوڻيڪ اهڙي ڪوشش ڪري رهيو هو تہ ڪسانن ۽ مزدورن ۾ تيزيءَ سان شاعر ۽ ناول نويس پيدا ڪيا وڃن، پر حڪومت جي اهڙيءَ مهم جي پارٽيءَ مخالفت ڪئي هئي ۽ ١٩٢٣ع ۾ اُها مهم ختم ڪئي وئي هئي. مستقبل پسندن (Futu-rists) ۽ علامت پسندن (Symbolists) جي اصطلاحن ۾ ائين نظم لکيا ٿي ويا جيئن فيض احمد فيض جي محاورن کي استعمال ڪندي اردوءَ ۾ ترقي پسند شاعرن نظم لکيا آهن، جن جو اثر رڳو اُردوءَ جي پڙهيل ڳڙهيل وچولي طبقي جي نهايت ٿورڙي حصي تي ٿيو آهي. مون کي ڪنهن دوست ٻڌايو هو تہ پاڪستان جي ڪسان

ڪانفرنس ۾ خود فيض جڏهن نظم پڙهيو هو ته اڪثر ٻڌندڙ واڳڙا ٿي ويا هئا ته هي ڪهڙي ٻوليءَ ڳالهائي رهيو آهي. اُن جي برعڪس مون جڏهن سن ڪانفرنس ۾ پنهنجي آپيرا ’دودي جو موت‘ پنجاهه هزارن ڪان وڌيڪ ماڻهن جي روبرو پڙهي هئي ته سڄي سڄو وقت مات سان ٻڌندا رهيا هئا ۽ جڏهن آها پوري ٿي هئي ته ڪافي دير پنڊال تاڙين سان گونجندو رهيو هو. جڏهن محفل برخواست ٿي هئي، تڏهن اي.ڪي. بروهيءَ مون کي چيو هو ته ”اياز! اِن ۾ سنڌ جي روحانيت ته نظر نه ٿي آئي.“ تنهن تي علي محمد شاه راشديءَ هن کي چيو هو ته ”بروهي صاحب! مون برصغير ۾ ڦهريون پيرو حواس باخته ڪندڙ شاعري ٻڌي آهي.“ ۽ پوءِ خانبهادر کهڙي ڏانهن منهن ڦيرائي پڇيو هئائين: ”خانبهادر! آڇئي تو سمجهه ۾ ته سنڌ ڪيڏانهن وڃي رهي آهي؟“ کهڙو ڦڪي ڪِل ڪلي چپ ٿي ويو هو. اردوءَ جي ترقي پسند شاعريءَ وانگر، روس ۾ انقلاب ۽ مشين تي نظر؛ اجتماع (Collective) ۾ ذات جي انحراف (depersonalization of man) جي ڪوشش ۽ پراڻيءَ تهذيب سان شدت پسنديءَ سان قطع تعلق، اهي سڀ ڳالهيون گوشت پوست واري ڪسان ۽ مزدور کي نه آئڙيون. اديبن ۽ شاعرن مان تمام ٿورا پيدائشي پرولتاري هئا، مثلاً ميخائيل گيراسيموف، وئسلي-ڪازن ۽ ولاديمير ڪرلوف، پر اُنهن کان به وڌيڪ جهڳڙالو نظريي ساز (Theoritician) هو آليڪسي گئستوف، جو هڪ اسڪول ماستر جو پٽ هو.

جيئن سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ ۽ صنعتي انتظام ۾ پارٽيءَ کي، انقلاب جي اوائلي دؤر ۾، بورجوا ماهرن تي مدار ٿي رکڻو پيو، تيئن آرٽ ۽ ادب ۾ به اُنهن اديبن سان اشتراڪ ڪرڻو پيو جن جي ڪمٽمينٽ (Commitment) ڪنهن سان ڪانه هئي ۽ جن کي ’همسفر‘ (Fellow travellers) چيو ويندو هو. آهي فني سچائيءَ کي سياسي لحاظ کان نه ڏسندا هئا ۽ نظرياتي معاملن ۾ اعتبار جوڳا نه هوندا هئا ۽ اُنهن جي سوچ ويچار ۾ ٻڏتر هوندي

هئي. ١٩٢٠ع واري ڏهاڪي جي آخر تائين، جڏهن اسٽالن پنهنجن سياسي حريفن کي شڪست ڏني، پارٽيءَ جي بنيادي پاليسي اها هئي ته اديبن کي انقلاب جي نصب‌العين ڏانهن راغب ڪيو وڃي ۽ انهن کي سماجي ۽ سياسي لحاظ سان ساٿي بڻايو وڃي ۽ نه پارٽيءَ جي اوٽ تي هلڻ وارا (Conformists) انهن‌مان ڪن ته واقعي فني خوبصورتيءَ سان گڏ انقلابي ادب به ڏنو هو جنهن سان پارٽيءَ جو ڏورانهون مقصد پورو ٿي ٿيو. ١٩٢٠ع واري ڏهاڪي جو سوويت ادب، جو مالامال ۽ طرح طرح جو آهي، آن ڏهاڪي کان پوءِ واري ادب وانگر نه آهي.

ڪيترن شاعرن ته آڪٽوبر انقلاب جي نه رڳو مدح سرائي ڪئي پر آن تي نعتيه ڪلام به لکيا. علامت پسند الڪساندربلوڪ مشهور نظم ”ٻارهن“ (“Twelve”) لکيو ۽ انقلاب کي يسوع جي آمد سان ڀيٽ ڪيائين. بيلي (Beli) به ساڳيءَ طرح لکيو. سرگيئي يسينين (Sergei Yesinian) (جنهن جو پڇڪن کان پوءِ روسي شاعريءَ ۾ اهين درجو آهي، جيئن سنڌي شاعريءَ ۾ شاهه لطيف کان پوءِ سچل سرمست جو آهي)، بالشيوڪن جي تصور کي نهايت غلط سمجهيو ۽ ڀانيو ته هو ڪا ديهاتي يوٽوپيا (Rural Utopia) ناهي رهيا آهن، جنهن ۾ ڪوئي آفاقي سمجهوتو ٿي ويندو ۽ انسان ذات ۾ ڀائپيءَ پيار اچي ويندو. رڳو مايا ڪوفسڪي ئي انقلاب جي صحيح اهميت سمجهي سگهيو. ١٩١٧ع ۾ ئي هن چيو ته ”سوشلسٽن جي عظيم بدعت (Heresy) اڄ سچي ثابت ٿي رهي آهي ۽ اهڙي حقيقت ٿي چڪي آهي، جا اڳ نه ڪڏهن ٻڌي وئي نه سڻي وئي.“ هو اهڙيءَ ڳالهه کي روحاني بڪواس سمجهندو هو ته تاريخ جي عظيم رد و بدل ۾ ڪوئي خدا جو هٿ آهي. هن پنهنجي هڪ طنزيه ناٽڪ ۾ ڏيکاريو ته:

“Entry in The proleterian kingdom is forbidden to the poor in spirit” and granted only to him ‘who has calmly planted a knife into the enemy’s

body and walked away with a song'." *
هن وقت تائين سوويت اياماڪاريءَ ۾ انقلاب کي ماياڪو-
فسڪيءَ * کان بهتر ڪوئي ادبي ساٿي نہ مليو آهي.

* "پرولتاري سلطنت ۾ 'اندر ۾ ويچاري' جي داخلا بند آهي ۽ رڳو انکي اچڻ جي اجازت آهي، جو ماٺ ميٺ سان دشمن جي بدن ۾ چاقو کپائي، گيت ڳائي، رمندو ٿو رهي."
نوٽ:- مسيحيت موجب خدا جي سلطنت ۾ داخلا رڳو "اندر ۾ ويچاري" کي آهي.
* مان ماسڪو ۾ پيڪنگ هوٽل ۾ لٿل هوس، جو 'ماياڪوفسڪي اسڪوائر' جي سامهون آهي. هوٽل جي سامهون ماياڪوفسڪيءَ جو ديوپيڪر بت آهي، جو ڪاري پٿر (سنگ آسود) مان ٺاهيو ويو آهي. ماياڪوفسڪيءَ جي بت هيٺان منهنجو ۽ منهنجي گائيڊ اِرينا جو فوٽو نڪتل آهي جو منهنجي البم ۾ آهي. اِرينا ۲۵ ورهين جي نهايت ذهين روسي ڇوڪري هئي، جا مون سان اٽڪل ڏهاڪو ڏينهن گڏ هئي پر ائين ٿي لڳو تہ اسان صدين کان آشنا آهيون. گهڻا کان پوءِ اهڙي پرديسي همسفر مون کي نہ ملي آهي. انهيءَ کان مون پڇيو هو تہ ماياڪوفسڪيءَ آپگهات ڇو ڪيو؟ هو تہ انقلاب جو شاعر هو ۽ هن کي زندگيءَ سان بيحد محبت هئي؟ اِرينا جواب ڏنو هو تہ "هو ساڳئي وقت ٽن عورتن سان عشق ڪندو هو. لِليا (Lilia)، آسيپ برڪ (Osip Brik) ۽ هڪ ٽين عورت [نالو وسري ٿو وڃي] جا انقلاب کان پوءِ فرانس لڏي وئي هئي. هو ٽنهي مان چونڊ ڪري نہ سگهيو تہ ڪهڙيءَ سان گذارو ڪري ۽ ان ڪري ٽٽي پيو ۽ آپگهات ڪيائين." مون اِرينا کي ٻڌايو تہ لکنو جو نواب واجد علي شاهہ تہ نہ رڳو نواب هو پر شاعر بہ هو. هن کي "اختر پيا" ڪوٺيو ويندو هو ۽ هن جي حرمسراءِ ۾ ٽي سؤ عورتون هيون ۽ هن جا ٽنهي سؤن سان جنسي

(ڏسو صفحو ۲۰۱)

فقط ماياڪوفسڪي ئي اهڙو شاعر هو جنهن جي شاعريءَ ۾ پنهنجي دور جي صحيح عڪاسي آهي ۽ اسٽالن ڪـي وزني سبب هو، جو هن ماياڪوفسڪيءَ کي سوويت دؤر جو عظيم ترين شاعر ڪوٺيو هو.

سوويت ادب جو اوائلي دؤر نهايت چڱو هو ۽ انقلاب جي باري ۾ اهڙا نظم وري نه لکيا ويا آهن جن ۾ آندل جذبا سچا آهن ۽ شاعر جي روح مان نڪتا آهن، جيتوڻيڪ روسي اديبن ۾ آڪٽوبر انقلاب جا مداح پوءِ بہ ڪيترائي هئا. سوويت يونين جي عظيم شاعر آنا- آخمتوفا جـي پهرئين مڙس، نڪولائي گوميلاف، کـي انقلاب دشمنيءَ سبب گولي هڻي ماريو ويو هو ۽ انڪري اخمتوفا شروع ۾ ئي انقلاب کـي مشڪلاتن جو پيش خيمو سمجهيو هـو جنهن ۾ ”شاعري هڪ بکئي پينوءَ وانگر ڏارين جا درکڙڪائيندي رهندي، جي کُلي نہ کلندا“ شاعرُ آسپ مينڊلسٽام بـہ، جنهن جي

ڏيلتات رهيا هئا. آن تـي اِرينا ڏاڍو کِلـي هئي ۽ چيو هئائين: ”توهان مشرقي ماڻهو بہ عجيب آهيو! تون ساڳئي وقت گهڻن سان عشق ڪندو آهين؟“ مون هن کي چيو هو تہ ”مان هڪ ئي وقت فقط هڪ عـورت سان محبت ڪري سگهندو آهيان. رڳو هڪڙي پيري ساڳئي وقت بہ عورتون منهنجيءَ زندگيءَ ۾ آيون هيون پر انهن مان بہ هڪڙيءَ سان منهنجو Platonic Love) هو ۽ هاڻي انهيءَ جي سارمون کي ڏاڍو ستائيندي آهي.“ اِن تي ارينا چيو هو: ”'Unrequited Love' ائين ڏـي ڏيندو آهي.“ تازو جولاءِ ٨٨ع ۾ اسپيوتنڪ (Sputnik) جـي پرچي ۾ ماياڪوفسڪيءَ جي ٻن عشقن جي باري ۾ مضمون آيو آهي تہ ماياڪوفسڪيءَ، جو نهايت خوش اخلاق انسان هو، ڪيئن هڪ پرڻيل عورت سان عشق ڪيو ۽ هن تي ڪيئن زور آندائين تہ پنهنجي مڙس کي ڇڏي، هن سان شادي ڪري، توڙي هـن جو مڙس سندس اديب دوست هو؛ ڪيئن هن جي بدتر تي هو

(ڏسو صفحو ٢٠٢)

گوميلوف ۽ اخمتوفا سان دوستي هئي، نئين نظام سان نڀي نه سگهيو. بورس پاسترناڪ (Boris Pasternak) کي آڪٽوبر ١٩١٧ع کان وٺي ئي انساني فطرت ۾ خاص ڦيري جي اميد نه هئي، جا ڳالهه هن ڪيترو وقت پوءِ پنهنجي نوبل انعاميافته ناول 'ڊاڪٽر زواگو' ۾ ڪئي آهي. ڪيترن ئي روسي اديبن اوان بيونن (Ivan Bunin) جنهن جي ڪهاڻين جو انگريزي ترجمو Gentleman from Sanfrancisco and Other Stories مون ويجهڙائي ۾ ئي پڙهيو آهي، آليڪسي ريمي زوف، دمتري ميريزڪوفسڪي ته ملڪ ئي ڇڏي ويا. آليڪساندر ڪپرن * (Alexander Kuprin) ۽ ڪجهه ٻيا ڪجهه وقت لاءِ ملڪ ڇڏي ويا ۽ پوءِ

* نوٽ: اليڪساندر ڪپرن جو ڪتاب "Yama the Pit" مون تڏهن پڙهيو هو، جڏهن سياسي حالتن منهنجي اندر کي چورچور ڪري وڌو هو ۽ مون ڪجهه عرصي لاءِ شراب ۽ بيراهه رويءَ ۾ پناهه ورتي هئي. اُن وقت اهو ڪتاب مون کي ڏاڍو وڻيو هو. اُن دؤر ۾ مون کي ٻيرا خودڪشيءَ جو خيال به آيو هو. اهو فرار جو دؤر هو ۽ اُن مان منهنجو صحيح سلامت نڪري اچڻ، هڪ ناول جو چڱو موضوع ٿي سگهي ٿو.

پنهنجن پيارڪ ويچارن ۾ ويڙهجي ويو ۽ پوئين ڏينهن جڏهن هوءَ مايا ڪوفسڪيءَ جي گهر مان نڪتي مس هئي ته مايا ڪوفسڪيءَ پاڻ کي گوليءَ سان پورو ڪري ڇڏيو هو ۽ هن موتي اچي رت ۾ لوئيل لاش ڏٺو هو.

روسي ادب تي هيءَ زيرِ نظر مضمون، منهنجي مون ڪتابن جي ذاتي مطالعي، اِرينا سان بحث، خاص ڪري پاسترناڪ ۽ سولزي نٽسن تي ۽ روسي ادب جي انگريزيءَ ۾ عظيم مترجم مئڪس هيورڊ (Max Hayward) جي مطالعي جو نتيجو آهي، جنهن نه رڳو ڊاڪٽر زواگو جو ترجمو ڪيو آهي پر روسي

(ڏسو صفحو ٢٠٣)

موتي آيا. هڪڙي ناول ۾ إليا اهرنبرگ چٽر ڪندي چيو آهي:
”بالشيوڪ زندان“ بورجوازيءَ جي زندانن کان مختلف نہ هوندا.“
جڏهن لينن New Economic Policy (N E P) پيش ڪئي تہ
اهي اديب جديد تاريخ ۽ نئين سماجي حقيقتن تي ڪجهہ غير
جانبداريءَ سان سوچڻ لڳا. بلوڪ ١٩٢١ع ۾ مري ويو ۽ ان کان
اڳ ۾ ئي ”انقلاب جي آواز هن جي ڪن ۾ ٻُرڻ ڇڏي ڏنو هو.“
يسينين ١٩٢٥ع ۾ آپگهات ڪيو. (ڪجهہ وقت اڳ يسينين جي
زندگيءَ تي روسي ڪتاب جو انگريزي ترجمو مون وٽ پهتو آهي
پر مان اهو ڪتاب پورو پڙهي نہ سگهيو آهيان ۽ نہ ٿو چئي سگهان
تہ ان ۾ هن جي آپگهات جا ڪهڙا سبب ڏيکاريا ويا آهن.) رگو
ماياڪوفسڪي ئي انقلاب جي رزمي شاعريءَ ۾ پنهنجي دلچسپي
برقرار رکي سگهيو ۽ هن جي تخليق پوڙهي نہ پئي. ١٩٢٠ع جو
چڱو نثر ڏسبو تہ اُن ۾ انقلاب سان ڪا واضح ڪمٽمينٽ نظر نہ
ايندي. جڏهن مون إساڪ بيبل (Isaac Babel) جون ڪهاڻيون
(Red Cavalry) پڙهيون تہ منهنجي دل خوشيءَ سان اُڇلون
ڪائڻ لڳي. دنيا ۾ ٻن ماڻهن جي نثر مون کي ڏاڍو متاثر ڪيو آهي.
هڪ آهي يوناني ناول نويس ڪازان زاڪس ۽ ٻيو روسي
ڪهاڻيڪار اساڪ بيبل. منهنجي نثر ۾ ڪٿي ڪٿي ڪنهن جا
محاورا يا تشبيهون اچي وڃن ٿيون تہ اُهي آهن مٿين ٻن نثرنويسن

شاعر مينڊلسٽام جي شاعريءَ جو ۽ هن جي زال، ناديزدا، جو
مينڊلسٽام جي زندگيءَ تي لکيل ٻن جلدن جو، آندريئي مينا-
وسڪيءَ جي ناول، شاعره اخمتوفا ۽ شاعر وُزنيسنسڪي جي
نظمن ۽ ڪجهہ ٻين جي تخليقن جا ترجما ڪيا آهن. روسيءَ ۾
اِهي ڪتاب استالن جي موت کان پوءِ ۽ خاص ڪري هاڻي
ساهہ سان سانديا وڃن ٿا. إهي سارا ترجما مون ڪيترو وقت
اڳي پڙهيا آهن ۽ مون اڃان تائين ڪنهن بہ ٻوليءَ ۾ اهڙا چڱا
ترجما نہ پڙهيا آهن.

جون، جن جو نثر مون کي ڏاڍو وڻيو آهي، ۽ آهو منهنجي وسيع مطالعي کي لاشعور جي تري ۾ چڙي، منهنجي ڪنهن ڪنهن تحرير ۾ اُن وقت آپري آيو، جنهن وقت مون وائيس چانسلريءَ واري دور جي ڇهن سالن جي خاموشيءَ کان پوءِ ٻهريون ڀيرو لکيو هو ته مون کي لکڻ ۾ رنڊڪ ٿي هئي ۽ مان لفظن ۽ خيالن ۾ آها رواني پيدا نه ڪري سگهيو هوس، جا مون 'ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي' ۾ پيدا ڪئي هئي. مون انهن پاڻ کي ڪڏينگو محسوس ڪيو هو جيئن عقاب آسمان ۾ آڏار ڪان پوءِ زمين تي گهمندي پاڻ کي ڪڏينگو محسوس ڪندو آهي.

جڏهن ١٩٢٦ع ۾ اساڪ ٻيبل جو مٿيون ڪتاب ڇپيو هو، تڏهن مصنف تي الزام هنيا ويا هئا ته هن عظيم انقلاب کان الڳ رهي اُن جي واقعن کي ڏٺو آهي. پر حقيقت ۾ ڏٺو وڃي ته ٻيبل جو مقصد ادبي هو ۽ نه سياسي يا ناصحانو. هن روسي نثر کي نفسياتي حقيقت نگاريءَ جي جڪ مان ٻاهر ڪڍڻ ٿي چاهيو (اُن قسم جي جڪ اڄڪلهه سنڌ جا جدت پسند اديب ماري رهيا آهن. هنن جو نفسياتي تجزيو - مِوو گياڪ چيد - ايترو ٻاراڻو آهي، جو مان هڪڙو صفحو پڙهي ڪتاب رديءَ جي ٽوڪريءَ ۾ ڦٽي ڪري ڇڏيندو آهيان). ٻيبل نثر ۾ ڏاڪڻي روس جو رنگ ڀرڻ ٿي چاهيو، جو اُتر جي سرديءَ ۽ اُن جي جهڪي ۽ موڳي رنگ کان مختلف هو. هڪ هنڌ هو لکي ٿو: ”اڃا ڪوئي ٿو لکي نه روسي ادب ۾ سورج جو سچو ورنن ڪٿي ڪيل نه آهي.“ ٻيبل تنقيد کان پوءِ خاموش ٿي ويو هو. پوءِ به هن کي ١٩٣٠ع ۾ گرفتار ڪيو ويو. رڳو به ٽي روسي اديب ٻيبل جي نثر جي زرڪاري ۽ روماني خوشبو ڪنهن حد تائين پنهنجي نثر ۾ آڻي سگهيا آهن. اُنهيءَ نثر ۾ بيحد انفراديت آهي.

Virgin Soil Upturned, Quite Flows the Don

۽ 'انسان جي مقدر' جي مصنف عظيم شولوخوف تي ٽالسٽاءِ جو اثر آهي، جيئن ٻئي سٺي ناول نويس فداييف (Fadayev) تي آهي.

ليونوف (Leonov) به اُن دؤر جو چڱو ناول نگار آهي، پر ان تي به دوستوفسڪيءَ جو اثر آهي. پين ناول نويسن پلنياڪ (Pilnyak) ۽ لوانوف (Ivanov) پنهنجي انفرادي اسلوب لاءِ ڪوشش ڪئي پر اُنهن ۾ ڪافي مصنوعيت ۽ لفاظي آهي.

'همسفر اديبن' جي نثر ۾ اهو ضرور هو ته انقلاب ڪيترو به رتوڙت ۽ لٽون لٽونءَ ڪاندارينڌڙ چو نه هو، اُهو روسي تاريخ جي ڏارا سان نڪتو هو. پلنياڪ ١٩٢٢ع ۾ شايع ٿيل پنهنجي ناول The Naked Year ۾ انقلاب لاءِ چيو هو ته، ان ۾ عنصري قوتون (elemental forces) ڇڙي پيون آهن ۽ هڪ گرجندڙ طوفان وانگر ماضيءَ کي اُڏائي ويون آهن. هن بالشيوڪن لاءِ "Men in leather jackets" جو محاورو ناهيو، جو مشهور ٿي ويو، ۽ ٻئي ناول ۾ هن ڏيکاريو ته ڪميسار اُن گوڙ گهمسان کي متاثر لاءِ منظم قوت آهن. ١٩٢٠ع واري ڏهاڪي جي وچ نائين، نئين ۽ پراڻي، شهر ۽ ڳوٺ، ماڻهوءَ ۽ مشين، ۽ گوڙ ۽ انتظام جي وچ ۾ ٽڪر، سوويت نثر جو مکيه موضوع آهي. جيئن N.E.P. وارا اڻ-اُتساهيندڙ سال گذرندا ويا، تيئن ڪن اديبن، مثلاً اِوانوف، جو انقلاب ڏانهن رويو چڱو ٿيندو ويو. ڪن بالشيوڪ اديبن پڪن 'پاڻهن-پيلين' واري روش اختيار ڪئي، جيئن فدايف ڪئي، ۽ ڪن جي روش وروڌي هئي، جيئن پلنياڪ جي. پر سڀني اديبن کي اهو احساس هو ته هو اُهو دؤر ڏسي رهيا هئا جو نيڪيءَ ۽ بديءَ کان بعيد هو ۽ جنهن ۾ تاريخي قوتن ۾ اڻ ٽر جهيڙو هو، جنهن کي ٽارڻ ڪنهن به فردِ واحد لاءِ ممڪن نه هو ۽ ڪو به اُنهيءَ دنگل کي روڪي نه ٿي سگهيو؛ يا ته ماضيءَ جي چيلهه ڀڃڻي هئي يا ته حال جي. مستقبل جي باري ۾ ڪن کي اُلڪا هئا پر ڪي اُن کي بهار جي هير وانگر سمجهي رهيا هئا، جن ۾ ڪروڙين گل ڪڙي پوندا.

همسفر اديب عوام ۾ اختلاف کي برداشت جو مادو پيدا ڪرڻ ۾ ڪنهن حد تائين ڪامياب ٿيا ۽ ادب ۾ بيان جي مخصوص

طرزن (Idiosyncracies) کي کلڻھاب يا خشڪي سمجهي لنوائڻ لڳا يا وڌ ۾ وڌ انهن کي فلسفۂ خوديءَ (Solipsism) وانگر نفرت جهڙو سمجهڻ لڳا، جنهن جي ستياناس انقلاب ڪريءَ چڪو هو. پنهنجي ذاتي زندگيءَ ۽ ان جي آدمن ۽ الڪن جي باري ۾ گهٽي ڊيگهه ۽ پتاڙ، خسيس پڻي جي نشاني سمجهي وئي. مايا ڪوفسڪي ان ڳالهه کي ”وقت جي ڏپ - هائين پتراٿين“ ۾ لڪ چپ ڪرڻ جو شوق ڪونيو هو. ناولن ۽ ڪهاڻين ۾ مدي خارج ڪردارن جي خلاف اسان کي ادب ۾ ’نئين انسان‘ جو ڪردار ملي ٿو، جو هڪ عملي هيرو آهي؛ ڪنهن ناول ۾ هو فولاد جهڙو گهرو لڙائيءَ جو اڳوان آهي ته ڪنهن ۾ صنعتي سربراهه آهي. شولوخوف جي ناول ’ڊان خاموشيءَ سان وهندو رهيو‘ جو هڪ خاص موضوع اهو آهي ته جي فرد يا گروهه تاريخ سان قدم قدم ۾ ملائي هلي نٿا سگهن، اهي ڪيئن تباهه ٿي وڃن ٿا. جيتوڻيڪ ناول جي تهه ۾ وڃبو ته ايئن محسوس ٿيندو ته شولوخوف مڃي ٿو ته ماڻهن جا اعمال قدرت جي اٽل فيصلي جي تابع آهن.

انهيءَ دور جي اڪثر سوويت ادب جي مطالعي مان محسوس ٿئي ٿو ته ان ۾ ڪافي مونجهارو آهي، ۽ چڻ يقين نه آهي ته نئون نظام ڪامياب ٿيندو، ۽ ’چمڙي جي ڪُڙتي‘ وارا شهري بالشيوڪ ڪجهه ڀڪ سان چئي نه ٿا سگهن، ۽ ٻهراڙيءَ جي ڪسانن سان انهن جي محاذ آرائي حماقت نظر اچي ٿي.

١٩٢٠ع واري ڏهاڪي جي پوئين اڌ ۾ ڪتابن جي اشاعت گهٽ ٿي نظر اچي ۽ شاعري ته ان دور ۾ چڻ ختم ٿي وئي هئي. رڳو مايا ڪوفسڪي ’هڪ رانجهو لکان دا مٺ‘ وانگر هو ۽ باقي ان جا مداح يا پيروڪار هئا. انهن جي دليري يا نعري بازي يا جو ڪجهه به هو، ان جي پس منظر ۾ اها خاموشي هئي، جا روس جي اڪثر شاعرن تي ڇانئجي وئي هئي. مينڊلسٽام (Mandelstam) هڪ شعر جو ڪتاب بخارن جي سرپرستيءَ هيٺ ١٩٢٨ع ۾ شايع ڪيو هو پر هونءَ چوڌاري چڻ زبانن تي تالا لڳي ويا هئا. اهو به

Gul Hayat Institute

نيٺ اٿين خاموش ٿي ويو جيئن اخمتوفا ۽ پاسترناڪ - پاسترناڪ ته پنهنجي دؤر جي شعور سان سمجهوتو ڪيو هو ۽ پنهنجي ترنم ريز شاعري ڇڏي رزمي انداز اپنايو هئائين؛ بيسمينين جي شاعريءَ ۾ ڇڻ پنهنجي دؤر جو جادو ٽٽي چڪو هو، ۽ انت ١٩٢٥ع ۾ هن آپگهات ڪري ڇڏيو؛ نڪولائي زئبولوتسڪي Nikolai Zabolo-tsky جي شاعري، مٿاچري ني ته ڪنهن پوراڻي چتر وانگر آهي، پر اُن ۾ غور سان ڏسبو ته نراسائي نظر ايندي.

١٩٢٠ع جو ڏهاڪو پورو ٿيو ته اسٽالن جي پنج سالن واري رٿا آئي، مٿان انقلاب آندو ويو ۽ اجتماعيت (Collectivisation) جي 'همسفرن' جا ڪجهه گمان دور ڪيا ويا، ۽ جو جوش خروش آڪٽوبر انقلاب وقت محسوس ڪيو ويو هو، وري اُڀري آيو. ١٩٢٩ع ۾ مئڪسم گورڪي ٻاهران روس موٽي آيو، ۽ مستقبل لاءِ اسٽالن جي ڪيل ڪار گذاريءَ جي پٺڀرائي ڪيائين، ڇو ته اُن ۾، هن جي نظر ۾، ڀرپور سماجي انصاف جي آس هئي. وري اديب آئيندي ڪي نئين وساهه سان ڏسڻ لڳا. اُن دؤر جا اهم ڪتاب ڪيتائيف (Katayev) جو ناول 'Time Forward' ۽ پلنياڪ جو 'The Volga Flows to the Caspian Sea.' آهن، جن ۾ ماحول ۽ خود انساني فطرت تي انسان جي فتح جي پيش گوئي ڪيل آهي. اُن دؤر جو ٻيون نهايت اهم ناول اليا اهرنبرگ جو 'The Second Day' آهي، جو گذريل سال مون مرينا هوٽل جي پرسان ڪنهن ترقي پسند ڪتاب گهر مان ورتو هو. اهو ناول پنجن سالن واريءَ رٿا هيٺ ڪنهن وڏي تعميري منصوبي جي باري آئيو ويو آهي. اُن ۾ مصنف بحث ڪيو آهي ته دانشور، جو اڃان ضمير کي اوليت ڏئي ٿو ۽ اخلاقي فتوي جي آزاديءَ جو قائل آهي، اهو دراصل سوشلزم جي اعليٰ آدرش سان دغا ڪري ٿو.

سوشلسٽ حقيقت نگاريءَ (Socialist Realism) جي نظريي جي صحيح ابتدا ١٩٣٢ع ۾ ٿي. اُنهيءَ نظريي تي عوام ۾ ڪوئي بحث نه ڪيو ويو. پارٽيءَ اُن وقت اديبن جي موجود گروهن

۽ تنظيمن جو مئي ۱۹۳۲ع ۾ خاتمو ڪري ڇڏيو. اُن وقت سياسي ماحول جي ابتريءَ سبب اهڙا ادارا، تنظيمون ۽ گروهه هُونئن ئي گهٽجي ويا هئا، پر پوءِ به ڪجهه وقت اڳ آهي اهم اختلافن جو ٿورو ڪي گهڻو اظهار ڪندا هئا. اُنهن ۾ نهايت اهم اديب الڪساندر وورونسڪي هو، جو روسي ۽ عالمي ڪلاسيڪي ادب سان ناتو برقرار رکڻ چاهيندو هو. نظرياتي معاملن ۾ به هو اِن ڳالهه تي محڪم رهيو ته آرٽ کي فقط سماجي انقلاب جي ذريعي جي حيثيت ۾ نه ڏنو وڃي، پر اهو آرٽسٽ جي وجداني (Intuitive) عمل ۽ تحت الشعور جي هيجان (Subconscious impulses) جو نتيجو آهي ۽ اُن تي عقلي ضابطا نه رکيا وڃن. اُن جو ڪنهن حد تائين اهو مطلب هو ته آرٽ طبقاتي جدوجهد کان مٿي هو. وورونسڪيءَ تي ڪابيءَ ڏُر جي ويڙهو ٽولي مارڪسزم کان انڪاري هجڻ ۽ برگسان جي وجدانيت جي حامي هجڻ جي تهمت ڌري ۽ هو صفائيءَ واري دؤر (Purges) ۾ مارايو ويو.

۱۹۲۵ع ۾ Russian Association of Proletarian Writers (R A P P) جو بنياد رکيو ويو هو، جنهن پهريون ته همسفرن سان نرم رويو اختيار ڪيو. اُن ڪلاسيڪي ادب کي اهميت ڏني ۽ اُڻويهين صديءَ جي روسي ادب ۾ حقيقت پسنديءَ جي ادبي اسلوب کي پرولتاريت ۽ پارٽيءَ جي فائدي لاءِ ڪم آندو. في الحال ته استالن کي RAPP جو طور طريقو آئڙيو ۽ هن RAPP کي، اُنهن اديبن کي هيسائڻ ۽ هراس ۾ وجهڻ لاءِ اُتساهيو جن جو پارٽيءَ سان واسطو ڪونه هو. بريس پيلنياڪ (Boris Pilnyak) ۽ ايوگيني زميائن (Evegeni Zamyatin)، ٻئي اِن اديبن جي انجمن جا اهم رڪن هئا پر ٻنهي جا ڪتاب سوويت يونين کان ٻاهر ڇپيا هئا. اُنهن کي بيحد تنگ ڪيو ويو، جيتوڻيڪ اهڙو ڪوئي به قانون ڪونه هو ته روس جا اديب روس کان ٻاهر ڪتاب نه ڇپائين. اُن کان پوءِ پلنياڪ هيسجي ويو ۽ پنهنجي چئي تان ڦري، پاڻ ڪيائي ويو (Recanted). اڳتي هلي، ٻين اديبن به دٻاءُ هيٺ

ساڳـي ڳالهه ڪئي. زمياتن هـار مڃڻ کان انڪار ڪيو ۽ رڏي ڪئي، جنهن تي هن کي ١٩٣١ع ۾ ديس نيڪالي ڏني وئي. RAPP کي ختم ڪيو ويـو ۽ ١٩٣١ع ۾ جڏهـن روس ۾ سياسي ماحول ابتر هو ۽ ڪروف (Kirov) کي قتل ڪيو ويـو جو اسٽالن جو ساٿي هو، تڏهن حالتون آزاديءَ سان تخليق ڪرڻ لاءِ سازگار نـه هيون. ١٩٣٩ع تـائين آهي اديب جن کي پنهنجي ديـانت پياري هئي، خاموش ٿي ويـا. بيبل (Babel)، پلنياڪ (جنهن جـو ديس نيڪاليءَ جو حڪمنامو واپس ورتو ويو هو ۽ موٽي آيو هو) گرفتار ڪيا ويا ۽ قيد و بند ۾ ماريا ويا. اخمتوفا چُپ ٿي وئي. پاسترناڪ تخليقي ڪم ڇڏي، مغربي ادب جا ترجما شروع ڪيا. مشهور شاعر مينڊلسٽام (Mandelstam) جنهن ١٩٣٤ع ۾ اسٽالـن جي خلاف هڪ نظم لکيو هو، گرفتار ڪيو ويو ۽ ١٩٣٨ع ۾ ڪنسينٽريشن ڪئمپ (Concentration Camp)، ۾ ماريو ويو.

هيئت پسندي (Formalism) جا اسلوب جي انفراديت لاءِ تحريڪ هئي، هاڻي جـرم سمجهي وئـي ۽ جڏهن ميئرهولڊ (Meyer Hold) ١٩٣٩ع ۾ سوشلسٽ حقيقت نگاريءَ کـي سرعام تسليم ڪرڻ کان انڪار ڪيو، تڏهن هن کي گرفتار ڪيو ويـو، جنهن کان پوءِ هو هميشه لاءِ گم ٿي ويو.

سوشلسٽ حقيقت نگاريءَ جـي شروعات ١٩٣٢ع ۾ ٿـي هئي ۽ اُن وقت ائين سمجهيو ويو هو تـه اُها اُڻويهين صديءَ جي تنقيدي حقيقت نگاريءَ (Critical realism)سان ازخودآيري هئي ۽ رڳو تفاوت اهو هو تـہ سوشلزم ڏانهن. انسان جي تـرقيءَ کي مدنظر رکي، رجائيت پسند (Optimistic) ۽ اُميد پرست هئي. اُن جو مثال گورڪيءَ جو ناول ”ماءُ“ هو ۽ ڪجهه وقت کان پوءِ، ان جي جهلڪ همسفر اديبن، فيدن (Fedin)، ليونوف، شولوخوف وغيره ۾ملي ٿي. دراصل حقيقت نگاري، ادبي لفظن ۾ گهٽ ڪئي وئي آهي ۽ بار بار هر دؤر جي تقاضا کي مدنظر رکي سياسي ٻوليءَ ۾ وڌيڪ ڪئي وئي آهي. هر اهو ادب جنهن ١٩٢٠ع ۾ سوويت

نظام جي حمايت ڪئي هئي يا آن جي مستقبل جي باري ۾ چڱيءَ اميد جو اظهار ڪيو هو. آن کي اڳتي هلي ”سوشلسٽ حقيقت۔ نگاري“ سمجهيو ويو. ۱۹۳۰ع ۾ جيڪڏهن ڪنهن چڱو سوشلسٽ حقيقت نگار ٿيڻ چاهيو ٿي ته، ان کي رڳو تاريخي واقعا لکڻا ٿي پيا، جيئن اليڪسي ٽالسٽاءِ هولناڪ اِوان (Ivan the Terrible) ۽ پيٽر اعظم جي باري ۾ ڪتاب لکيا جن ۾، اندرئين خاني، اسٽالن جي خوشامد هئي. ڪنهن جديد موضوع تي سوشلسٽ حقيقت نگاريءَ جو بهترين مثال نڪولائي آسترو وسڪي جو 'How the Steel Was Tempered' هو، جو غالباً مون ڪاليج واري زماني ۾ ڪراچي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي لائبرريءَ مان وٺي پڙهيو هو. (فيدن ۽ ليونوف مون پنجاهه ۽ سٺ واري ڏهاڪي ۾ پڙهيا هئا، شولوخوف جو 'ڊان وهندو رهيو' جا چار جلد ته مون ۱۹۶۵ع ۾ ٻيهر سکر جيل ۾ پڙهيا هئا ۽ پهريون ڀيرو ڪاليج جي دؤر ۾ سيد مطلبي فريد آباديءَ جي اردو ترجمي ۾ پڙهيا هئا.) ٻيءَ جنگ عظيم جي دؤر ۾ ڪجهه جنگ جي باري ۾ نيم دستاويزي تحريرون لکيون ويون، جن ۾ نهايت دلچسپ، تڪڙ ۽ چٽي واقع نگاري هئي، جا آنهن کي زندگي ڏئي ٿي، مثلاً سمونوف جو ڪتاب 'راتيون ۽ ڏينهن'، 'امر آدمي' ۽ 'صاف ضمير وارا آدمي' * اِن جا ٻيا مثال آهن. پويون ڪتاب ”حمايتين“ (Partisans) جي باري ۾ هڪ اڌورو ناول آهي ۽ آن ۾ آنهن ڪتابن کان وڌيڪ شگفتگي آهي، جي آن کان پوءِ جنگ جي باري ۾ لکيا ويا، جن ۾ جنگ جو ڪوڙو احوال ڏنو ويو. آن وقت حالتون اهڙيون هيون، جو فقط خطابت واري ۽ رزمي شاعريءَ جي گنجائش هئي. اليڪساندر توارد وسڪي (جنهن جي منتخب ڪلام جو ترجمو هِن مهيني مون کي هُوري نورانيءَ ڏنو) جو هڪ سپاهيءَ جي باري ۾ رزمي نظم آن وقت ڏاڍو مشهور

* 'Days and Nights'
'People Immortal.'
'Men With a Clear Conscience.'

Gul Hayat Institute

ٿيو. اهو دؤر اليڪسي سرڪوف، مارگريتا آئلي گر ۽ ڪانسٽينٽائين سمونوف پارن وچولي درجي جي شاعرن جو دؤر هو، جيڪي آئيءَ لازمي جذبات جا مرهون منت نه هئا، جنهن جي سرڪاري ذريعا بار بار اظهار ڪري رهيا هئا ۽ جنهن جي اظهار، اسٽالن جي موت تائين، شاعريءَ جو حليو بگاڙي ڇڏيو هو. جنگ واري دور ۾ ادب تي سخت گيري گهٽجي وئي هئي. اخمتوفا ۽ پاسترناڪ به جنگ جي موضوعن تي سٺا نظم لکيا هئا. مان چاهيان ٿو ته روسي شاعريءَ جا انيڪ مثال ڏيان، جا اُن دؤر ۾ لکي وئي هئي ۽ جنهن مان ڪيتري ئي آتساهيندڙ هئي، پر مضمون ڪافي طويل ٿي ويو آهي ۽ آءٌ مثال ٻئي ڪنهن ڪتاب لاءِ رکان ٿو.

جنگ کان پوءِ ٤٨-١٩٤٦ع تائين ادب جي تازگيءَ جون ساريون اُميدون ختم ٿي ويون. ڪميونسٽ پارٽيءَ جي مرڪزي ڪميٽيءَ پنهنجون فتوائون ڏنيون ۽ آرٽ ۽ ادب پالٽ بيورو جي ميمبر، آندرئي زينوف، جي گرفت ۾ اچي ويو. زينوف اخمتوفا لاءِ چوندو هو ته، هوءَ ”اڌ راهب، اڌ رنڊي آهي.“ ۽ جنهن رسالي ۾ اخمتوفا جو نظم ڇپيو هو، اهو ضبط ڪيو ٿي ويو. (مون کي زينوف جي باري ۾ پڙهي سردارعلي شاهه — ”ڏکو دماغ، پاءُ مڇون،“ رشيد ڀٽيءَ جي چوائي — ۽ هن جا اهي زنده ۽ مرحوم دوست ياد ايندا آهن، جن کي ادب جي الف بي جي خبر نه هئي، پر پاڻ کان وڌيڪ نادان حڪومت جي آڙ ۾ ۽ اُن جي ٽيڪ تي اسان تي ائين آيري ايندا هئا چڻ ته ادب جي ميدان جا شهسوار هئا!) اسٽالن جي زندگيءَ جي باقي سالن ۾ سوويت ادب جا سڀ ئي تخليقي اديب خوف ۽ هراس ۾ رهيا، جو ڦهلائي، هو ١٩٣٠ع کان وٺي حڪومت ڪندو رهيو هو.

١٩٥٦ع واريءَ ويهينءَ ڪانگريس ۾ ڪرشخوف اسٽالن جي غلطين جو برملا ذڪر ڪيو، ۽ هن جي قطعي ۽ بي‌خطا هئڻ کان انڪار ڪري، هن کي ساريءَ گهٽ ٻوسات جو ڏوهي ٺهرايو. پر پوءِ ١٩٥٧ع ۾ هنگريءَ ۾ بغاوت ٿي ۽ ولاديمير ڊوڊنٽسوف جو

Gul Hayat Institute

نـاول 'فقط روٽيءَ سان نہ' (Not By Bread Alone) ڇپيو تـہ روسي حڪومت ڀير پنتي ڪيا. آهو نـاول جيئن ڇپيو هـو، مون آمريڪا مان گهرائي پڙهيو هو. اُن ۾ دودينتسوف روسي بيوروڪريسيءَ ۽ ٽيڪنوڪريسيءَ تي ڪڙي تنقيد ڪئي هئي. ۱۹۵٦ع جي سرءُ تائين آهو ڪتاب ادبي رسالي 'نووي مير' ('Novy Mir') ۾ ڇپيو هو ۽ اُن جي ڏاڍي مخالفت ٿي هئي. پارٽيءَ جي باري ۾ مصنف ناول ۾ خاموش رهيو هو. هـُن ناول جي ڪردار لوپاٽڪن (Lopat-kin) ۽ هن جي دوستن کي سچا ڪميونسٽ سڏيو هو، جي بي اصول بيوروڪريسيءَ اڳيان بيوس هئا. جڏهن دودينتسوف چـوڻ چاهيو تـي تہ رڳو فرد ئي لطف و ڪرم ۽ عنايت ڪري سگهن ٿا ۽ نہ ادارا. آهو اُن دور جو وڏي ۾ وڏو ڪـُفر هو، جنهن تي ڪافي وقت لاءِ ڪِڪر ۾ ڪڙو لڳو.

۱۹٦۲-٦۳ع ۾ ڪـُرشخوف کي آرٽ جي نمائش ۾ جديد تصويرون ڏسي غصو آيـو هو ۽ هـُن فن ۽ آزاديءَ تي جهـَل پـَل ڪرڻ لاءِ چيو هو. *

---

* مون روسي آرٽسٽ آرنسٽ نيزويسٽني (Ernst Neizvestny) جي ڪتاب (Art and Revolution) جو انگريزي تـرجمو ڪافي سال اڳي پڙهيو هو. اُن ۾ لکيو ويو آهي تہ جنهن وقت ڪـُرشخوف هن جي تصويرن ۽ سنگ تـراشيءَ جي نمائش ڏٺي تہ هن کي ڏاڍو دٻايائين. اُن تي نيزويسٽنيءَ هن کي چيو: "توهان آنهيءَ ماڻهوءَ سان ڳالهائي رهيو آهيو، جيڪو هاڻي جو هاڻي خـُودڪشي ڪري سگهندو آهـي. توهانجا دڙڪا مون لاءِ ڪا معنيٰ نہ ٿا رکن."

ان کان پوءِ ڪـُرشخوف هن سان نمائش ۾ ڊيڪاريل فن پارن تي بحث ڪرڻ لڳو هو ۽ آخر هن کان پڇيو هئائين: "تـو کي اسٽالن جي دؤر وارو آرٽ ڪيئن ٿو لڳي؟" اُن تي نيزويسٽنيءَ چيو هو: "بيهودہ واهيات ۽ آهي ئي آرٽسٽ توکي اڄ تائين ٺڳي

١٩٦٤ع ۾ ڪرشخوف جي زوال کان پوءِ روسي اڳواڻ سوويت ادب کي وري اڳي وانگر استعمال نہ ڪري سگهيا، جيتوڻيڪ ادب ۾ نظرياتي نظم و ضبط آڻڻ جون ڪڏينگيون ڪوششون ڪيون ويون. بين الاقوامي گفتگو (Detente) جي ڪري سوويت حڪومت کي سوويت يونين کان ٻاهر بدناميءَ جو پئہ رهيو ۽ آمريڪا سوويت ادب تي پابندين کي پنهنجن سياسي مقصدن لاءِ اڇاليندي رهي هئي. ڪرشخوف جا مقصد ڪهڙا بہ هئا پر ان ۾ ڪوئي شڪ نہ آهي تہ هن نظرياتي اتحاد جي هڪ پتري ٽڻي ۾ وڏا ڏرڙ ڪري وڌا هئا— انهيءَ حالت ۾ جنهن جو اڳ وهم گمان بہ نہ هو. پارٽيءَ عقيدي پرست ۽ آزادي پسند اديبن (Dogmatists and Liberals) ۾ وچ وارو رستو ورتو. عقيدي پرست وچولي درجي جا اديب هئا، جن ادب کي پنهنجي هٿ ۾ رکڻ ٿي چاهيو ۽ اسٽالن واري دؤر جي واپسي ٿي چاهيائون ۽ پارٽيءَ جي نظم و ضبط کي چُهٽيا رهيا ۽ فني آزاديءَ جو اونو نہ ڪيائون ۽ آهي

آندل صفحي ٢١٢ تان

رهيا آهن." اُن تي ڪرشخوف چيو هو: "اسٽالن جا طريقا غلط هئا پر ان جي دؤر وارو آرٽ صحيح هو."

ان کان پوءِ نيزويستنيءَ کي گرفتار تہ نہ ڪيو ويو پر هن جو معائنو ڪيو ويو تہ هو چريو تہ نہ آهي، پر بنهہ سالم دماغ نڪتو. هندستاني اديب، خواجہ احمد عباس، ڪرشخوف سان پنهنجي انٽرويو ۾ اشارتاً چيو آهي تہ هو ادب جي باري ۾ اڻڄاڻ هو ۽ چيو هئائين تہ بهتر ٿيندو تہ اديب پنهنجا جهڳڙا پاڻ نبيرين. حيرت جي ڳالهہ آهي تہ جنرل ضياءُ بہ علامہ اقبال جا ڪجهہ شعر پڙهي پاڻ کي ادب تي سند ڏيو سمجهي ۽ ڪروڙين رپيا سنڌ ۾ رجعت پرست اديبن تي ضايع ڪيا اٿائين، جي ڪوڏي بہ نہ لهن. هن منهنجن مخالفن کي انعام اڪرام ڏنا آهن ۽ اِئين ٿو سمجهي تہ هو ادب جي انهيءَ طوفان کي روڪي سگهندو، جو منهنجي شاعريءَ سان شروع ٿيو آهي.

اندروني طور قوم پرست هئا ۽ شاونسٽ به ۽ جن مان ڪي سامي نسل جي خلاف (Anti-semitic) هئا. ۱۹۶۰ع واري ڏهاڪي جي پوئين اڌ ۾ انهن پئي نظر آيو ته ڪجهه عقيدي پرست اديب اسٽالن ڪان پوءِ جي دؤر مان ايترو مايوس هئا، جيترو آزادي پسند اديب، برزنيف ۽ ڪوسيجن جو پالٽ بيورو وچون دڳ وٺي وڃي رهيو هو ۽ ساڄيءَ توڙي کابيءَ ڌر جي مخالفت ڪان پريشان هو. عقيدي-پرستن جي ڪجهه ناولن ۾ نظم و ضبط تي زور ڏنو ويو هو ۽ سخت گير حڪومت جي طلب ڪئي وئي هئي. ميخائل شولوخوف ڪان سواءِ عقيدي پرستن ۾ تمام ٿورا اديب هئا، جن کي صحيح معنيٰ ۾ اديب چئي سگهجي. انهن مان اڪثر صوبائي اديب هئا ۽ دارالخلافه جي اديبن ڪان سڙيا ويٺا هئا، جي زياده باشعور هئا. آهي RSFSR جي رائٽرس يونين ۾ ڪافي زور وارا هئا، جا يونين U.S.S.R جي رائيٽرس يونين جي مقابلي ۾ ناهي وئي هئي، جنهن تي ماسڪو جا اديب ڇانيل هئا. ڪجهه وقت ڪان پوءِ پوئينءَ يونين مان به گهڻا ئي آزادي پسند اديب ڪڍيا ويا.

سوويت ادب ۾ پردي پنيان لڪايل ڳالهين لاءِ چيو آهي ته 'آهي ايسپ واريءَ (Aesopian) ٻوليءَ ۾ لکيون ويون آهن.' اهڙا ناول، نظم وغيره 'نو وي همير' رسالي ۾ ڇاپيا ويا، جنهن جو ايڊيٽر شاعر اليڪساندر تواردووسڪي هو، جو سچ ۽ ايمانداريءَ جو ڪوڏيو آهي. آزادي پسندن جي خيال موجب هڪ اديب ۽ شاعر جي ذميداري پنهنجي ضمير سان هئي. انهن جو اِن ۾ اعتبار هو ته حب الوطنيءَ ۽ صاف گوئيءَ ۾ ڪوئي تضاد نه هو ۽ پلي ته باهريان ماڻهو انهن جي ديس جون ڪمزوريون به ڄاڻن. هو روس ۽ مغرب جي وچ ۾ ثقافتي ديوارن رکڻ جا قائل نه هئا. اڻويهين صديءَ ۾ ڪجهه اديب هئا، جن کي 'مغرب پسند' (Westernizers) چيو ويندو هو ۽ جن جو اِن ڳالهه ۾ اعتبار هو ته روس مغرب مان ڪافي پرائيندو ۽ اِن طرح پنهنجا سماجي ۽ سياسي مسئلا حل ڪري سگهندو. ڪرُوشچوف واري دؤر ۾ به ساڳئي خيال وارا اديب پيدا ٿيا ۽ انهن

پاڻيو ٿي ته روسي ادب ۽ آرٽ، مغرب کان متاثر ٿي، عوامي راءِ کي درجي بدرجي ڦيرائي سگهندو ۽ سڌارن جي هڪ طريقي جو باني ٿيندو، جو آهستي آهستي اچڻو آهي.

اسٽالن کان پوءِ، جن ناولن ۽ ڪهاڻين چرپر پيدا ڪئي، اُنهن ۾ اليا اهرنبرگ جو ناول ”برف رجي وئي“ (Thaw) به هو، جو موں آمريڪا مان گهرائي پڙهيو هو ۽ جنهن ۾ نه رڳو ٽيڪنو-ڪرسيءَ تي تنقيد هئي، پر اِن تي زور ڏنو ويو هو ته **جبر و ستم جي دؤر ۾ به فرد لاءِ عزت وارو رستو اِهو آهي ته پنهنجي ذهني ۽ اخلاقي راءِ جي ايمانداري برقرار رکي پوءِ ڪٿي هو آن جو علي الاعلان اظهار نه به ڪري.** اهڙو خيال اهرنبرگ جي پنهنجي اڳئين ناول ‘The Second Day’ سان متضاد آهي. دودنتسوف جي ناول ’رڳو ماني لاءِ نه‘ جو ذڪر مان اڳ ڪري آيو آهيان. دودنتسوف تي چڙ ته ويهين ڪانگريس ۾ اسٽالن جي باري ۾ ڪروسچوف جي انڪشافن جو اثر ٿيو هو. جيتوڻيڪ اِهو ناول دوستووسڪيءَ يا ٽالسٽاءِ جي ناولن وانگر ڪوئي عظيم ناول نه آهي پر پوءِ به اِن ۾ نيڪيءَ ۽ بديءَ جو تضاد چڱيءَ طرح ڏيکاريل آهي ۽ اِن جي قدرن (Values) ۾ به انقلاب ٿو نظر اچي. دودنتسوف ۾ ’سچائي پارٽيءَ ۾ نه پر فرد جي ضمير ۾ ملي ٿي، جو سچ کان قيمت ڪاڻڻ لاءِ تيار آهي‘ — اهڙا ڳالهه اُن وقت تائين سوويت ادب ۾ اجنبي هئي. ‘Thaw’ ۾ اهرنبرگ جا ڪردار اجتماعي دٻاءَ سان ٽڪر نه ٿا کائين پر دودنتسوف جو هيرو نهايت جرأت ۽ بهادريءَ سان اُن سچ لاءِ لڙي ٿو، جنهن ۾ هن جو اعتبار آهي.

امئنيو ئيل ڪازاڪيوچ (Emmanuil Kazakevich) جي ناول The House on the Square روس ۾ آماحول جو پهريون پيرو اظهار ڪيو آهي، جو نازي جرمنيءَ جي شڪست کان پوءِ روسي فوج جي قبضي وقت جرمنيءَ ۾ پيدا ٿيو هو.

Gul Hayat Institute

اليڪساندر ياشين جي ڪهاڻي The Levers به چرڪائيندڙ هئي چوته آها آن ڪوڙي عوامي رويي جي باري ۾ هئي، جو اسٽالن جي دؤر ۾ پيدا ٿيو هو. ڪيئي اديب پيدا ٿيا هئا، جي وسيع سماجي پس منظر کي ڇڏي، خانگي زندگيءَ جي ننڍڙين ڳالهين کي اهميت ڏيڻ لڳا هئا. آنهن تي غصو به ڪيو ويو هو ته آهي وڏا سماجي مسئلا ڇڏي ۽ ڪميونزم جي تعمير کي وساري، انساني زندگيءَ جي خسيس ڳالهين ۾ آلجهي ويا هئا. اهڙي ادب ۾ مثبت هيرو (Positive Heros) ڪونه هئا، جي ڪلاسيڪي سوشلسٽ حقيقت نگاريءَ جي سورمن وانگر سوويت رهنمائن لاءِ آتساهيندڙ نمونا ٿي پيش ٿين ها. آن دؤر ۾ ڪيئي اديب ٿيا آهن، جن جو تفصيلي ذڪر هتي ممڪن نه آهي. بهرصورت اِهو ظاهر آهي ته اڪثر اديب پنهنجي ماحول کان مطمئن نه هئا ۽ اسٽالن واري دؤر جي گهٽ ٻوسات جي شڪايت ڪئي اٿائون.

مان هينئر آن اديب تي اچان ٿو، جو اڃان سوويت يونين ۾ سرڪاري طرح اپنايو نه ويو آهي، جيتوڻيڪ هن جو ڪردار سخاروف کان گهڻو وڌيڪ دلچسپ آهي ۽ جو ٽالسٽاءِ ۽ دوستو- وسڪيءَ کان پوءِ عظيم‌ترين تخليقن جو باني آهي. ١٩٦٢ع ۾ سولزي نتسن جو ننڍو ناول 'اِوان ڊينيسووچ جي زندگيءَ ۾ هڪ ڏينهن' (One Day in the Life of I V A N Denisovich) ڇپيو، ته آن ترٿلو مچائي ڇڏيو. آهو 'نووي مير' رسالي ۾ به ساڳئي وقت ڇپيو هو. انگلنڊ ۾ ته 'دي ٽائيمس'، 'دي گارڊين'، 'دي ڊيلي ٽيليگراف'، 'دي ڊيلي ميل'، 'دي ايوننگ اِسٽينڊرڊ' وغيره اخبارن ۾ ۽ بي.بي.سي. تي آن جي باري ۾ ڏاڍا ڏڙ خبرون آيون هيون ۽ تبصرا ٿيا هئا. 'نيو اسٽيٽسمئن' جي خاطوءَ لکيو هو: "اهڙي ڳالهه سوويت ادب ۾ اڳ نه ٿي آهي." حيرت جي ڳالهه اها آهي ته هيءُ روسي روايت کي اڳتي وڌائيندڙ ناول، جو پنهنجي پائدار قدر ۽ قيمت جي لحاظ کان پرکيو وڃي ها، هڪ واهيات سياسي سازش جي ڪري شايع ڪيو ويو هو. اِن ۾ ڪوئي شڪ نه آهي ته

Gul Hayat Institute

ڪرشچوف پاڻ 'نووي مير' ۾ ان جي اشاعت جي اجازت ڏني هئي، ڇاڪاڻ جو هُن سمجهيو هو تہ اسٽالن جي ڪنسينٽريشن ڪئمپ جو احوال هن جي فائدي ۾ عام راءِ کي هموار ڪندو ۽ هن کي اهڙي وقت ٽيڪ ملندي، جڏهن هن جا مخالف پريزيڊيم ۾ هن جي خلاف سازش ڪري رهيا هئا. جو الزام ڪرشچوف اسٽالن تي هنيو هو، اُن جرم جو هو خود مرتڪب ٿيو ۽ اِهو نہ سوچيائين تہ اُن جو دور رس نتيجو ڪهڙو ٿيندو. هن ساريون بندشون آڏائي ڇڏيون جي ان وقت تائين سوويت ادب تي هيون ۽ اهڙي ڪتاب کي اشاعت جي سرڪاري اجازت ڏني، جنهن ۾ نہ رڳو سوويت نظام جي بنيادي ڳالهين کي للڪاريو ويو هو پر جنهن ۾ ٻهريون ٻيرو چيو ويو تہ پارٽيءَ کي ادب تي ضابطي جو ڪو حق نہ آهي. مون هڪ ڪتاب پڙهيو هو **Solzhenitsyn-A Documentary Record**: اُن ۾ مئي ١٩٦٧ع ۾ سولزي نٽسن جو اُهو ڪليل خط بہ ڇپيل آهي، جو هن چوٿينءَ رائيٽرس ڪانگريس کي لکيو هو، ۽ ٻيا بہ ڪيترائي دستاويز آهن، جي هن پوءِ پنهنجي جدوجهد هلندي لکيا هئا. اُنهن ۾ هن سوويت ادب جي سينسرشپ جي سخت خلاف لکيو آهي ۽ اِها شڪايت ڪئي آهي تہ رائيٽرس يونين اديبن جو تحفظ نہ ڪري سگهي آهي؛ پر 'اِوان ڊينيسووچ جي زندگيءَ جو هڪ ڏينهن' جي ادبي اهميت اُن جي سياسي اهميت کان گهٽي آهي. بهترين سوويت ادب جي پرک جو اِهو پيمانو آهي تہ پڙهندڙ کي اُن ماحول جو ڪيترو شعور آهي، جنهن ۾ اُهو ادب تخليق ڪيو ويو آهي. اُن دؤر جي شعور کان سواءِ جنهن ۾ اُهو ادب تخليق ڪيو ويو آهي، ادب جو مطالعو اُها آنند ماڻد پيدا نہ ڪري سگهندو، جا اُن ڳالھ جي ڄاڻ پيدا ڪري سگهندي تہ اديبن کي ادبي تخليق ڪندي ڪيتريون مشڪلاتون درپيش آيون هيون. جي اسان جو نئون نسل اُن مهاڳ جو مطالعو ڪندو، جو رشيد ڀٽيءَ پنهنجي ڪتاب 'خط، انٽرويو ۽ تقريرون' تي لکيو آهي تہ اُن تي واضح ٿي ويندو تہ اسان جو ڪهڙن مذهبي جنونين سان واسطو

پيو هو، جي نــه رڳو سنڌ پر پوري پاڪستان ۾ پکڙيل آهــن ۽ گدوسندرين جي وچ ۾ رهي اسان لاءِ ادب جــي تخليق ڪيڏي نه مشڪل ڳالهه هئي. دراصل مــون وٽ انهن ســوَن اخباري تراشن جا فائيل موجود آهــن، جــن ۾ منهنجي ۽ جويي جي ۽ اسان جي ٻين سائين خلاف اِئين لکيو ويو هو ڄڻ اسان ساري پاڳل خاني جا بنياد ڪيئي وڌا هئا ۽ جنهن ڳالهه ڪــي آڙ بڻائي اسان ڏــي شهــر نيڪاليون ڏنيون ويون هيون، جيلن ۾ وڌو ويــو هــو ۽ اسان جا ڪتاب بندش هيٺ آندا ويا هئا. چوويهه ڪلاڪ منهنجي گهر تــي سي. آءِ. ڊي. جي نظرداري هوندي هئي، منهنجي هــر چرپر جــي جاچ رکي ويندي هئي، ۽ مقامي، ڪراچيءَ ۽ اسلام آباد جا بيورو- ڪرئٽ اِهو سوچي ڇتا ٿي پيا هئا ته هي وٺ ۾ نه ٿا اچن ۽ ڪيئن هنن کي ڳپا ڪيو وڃــي. مون سان هڪ بيوروڪرئٽ ڊارون تي بحث ڪندي بار بار چيو هو ته ”انسان باندر جي اولاد آهي.“ مون نيٺ بيزار ٿي هن کي چيو هو ته ”ائين برابر آهي ته هر انسان آدم جي اولاد نه آهي، آدم جي اولاد ٿيڻ لاءِ وڏي جدوجهد ڪرڻي ٿي پوي. پر اهو صحيح نه آهي ته سڀ انسان باندر جي اولاد آهن. ڪي ڪي انسان گڏهه جي اولاد آهن.“ منهنجي نظر ۾ جتي ڪٿي اڪثر بيوروڪرئٽ گڏهه جي اولاد هوندا آهــن. مون شروع کان انهن جي خلاف لکيو آهي. پر هاڻي وري سولزي نٽسن ڏانهن موٽان ٿو. سوويت ادب جو منهنجو مطالعو ۽ ان کان پــوءِ جي سوويت ادب جو سارو مطالعو منهنجي ڌيان ۾ هو، جڏهن مون شولوخوف، سولزي نٽسن ۽ پاسترناڪ تي نثري نظم لکيا هئا، جي ’پنڊ ٿو پــور ڪري‘، ’ٽڪرا ٽڪل صليب جا‘ ۽ ’واتون ڦلن ڇانئيون‘ ۾ ڇپيا هئا.

متئين ناول، ’اِوان ڊينيسوويچ جي زندگيءَ ۾ هڪ ڏينهن‘، ۾ سولزي نٽسن هڪ آفــاقي حقيقت جــي عڪاسي ڪئي آهــي، جيتوڻيڪ ناول جو پس منظر ڪنهن خاص زمان ۽ مڪان ۾ آهي. ”اِوان ڊينيسوويچ جــي زندگيءَ جو هڪ ڏينهن“ علامت آهي هر انهيءَ انسان جــي هڪ ڏينهن جي، جو زندگيءَ جــو جبر ۽ ستم

برداشت ڪري ٿو. **ڪافڪا جي ڪتاب 'The Trial' وانگر سولزي نٽسن انسان کي اهڙي قيد و بند ۾ ڏيکاري ٿو، جنهن مان فرار ڪونه آهي ۽ جنهن قيد و بند لاءِ ڪوئي معقول سبب به ڪونه آهي.** جيئن غالب چيو هو:

قيدِ حيات و بند غم اصل مين دونون ايڪ هين
موت سے پہلے آدمي غم سے نجات پائے کيون.

اهو احساس * ته 'انسان اڙجي ويو آهي' ۽ اُن جي ڇڇائي ويجهي آهي، وڌيڪ تيز ٿي وڃي ٿو، جڏهن ڪنسينٽريشن ڪئمپ کي هڪ اڻپڙهيل هاريءَ جي اکين سان ڏسون ٿا، جيڪو پنهنجي مصيبت کي اِن طرح سوچ سمجهه سان ڏسي نه ٿو سگهي جيئن هڪ دانشور ڏسي سگهي ٿو.

اِهو سبب اسٽالن جي هٺ ڌرميءَ، ضد ۽ ڪوتاهه نظريءَ سبب هو، جو دانشورن ۾ ايتري مايوسي پيدا ٿي، نه ته سوويت روس جون حالتون ايترو مايوس ڪندڙ به نه هيون. مان پاڻ ١٩٧٦ع ۾ پاڪستاني اديبن جي سربراهه جي حيثيت ۾ روس ويو هوس. مون تي ڪابه جهل پل نه هئي ۽ مون جنهن سان به چاهيو، ڳالهائي ڏٺو. سوويت روس جا نهايت صاف سٿرا رستا هئا ۽ عام ماڻهوءَ جو من اُنهن کان به صاف سٿرو هو، زيرزمين ريلوي جو نظام نهايت چڱو هو. بلڊنگ فارم اينءَ جي تصور وانگر خوبصورت هئا، هر ماڻهوءَ کي ڪاڏي پيتي، ڪپڙي لٽي ۽ اجهي جي سهولت هئي، جا زار جي زماني ۾ خواب خيال ۾ به نه اچي سگهي ها. ڪن ڪن دانشورن، اديبن ۽ شاعرن کان سواءِ ڪنهن کي به گهٽ ٻوسات

---

* مون کي ياد ٿو اچي ته سنڌ جي چوٽيءَ جي مقرر، حفيظ قريشيءَ، مون کي هڪ ڀيري ٽڏو ساهه ڀري چيو هو: "اياز! اڙجي وياسين، اڙجي وياسين، اڙجي وياسين."

جو احساس نه هو. ماڻهو پاڻ کي فخر سان ورڪر (پورهيت) چئي رهيا هئا. هر ورڪر کي پگهار سان وڪيشنون هيون ۽ سفر ۽ رهائش جي خرچ جو ڪافي حصو حڪومت تي برداشت ڪيو. مون اکين سان ڏٺو ته انسان ڪيڏو نه بي‌اونا هئا. مون پنهنجي گائيڊ، سرگيءَ، کي چيو هو ته ”توهان سڀڪجهه ڪاڏي پيٽي تي صرف ڪري ٿو ڇڏيو ۽ بڇي ڏينهن لاءِ ڪجهه به نه ٿو بچايو!“ ته هن جواب ڏنو هو ته ”روس ۾ ڏکيا ڏينهن (Rainy days) ٿيندا ئي ناهن. ڇا جي لاءِ بچايان؟“ سوويت روس جو اڌ حصو ايشيا ۾ آهي ۽ اهو انقلاب کان پوءِ انقلاب جي ڪري ئي ايتري ترقي ڪري سگهيو آهي، جو عام انسان لاءِ ڇڻ ڌرتيءَ تي بهشت وانگر لڳي رهيو آهي. مون اتي رڳو هڪ ئي ڪمي محسوس ڪئي هئي ۽ اها هئي دانشور لاءِ پوريءَ آزاديءَ جو نه هجڻ ۽ اهو سڀ اسٽالن جي دور ۽ ان جي اثر جو نتيجو هو. اها ڪمي گورباچوف نهايت صاف گوئيءَ سان مڃي ۽ پوري ڪئي آهي.

مارڪس جو غور سان مطالعو ڪيو ته گورباچوف جي سچائي پڌري ٿي پوندي. ڪنهن چيو هو ته ”مارڪس پنهنجن جوابن جي ڪري نه پر سوالن جي ڪري اڄ تائين سگهارو آهي.“ شروعات ۾ مارڪس ڪيئي سوال پڇيا هئا، سماج جي باري ۾، جي اڄ به دنيا ۽ خاص ڪري ٽين‌ءَ دنيا جي نوجوانن کي جهنجهوڙي رهيا آهن. انهن وانگر هو به هڪ فتنه پرور دور مان گذري رهيو هو، دور جو عبوري هوندي به ڪافي خللي ۽ سرڪش هو. هو زرعي سماج کان صنعتي سماج ڏانهن وڃي رهيو هو ۽ هو سوچي رهيو هو ته نيون مشينون انساني روح تي ڪهڙو اثر ڇڏينديون. بار بار هن انسانن جي ڏڪت، بي مڪاني (Estrangement) ۽ ونجوڳ (Alienation) جو ذڪر ڪيو آهي. نه رڳو صنعتي سماج جا طور طريقا عوام جو غيرواجبي فائدو وني رهيا هئا پر هن کي پنهنجي ضروري انسانيت کان اوپرو ڪري رهيا هئا. هن کي ٽيڪنالاجيءَ جو ڇڻ پيو اوزار بڻائي رهيا هئا. مارڪس جي خيال

Gul Hayat Institute

۾ انسان جي جدوجهد هميشه زياده آزاديءَ لاءِ رهي آهي. تنهڪري لاجيءَ جي ڪنچاوت هن کي وڏيڪ آزاد ۽ پورن سماج ٺاهڻ کان روڪي رهي هئي. اِها ڳالهه اڄ تائين عقل کي اَنڙي ٿي. پر ڪميونزم جي اچڻ کان پوءِ اشتراڪي سماج مطلق العنانيت **(Tatalitarianism)** ۾ ڦاسي ويو هو. مارڪس ڪهڙو نه چڱو چيو آهي:

We do not want to anticipate the world dogmatically, but to find the new world from the critique of the old."

اڄڪلهه گورباچوف ساڳي ڳالهه ڪري رهيو آهي. اِن تي مون ڪجهه اڳ لکيو آهي ۽ ڪجهه پوءِ لکندس. في الحال مان سولزي نٽسن جي پهرئين ناول ۾ ساڳئي نتيجي جو ذڪر ڪيان ٿو، جنهن تي گورباچوف جي ”نئين تشڪيل“ پهتي آهي. مون کي افسوس آهي ته استالن جي زيادتين جي ڪري سولزي نٽسن ڏڪارو ٿي آخرڪارناڊا ۾ پناهه ورتي ۽ شعوري يا غيرشعوري طرح آمريڪي ايجنٽ جو ڪردار ادا ڪري رهيو آهي ۽ سوويت روس تي حملا ڪري رهيو آهي ۽ زار جي زماني کي بهتر چئي رهيو آهي. پر تاڙي ٻه هٿي وڄي آهي ۽ قصور وڏيڪ استالن جي تنگ نظريءَ جو هو.

’اوان ڊينيسوچ جي زندگيءَ ۾ هڪ ڏينهن‘ پنهنجي فني اختصار ۽ قوت جي لحاظ کان هڪ زبردست ناول آهي ۽ هر پڙهندڙ کي مجبور ٿو ڪري ته ماضيءَ جي جبر و ستم تي نگاهه آڇلي ۽ اُن جبر و ستم جون پنهنجي دؤر ۾ نشانيون ڳولي. اُن ڪتاب ۾ سولزي نٽسن ٻولي بہ اُن ماحول **(Milieu)** جي ڪم آندي آهي- هڪ ڪسان جي ٻولي جنهن ۾ ڪنسينٽريشن ڪيمپ جي ڪچيءَ اڌوگابري ٻوليءَ جا لفظ گاڏڙ ساڏڙ آهن. اِها ڳالهه پنهنجي جاءِ تي ناول کي ٻئي هر نثر جي روسي ڪتاب کان متاثهون ڪري ٿي، جو استالن کان پوءِ جي دؤر ۾ لکيو ويو آهي. اِهو نثر وڏي ۾ وڏي للڪار آهي، اُن نثر لاءِ جنهن ۾ سوشلسٽ حقيقت

نگاريءَ جا موڳا ۽ خصي اصطلاح هئا ۽ جن مان ان وقت تائين ٿورا اديب پنهنجي جند ڇڏائي سگهيا هئا، جنهن وقت مٿيون ڪتاب لکيو ويو هو. اُن ڪتاب ڪان پوءِ سولزي نتسن جي فقط هڪ ڪهاڻي 'نووي مير' رسالي ۾ ڇپي هئي ۽ ان کان پوءِ هن جي ڪائي به تحرير سوويت يونين ۾ نه ڇپي هئي. هن جا ٻه ڊگها ناول 'The Cancer Ward' ۽ 'The First Circle' اُني قلمي ڪتابن جي حيثيت ۾ پڙهڻ لاءِ ورهايا ويا هئا ۽ جڏهن اُنهن جون ڪاپيون ٻاهرين ملڪن ۾ پهتيون هيون، تڏهن اُني آهي ڀيرين روسيءَ ۾ ڇپايا ويا هئا ۽ پوءِ انهن جا انگريزي ترجما ڇپيا هئا، جي مون ٿامس ائنڊ ٿامس ڪتاب گهر تان ورتا هئا. The First Circle دوستوفسڪيءَ جي روايت جو هڪ عظيم ناول آهي. اِن ۾ نرزن (Nerzbin)، جو ناول جو مکيه ڪردار آهي، ڪنهن حد تائين ناول جي مصنف وانگر آهي. ڇو ته آهو ناول سولزي نتسن جي سرگذشت آهي. ناول ۾ سوويت پراسيڪيوٽر ۽ اُن جي ڪٽنب جو ڪردار به ناقابل فراموش آهي. ساڳيءَ ريت اُهي حصا، جي اسٽالن جي باري ۾ آهن، جنهن وقت هو خيال ۾ غرق نظر اچي ٿو. اُن ڪتاب جي ڇپائيءَ ڪان ويهه سال اڳ آرٿر ڪئسلر، اسٽالنزم جو تصوراتي احوال پنهنجي شاهڪار ناول 'Darkness At Noon' ۾ ڏنو هو، جنهن جي باري ۾ مون ٻئي ڪنهن ڪتاب ۾ اڳي ئي لکيو آهي. سولزي نتسن اُن موضوع کي وڌيڪ وسعت ڏني آهي ۽ واقعي هڪ سچي ناول نويس وانگر ماحول کي عورتن ۽ مردن جي زندگيءَ تي اثر انداز ٿيل ڏيکاريو آهي. ڪتاب ۾ اُڻين سولزي نتس جي آتم ڪهاڻيءَ جون جهلڪون آهن، جيئن هن جي ٻئي ناول 'Cancer Ward' ۾ آهن، جنهن جي ڪردار ڪوسٽو گلوٽوف (Kostoglotov) جي زندگي به سولزي نتس جي زندگيءَ وانگر آهي. ۱۹۴۵ع ۾ سولزي نتسن جي گرفتاريءَ ڪان پوءِ هن کي اٺ سال سزا ڏني وئي هئي. جنهن مان پهريان چار سال هن ڪنهن مخصوص اداري ۾ گذاريا هئا، جنهن جو احوال هن 'The First

’Circle‘ ۾ ڏنو آهي. دراصل اهو ادارو ماسڪو جي ٻاهران هڪ قيدخانو هو، جنهن ۾ سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جا ماهر رکيا ويندا هئا، ۽ جي هو ڪن خاص منصوبن تي ڪم ڪرڻ جو اقرار ڪندا هئا ته انهن تي ٻين قيدين کان گهٽ سختي ڪئي ويندي هئي. اهو قيدخانو اسٽالن جي چوڻ تي خفيه پوليس جي سربراهه ٺهرايو هو. سولزي نٽسن کي ٻه ٽي ٽيوسڪليو ويو هو، ڇو جو هن کي علم طبعيات (Physics) ۽ علم رياضيءَ جي ڪافي ڄاڻ هئي. ڪم کان انڪار جو نتيجو ڪنسينٽريشن ڪئمپ ۾ نظربندي هئي جنهن جو ذڪر ’اِوان ڊينيسووچ جي زندگيءَ ۾ هڪ ڏينهن‘ ۾ آيو آهي، جتي ١٩٤٩ع ۾ سولزي نٽسن کي رکيو ويو هو. ١٩٥٣ع ۾ هن کي قزاقستان ۾ جلاوطنيءَ ۾ رهڻو پيو. جڏهن هو بيمار ٿي پيو ۽ ڪئنسر جي ڪنهن قسم ۾ مبتلا هو، تڏهن هن کي تاشقند جي ڪنهن اسپتال ۾ موڪليو ويو هو، جنهن جو ذڪر هن ’Cancer Ward‘ ۾ ڪيو آهي، جو ١٩٦٣-٦٦ع تائين لکيو ويو هو. انهن ٻنهي ناولن ۾ اسٽالن جي دور ۽ هن جي موت کان ٻه ٽي سال پوءِ جي سوويت زندگيءَ جو پورو منظر چٽيو ويو آهي. انهن ٻنهي ڪتابن تي ٽالسٽاءِ ۽ اڻويهين صديءَ جي روسي ناولن جو اثر آهي. ١٩٧١ع ۾ هن پنهنجو ناول ’آگسٽ ١٩١٤ع‘ لکيو، جنهن ۾ هن روسي انقلاب جون جڙون ڳوليون ۽ روسي تاريخ جي سرڪاري اظهار ۽ ان جي روايت کي للڪاريو. هن سوويت قيدخانن ۽ سزائن جي طور طريقن کي پنهنجي ڪتاب ’The Gulag Archepelago‘ * ۾ وائڪو ڪيو آهي. ’گولاگ‘ جهڙي جوش ۽ جذبي سان لکيل ڪتاب سوويت حڪومت جي صبر جي انتها ڪري ڇڏي، پر عالمي راءِ جي ڀَوَ کان هن کي وڏيڪ سزا نه ڏني وئي ۽ رڳو هن کان سوويت شهريت کسي وئي ۽ ١٩٧٤ع ۾ هن کي مغربي جرمنيءَ ۾ جلاوطن ڪيو ويو، جتان هو ڪئناڊا لڏي ويو ۽ اڄ تائين اتي آهي. سولزي نٽسن جي

* Archepelago — سمنڊ ۾ ٻيٽن جو ميڙ.

حمايتن هن جي مرحبا ڪئي آهي ۽ هن جي هر رجعت پرستيءَ تي چشم پوشي ڪئي آهي. ساڳي طرح هو مغربي دنيا جي رجعت پرستن لاءِ سولزي نتسن وڏي ٽيڪ ثابت ٿيو، ۽ هو انهن جي ڪنهن ڳالهه جي مخالفت ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا. سولزي نتسن جي ڪنهن به غلطيءَ جي نشاندهي آهيان ته آڪٽوبر انقلاب روس ۾ هر بُرائيءَ جي جڙ آهي. مغربي دنيا جي رجعت پرستن لاءِ ته سولزي نتسن وڏي ٽيڪ ٿي آيو، هو هن جي ڪنهن ڳالهه تي مخالفت ڪرڻ لاءِ تيار نه. هئا ۽ انهن سمجهي رهيا هئا ته سولزي نتسن جي ڪنهن به غلطيءَ جي نشاندهي ڇڻ ته برزنيف جي حمايت هئي ۽ اسٽالن جي جبر و ستم تي پردي وجهڻ جي برابر هئي. مان اهو به غلط ٿو سمجهان ته مارڪسزم جي معنيٰ قيد و بند آهي، جيئن سولزي نتسن بار بار چئي رهيو آهي. اُئين برابر آهي ته هُن نهايت جرأت ۽ همت سان سوويت حڪومت جي ڀرپور طاقت جو مقابلو ڪيو آهي ۽ هو اُنهيءَ جبر و ستم جو عيني شاهد آهي، جو اسٽالن جي دؤر ۾ ڪيو ويو هو، پر اهو عيني شاهد هڪ جُزتو پيغمبر آهي. هُن ويٽنام ۾ عوام تي ظلم و ستم ڪرڻ وارن جي ۽ انڊونيشيا ۾ قتل و غارت ڪرڻ وارن جي حمايت ڪئي هئي. حيرت آهي ته سوويت يونين جو هي آزادي پسند اديب مغربي جمهوريتن جي انڪري شڪايت ڪري رهيو آهي ته اهي ڪافي جبر نه ٿيون ڪيون! هينري ڪسنجر کي هن سان گڏ نوبل پرائيز مليو هو. جڏهن ڪسنجر کان هن جي باري ۾ پڇيو ويو ته ڪسنجر چيو ته ”هو ’گولڊ واٽر‘ جي به ساڄي پاسي بيٺو آهي.“ هو پنهنجي ديس ۾ ”سلاوفوفائيل تحريڪ“ * جو حمايتي

* سلاوفوفائيل- لفظ Slavophile ”سلاف“ مان نڪتو آهي. سلاف، يورپ جي مشرقي ۽ وچ واري حصي جا باشندا آهن. مثلاً روسي، پول، چيڪ، بلغاريه جا رهواسي، سربو-ڪروٽ (Serbo-croats) وغيره، جي نسلي طرح هڪٻئي جي ويجهو آهن.

سلاوفوفائيل تحريڪ- روس ۾ اُڻويهين صديءَ ۾ ڪجهه سلاوفوفائيل پنهنجا خاص حق ۽ فائدا برقرار رکڻ لاءِ نظرياتي ڍونگ

(ڏسو صفحو ۲۲۵)

آهي. ۽ اُن جـي اشتقاقي (Etymological) لحاظ کان ڏسي هڪ رجعت پرست آهـي. پاڪستاني نظريي پرستن وانگر هـو ڪـهن تصوراتي ماضيءَ پٺيان پئٽڪي رهيو آهـي، ۽ جيئن هي اورنگزيب جي دؤر کي تيئن هو زار جـي زماني کي پڏائي رهيو آهي ۽ چوي ٿو ته ”اُن مرڪسان خوش هوندا هئا“ نـه رڳو هو آڪٽوبر انقلاب کي بـڇڙو ڪوٺي رهيو آهي پر اُن جي جـڙ ۾ وڃي، فرينچ انقلاب کي پهريون گناهه ڪوٺي رهيو آهي ۽ ان کي نازي ازم سان پيٽي رهيو آهـي. چاڪاڻ جو اسٽالن جيڪو ظلم و ستم ڪيو هو، ان جي باري ۾ سولزي نٽسن صحيح آهي، مان هـُن جو هر غلط فلسفو مڃڻ لاءِ تيار نه آهيان، ۽ هو هـن وقت صريحاً غلط آهي. پـر اِن ڪري سولزي نٽسن جـو روسي ادب ۾ دلسوز اضافو وساري نه ٿو سگهجي، ۽ جي اِئين ڪيو ته اِها وڏي حماقت ٿيندي. ٿيڻ ته ائين

تلاش ڪري رهيا هئا. پر پيا اعزا به هئا، جي هڪ ڏي ٽپي سان سوشلسٽ حڪومت لاءِ سوچي رهيا هئا ۽ ڪئپيٽلزم جو دؤر ائين ڏي ٽپي وڃڻ ٿـي چاهيائون جيئن ”ڪاٺي ڏاڏي پنهنجي پوٽين لاءِ ٽيئن کان وڏيڪ پيار ڏيکاريندي آهي.“ سولزي نٽسن سلاوفائيل تحريڪ جـي نهايت پٺتي پيل حصي جي نمائندگي ڪري ٿو. هن کي پيٽراعظم ۽ قهار اِوان (Ivan the terrible) جي دؤر جون ساروڻيون اچن ٿيون. هو چراگاهن جا خواب ڏسي ٿو، روس جـي اُنهن غلام هارين (Serfs) جا، جي پيٽر ۽ اِوان جي دؤر ۾ خوش گذاريندا هئا. روس کـي جديد بڻائڻ وارا هن جي نظر ۾ وحشي آهن. ڪهڙو بـه طريقو چونه ورتو وڃي، هو جديد زماني جي طرز سان موافق ٿيڻ (Modernization) جو مخالف آهي. هو علم ماحول (Ecology) مـان دليل ڏئي رهيو آهي. Ecology جي باري ۾ آمريڪا ۽ روس، ٻنهي ۾ لکجي رهيو آهي، ۽ خـاص ڪري نيوڪليئر ڪچري، ڪاربان ڊاءِ

(ڏسو صفحو ٢٢٦)

Gul Hayat Institute

گهرجي ته جيڪي هن جي آدرش سان سهمت نہ آهن، اُنهن کي هن سان ٽوڙ تائين سفر ڪري، اِهو سمجهڻ گهرجي تہ آڪٽوبر انقلاب ڪان پوءِ ڪتي غلطي ٿي، ڪڏهن غلطي ٿي ۽ ڇو غلطي ٿي. آڪٽوبر انقلاب ۾ هڪ نئين دنيا جنم ورتو ۽ اُن کان ڪجهہ عرصو پوءِ هڪ نئون دؤر شروع ٿي ويو ۽ هڪ نئين دنيا وجود ۾ آئي. آڪٽوبر انقلاب ڪائي آپدا نہ هئي، مصيبت نہ هئي، آفت نہ هئي. جي بہ ڪميونسٽ شخصيت پرستيءَ جي آڙ ۾ غلطيون ڇپائين ٿا، سامراج جا هٿ مضبوط ڪن ٿا. سامراجي مارڪسزم ۽ قيد و بند کي ساڳي ڳالهہ چئي رهيا آهن، ۽ انقلاب تي هر ڪتاب يا ناول ۽ هر رسالي ۾ اڪيل انقلاب بابت مضمون ۾ چون ٿا تہ انقلاب آزاديءَ جو انحراف آهي.

هڪ سولزي نٽسن جهڙو اديب، جو جوانيءَ ۾ اسٽالن سان اختلاف رکي ٿو، جڏهن وچولي وهي ٽپي ٿو تہ مسيحيت جي بهشت

آڪسائيڊ وغيره جي مهلڪ اثرات جي باري ۾. پر اِهو ڪو جديد زندگيءَ جي مخالفت لاءِ جواز نہ آهي. هڪ هنڌ هو لکي ٿو تہ ”روس جي ستياناس تڏهن شروع ٿي جڏهن

The intelligentia repudiated religious morality and chose for itself an athiestic humanism."

اسان وٽ مذهب کي استحصال جو هٿيار ڪري ڪم آندو ويو آهي ۽ اُن جي ذريعي فڪر جي هر آزادي دبائي وئي آهي، ۽ انڪري منهنجو سولزي نٽسن سان اتفاق بلڪل نہ آهي. جيتوڻيڪ هاڻي گورباچوف سوويت يونين ۾ مذهبي اخلاق جي بلڪل مخالفت نہ ٿو ڪري ۽ توڙي سوويت رياست جو فلسفو اڃان تائين 'Athiestic Humanism' ئي آهي، پر آهو چرچ وغيره تہ ڪابہ بندش نہ ٿو وجهي ۽ ان کي پروپيگنڊا جي آزادي ڏني اٿائون، جيئن سوويت يونين جي جون، جولاءِ، آگسٽ ١٩٨٨ع جي انگريزي اخبارن ۽ رسالن مان ظاهر آهي.

Gul Hayat Institute

ڏانهن ڏڪي ٿو ۽ هن جا سارا قدر ڦري وڃن ٿا: اِها ڳالهه، ڏيکاري ٿي ته اسٽالن واري دؤر سوويت يونين سان ڪيترا نه هاڃا ڪيا آهن، جو ڪيترن ئي دانشورن جو انقلاب جي فلسفي مان اعتبار ئي نڪري ويو آهي. سولزي نٽسن، هن وقت جڪ مارڻ جي باوجود هڪ علامت آهي، روڳ جو آثار آهي، روسي سماج جي اندرئين آزار جي نشاني آهي، جنهن تي ڪرشچوف آگر رکي هئي ۽ گورباچوف جنهن جو ڦٽ کولي، ظاهر ڪري، اُن جو علاج ڪري رهيو آهي.

سولزي نٽسن کي سوويت يونين جي نفرت چڙ ته ڀٽي ظلم ڏانهن اندو ڪري وڌو آهي. سوويت يونين ۾ قيدين تي جو وهي واپري ٿو، سولزي نٽسن اُن جا روئڻا ته روئي ٿو پر اِنڊوچائنا ۾ جيڪي ڪجهه سامراج ڪيو اُن تي چشم پوشي ٿو ڪري. اُتي ته انسان جانورن وانگر پڃرن ۾ قيد ڪيا ويا هئا. ۱۹۶۵ع ۾ هو انڊونيشيا ۾ ڪميونسٽن جي شڪست جي خبر ٻڌي ڏاڍو خوش ٿو ٿئي ۽ اِن جي پرواهه نه ٿو ڪري ته اُنهيءَ شڪست ڪيتري تباهي آندي هئي، ڪيتري خونريزي ٿي هئي، ڪيترا انسان ماريا ويا هئا! انڊونيشيا ۾ جيترو قتل عام ٿيو، اُن مان ظاهر آهي ته اُتي انسان ائين قيمو ڪيا ويا هئا، جيئن اسٽالن روس ۾ به نه ڪيا هئا. حيرت آهي ته اُنهيءَ قتل عام تي سولزي نٽسن خوش ٿي ٿئي! سولزي نٽسن مسيحيت جي محبت، سخاوت ۽ نيڪ انديشيءَ جي اُتي ڳالهه به نه ٿو ڪري، جتي ڪميونسٽ مظلوم آهن! هُونءَ ته هو اهنسا جو ڍونگ رچائي ويٺو آهي پر آمريڪا جي هڪ واقعي هن جي قلعي کولي وڌي آهي. ڊينئل اهرنبرگ، هڪ آمريڪي حڪومت جي ملازم، آمريڪا جي وزارت جنگ جا ڪجهه دستاويز شايع ڪيا آهن، جي هن جي ضمير تي بار ڪري بيٺا هئا ۽ جنهن ڪري هن تي مقدمو هليو هو، پر عدالت هن جي سزا ۾ نرمي ڏيکاري هئي، جنهن تي سولزي نٽسن پڙڪي اُٿيو هو ۽ چيو هئائين: ”عدالت پنهنجي منصبي فرض کي وساري ڇڏيو ۽ اهڙي انسان کي ناحق

Gul Hayat Institute

چڏي ڏنو، جنهن وزارت جنگ جا دستاويز چوري ڇپايا هئا!“

مون سولزي نتسن جو ڪتاب ’زُورچ ۾ لينن‘ (Lenin in Zurich) پڙهيو آهي: ان ۾ هُن ڏيکاريو آهي ته ڪيئن هن انقلاب کان اڳ جا دستاويز هٿ ڪري لينن تي اهو ڪتاب لکيو آهي: اُن ۾ هُن لينن ۽ آڪٽوبر انقلاب جي خلاف پرچار ڪيو آهي. جڏهن هن ڊينئل اهرنبرگ جي خلاف لکيو ته هن آهائي بوليءَ ۾ آندي جا هن کي چيچلائينڌڙ ڪم آڻيندا رهيا آهن. نه وري هُن کي ڪائي بورجوا يا بيءَ ڪنهن جمهوريت لاءِ محبت آهي. نه هن کي مطلق العنان (Authoritarian) حڪومتن تي ڪوئي اعتراض آهي، جيڪڏهن اهي پنهنجي خدا ۽ ضمير سان ذميدار آهن! اتي مون کي سولزي نتسن ۽ مودوديءَ ۾ ڪوبه فرق نظر نه ٿو اچي. سولزي- نتسن آڪٽوبر انقلاب ۽ فرانس جي انقلاب کي ٿينءَ ريخ (Reich) سان پيش ڪري ٿو، پر هن جي نظر ۾ جي انسان ذات جو ڪوئي وڏي ۾ وڏو گناهه آهي ته اهو مارڪسزم آهي. هو چوي ٿو ته سرمائيداريءَ محنت ڪش جو استحصال ڇڏي ڏنو آهي ۽ مارڪسزم کي تاريخ مسترد ڪري ڇڏيو آهي ۽ آها Anachronistic (تاريخ جو آجوڳو عجوبو) آهي ۽ اڻويهين صديءَ جو محض هڪ يادگار آهي: شرعي چرچ (Orthodox Church) جو نظريو انسان جي جديد ذهن جي پيداوار آهي، البت هو پاڻ پندرهين صديءَ جي چرچ جي نظرين جي حمايت ڪري ٿو، جنهن وقت روس جي ڪنهن به زارَ روس کي جديد بڻائڻ جي ڪوشش نه ڪئي هئي. هڪ رجعت- پرست رومانيت پسند مان بي ڪهڙيءَ ذهني استقامت ۽ ڪهڙي ربط جي توقع ٿي سگهي ٿي؟

اِن ۾ ڪوئي شڪ نه آهي ته پنهنجي ڪتاب ’Gulag Archepelago‘ ۾ هو پنهنجي قلم جي امانت پوري ڪري ٿو، قيد و بند انسان جي پيڙا آجاگر ڪري ٿو، پنهنجي ڪهاڻي نهايت مؤثر طريقي سان بيان ڪري ٿو، جو ڪجهه ڏٺو اٿائين اُن جو چڱيءَ ريت اظهار ڪري ٿو، اهم تفصيل چونڊي ٿو ۽ هر ننڍي

Gul Hayat Institute

واقعي ڪي ايتري اهميت ڏني تہ جو آهو پوريءَ زندگيءَ لاءِ اهم ثابت ٿيو. هو پيڙا جا تجربا ائين اُجاگر ڪري ٿو، جو اهي جيئرا جاڳندا پاسن ٿا. ڇا ڇا نہ هن ڇپيو آهي ــــ هڪ نوجوان نامي وارن واري ڇوڪري رات جو بيٺي آهي ۽ پنهنجا ڳوڙها پي رهي آهي ۽ بي يار و مددگار پنهنجي تقدير جي منتظر آهي، جنهن جو فيصلو يونيفارم ۾ هڪ ديهاتيءَ (Bulley) ڪي ڪرڻو آهي؛ ريل جي اُنهيءَ سفر جي پيڙا جو، جيڪو ڪنهن ڪي نظربنديءَ جي ڪئمپ ڏانهن وٺي وڃي رهيو آهي ۽ بيرحم پراڻن ڪارڪنن (Old Timers)، چورن ڦُرن، حڪومت جي ڪارندن، هن کان سارو سرو سامان ڪسي ورتو آهي؛ پارن جو، جي پاڻ ڪي زندهہ رکڻ جي جدوجهد ۾ڇڻ تہ 'ننڍا شيطان' ٿي پيا آهن! اهڙن منظرن جو مجموعي تاثر 'گولگ' ڪي هڪ ڀيانڪ تجربو بڻائي ٿو ڇڏي، ڇڻ تہ جهنم اکين اڳيان پيو نظر اچي. سولزي نتسن ڪي عبرت لاءِ پڙهڻ گهرجي، توڙي هن جديد دؤر جي باري ۾ نهايت احمقانہ رايا قائم ڪيا آهن. جڏهن بورجوا سماج ڪي نقصان جو انديشو ٿئي ٿو تہ هو يڪدم آزاديءَ جي ڳالهہ ڪري ٿو. پورچوگال ۾ سالزار (Salazar) جي آمريت جي خاتمي کان پوءِ اهڙيءَ طرح هن جمهوريت جون ڳالهيون ڪيون، جهڙيءَ طرح چليءَ ۾ آلندي جي حڪومت وقت ڪيون هيون. پر هن سالزار جي سياسي پوليس تي چشم پوشي ڪئي آهي، ۽ پنوشي (Pinochei) جي دؤر ۾، جو ظلم چليءَ جي عوام تي ڪيو ويو آهي، اُن جي باري ۾ هو ڪجهہ بہ بڌڻ لاءِ تيار نہ آهي. جي هن کان جنرل ضياءالحق جي باري ۾ پڇيو وڃي تہ هو ضياء جو حمايتي ٿيندو ۽ حدود آرڊيننس ۽ ڪوڙن جي سزائن جي پٺڀرائي ڪندو.

سولزي نتسن اِها ڳالهہ وساري ڇڏي آهي تہ ڪيئن انسان اِستالنيني جلادن جي ٽولن (Execution Squads) جي سامهون ويندا هئا ۽ پنهنجي پياري قاتل اسٽالن جو نالو هنن جي چپن تي هوندو هو، هن اهي هزارين ماڻهو وساري ڇڏيا آهن جي "بري يا

چڱي، پارٽي منهنجي آهي“ جا نعرا هڻندي گولين جو کاج ٿي ويا هئا ۽ نه آهي سياسي مفڪر هن کي ياد آهن جن اهو سوچيو هو ته پنهنجي دؤر جي حڪومت سان ٽڪر کائڻو ته انقلاب خطري ۾ اچي ويندو. اِها ڳالهه آڪٽوبر انقلاب کان پوءِ واري دؤر کي وسيع پس منظر ڏئي ٿي، جيتوڻيڪ هاڻي جڏهن پٺتي ڏسجي ٿو ته اُن جا اڪثر ڪردار خبطي ۽ جنوني لڳن ٿا، اِها وسعت ڪٿي نه سولزي-نٽسن جي نگاهه ۾ نه ٿي جهلڪي.

هو هڪ هنڌ چوي ٿو: ”جي اوهان ١٩٣٦ع ۽ ١٩٣٨ع کان وٺي گرفتارين ۽ مقدمن جو غور سان مطالعو ڪندؤ ته اوهان کي پڇاڻ استالن ۽ هن سان گناهه ۾ شريڪ ماڻهن تي نه ايندي پر انهن ذليل ۽ نفرت انگيز ملزمن تي ايندي، جي پهرين ته فخر، غرور ۽ سنگدلي ڏيکاريندا هئا پر پوءِ ايتري روحاني ڪميڻائي ڏيکاريائون جو ڏسي اُلٽي اچي وڃي.“ ڇا، اهو هڪ بهادر ۽ جرأت مند انسان جو رد عمل آهي، جنهن کي ان دؤر جي انهن ملزمن جي بي ڍنگي ۽ بيهودي هلت ڏسي ٿيو هجي؟ نه، اهڙي ڪائي ڳالهه نه آهي. سولزي نٽسن کي استالن جي مخالفن لاءِ به ايتري ئي نفرت آهي جيتري استالن سان، جو نه آهي بالشيوڪ پنهنجي اصولن تان ٿوڙ ڌائين نه ٿيا هئا ۽ ڪئمپن ۾ به سوشلزم ۾ پنهنجي يقين ڪامل کي سيني سان سانديو هئائون ۽ اطمينان ڪُليءَ * سان موت قبوليو هئائون. هن استالن وروڌي ڌولن جو ذڪر ڪيو آهي، جن ڪوليما (Kolyma) ۾ هڙتالون ڪيون هيون. انهن ووُرڪُوتا (Vorkuta) ۾ بُک هڙتال ڪئي، جا ١٩٣٦ع جي سرءُ ۾ شروع ٿي ۽ هڪ سئو پنجيهه ڏينهن هلي. پاهران ته ڇڻ سرڪار جهُڪي پئي پر اڳتي هلي بک هڙتالين تي نهايت سختيءَ سان ڪاروائي ڪيائين. ١٩٣٨ع جي شروعات ۾ هڪ هزار کان وڌيڪ ٽراٽسڪائيٽ ۽ ڊيسيمسٽ (Decemists جن کي Democratic Centralists

---

* پورو اطمينان يا سڪون.

پئي چيو ويندو هو) وورڪوتا ۾ ڪئنا ٿيا، جتي انهن جي خيمن ۾ غنڊا موڪليا ويا، جن هنن کي ذليل ڪرڻ ۽ غصي ڏيارڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ جڏهن هنن اهڙيءَ حالت جو مقابلو ڪيو ته هنن کي گولين هيٺ ڀوري ڪيو ويو. انهن مان جي بچيا، انهن کي گرفتاريءَ هيٺ نيو ويو ۽ ٽنڊرا ۾ گولين هيٺ ختم ڪيو ويو.
سولزي نٽسن اِهي ڳالهيون دردانگيز لهجي ۾ ته بيان ڪيون آهن پر ائين ٿو لڳي ته اندر ۾ هو ڪڪرين هيٺ رهيو آهي. هو اهو سوچي به نه ٿي سگهيو ته اسٽالنزم جي خلاف سوشلزم جي ناليءَ ۾ ڪنهن جدوجهد جو امڪان هو. **گورباچوف، سولزي نٽسن کي بلڪل غلط ثابت ڪيو آهي. هن اسٽالنزم جا سارا گناهه ڪاميابيءَ سان وائکا ڪيا آهن ۽ روس کي جمهوريت جي راهه تي گامزن ڪيو آهي.** هن اظهار جي ايتري آزادي ڏني آهي، جو ۱۹۸۷ع ۾ نهيل روسي فلم 'پڇتاءُ' (Repentence) ۾ مهڙيءَ سٽ تي به گرفت نه ڪئي وئي:

"What good is a street that does not lead to a church!"

('انهيءَ گهٽيءَ مان ڪهڙو فائدو، جا ڪنهن گرجا تي نه ٿي ڪٽي!')
هاڻي ڏسجي ته سولزي نٽسن جا ڏيو ڇوي!

جيئن سولزي نٽسن نثر ۾ انقلاب آندو آهي، تيئن شاعرن نظم ۽ ان جي ٻوليءَ ۽ طرز اظهار ۾ انقلاب آندو آهي. گذريل ٻاويهن ٽيويهن سالن ۾ سوويت يونين جي شاعريءَ ۾ آهه بغاوت ملي ٿي، جا اسٽالن جي دؤر ۾ ٻوليءَ جي جمود پيدا ڪئي هئي. شاعرن کي قدرن (Values) جي پيچ ڏاهه، ٽوڙ مروڙ ۽ سٽياناميءَ وٽيڪ ڏڪارو ڪيو هو، جو جو شاعريءَ جو قدرن سان بنيادي واسطو آهي. اسٽالن واري دؤر ۾ پيو ته نهيو، جي ڪنهن مايا ڪوفسڪيءَ جي پيروي به ڪئي ٿي ته هن تي ظاهرداريءَ ۽ نمائش پرستيءَ جو الزام ٿي هنيو ويو. پاسترناڪ ۽ اخمتوفا، جيڪي انهيءَ دؤر جا قابل اعتبار ۽ مستند آواز هئا، اهي جنگ وارو عرصو ڇڏي، ٻئي دؤر ۾ خاموش

ڪيا ويا هئا، ۽ رڳو اُهي شاعر، جن ۾ ڪا انفراديت نہ هئي ۽ جي سچ جو آواز اُپارڻ کان عاري هئا، ڇپجي رهيا هئا. مون ڪٿي اخمتوفا جو هيٺيون نظم پڙهيو هو جو هن جنگ کان پوءِ ڇپيو هو ۽ جنهن تي اسٽالن واري دؤر جو اثر هو:

"حرفت سان ماهتاب
شاهي دروازن جي پٺيان لڪي ڏٺو
تہ ڪيئن مان شام جي وقت
پنهنجي موت کان پوءِ
پنهنجي شهرت موٽائي ڏني.
هاڻي هو مون کي وساري ڇڏيندا
منهنجا ڪتاب الماڙين ۾ پيا بوسيده ٿيندا
۽ ڪائي گلي يا گذرگاهہ
آئنا اخمتوفا جي نالي سان نہ سڏي ويندي."

ڪيڏي نہ مايوسي آهي، اِن نظم ۾! ،
پاسترناڪ هڪ نظم لکيو هو، جو يو.ڪي. ۾ ڇپيل هڪ ڪتاب (Post-war Russian poetry) ۾ ڇپيو آهي:

"جهنگ ۾ زمين جي هڪ عوامي سرويئر وانگر
موت هڪ قبرستان جي وچ ۾ بيٺو آهي
۽ مُردي جي پيلي ڇهري ڏانهن ڏسي رهيو آهي
جيئن اُن کي ڪڇي، اُن جي قبر ٺاهي.
هرڪو چئي تہ ڏسي ٿو
تہ ڪوئي خاموش آواز هن جي ڀرسان بيٺو آهي.
اهو آواز ڪنهن پيغمبر جو آواز آهي،
جنهن کي فرسودگي ويجهي بہ نہ آئي آهي."

اسٽالن جي دؤر ۾ اهڙا آواز خاموش ٿي ويا هئا. شاعر ايوگيني يوتوشينڪو نهايت هوشياريءَ سان اسٽالنزم جي خلاف پنهنجي نفرت جو اظهار ڪيو. هن پهريون ڀيرو Babiyar جهڙو نظم ۱۹۶۱ع ۾ يهوديت دشمنيءَ (Anti-Semiticism) تي لکيو.

Gul Hayat Institute

ڪجهه سال اڳ مون Babiyar تي ناول به پڙهيو هو. (بابيِيار ۾ ڪيئي يهودي هڪ وقت ماري چونڊي جي ڪـڏ ۾ وڌا ويا هئا.) يوتوشينڪو اسٽالنزم ڏانهن موٽڻ جي خطري جي نشاندهي پنهنجي نظم Stalins heirs ۾ بـه ڪئي آهي، جو ١٩٦٢ع ۾ ڇپيو هو. يوتوشينڪو، ييسينين وانگر هڪ ترنم وارو شاعـر آهـي، جنهن ايمانداريءَ سان پنهنجـي فڪر جـو اظهـار ڪيو آهـي. آندرئي- وزنيسينڪي هن کان ٿورو وقت پوءِ ميدان ۾ آيـو ۽ پنهنجو پـاڻ مڃائي ورتائين. هن ۾ نهايت دلڪش انفراديت آهـي. يوتوشينڪو پنهنجن پڙهندڙن کي اخلاقي شعور ۽ توانائي ڏني آهي ته وزنيسينڪيءَ روسي اصطلاح ۽ شاعريءَ ۾ اظهار کي جاندار بڻايو آهي. مون ٻنهي جي نظمن جا ترجما پڙهيا آهن، جي اصل جهڙا خوبصورت ٿا لڳن. اهي ٻئي شاعر پنهنجي دور ۾ ٽي ديوتائون ٿي ويا آهن ۽ جڏهن هو عوام جي اڳيان پڙهن ٿا ته ماسڪو جا اسٽيڊيم ماڻهن سان سٿجي ٿا وڃن. ٻيا بـه ڪيترائي شاعر آهـن، جن پنهنجو نالو ڪڍيو آهي، جن جي تفصيل ۾ مـان هاڻي نه ٿو وڃان. جوزف براڊسڪيءَ کي ١٩٦٥ع ۾ اُن وقت پنج سال سزا ڏني وئي هئي جڏهن اسٽالن جي موت کان پوءِ، آزادي پسند اديبن جي خلاف يلغار ڪئي وئي هئي. هو هڪ غير سياسي ۽ لاابالي شاعر آهي. هن تي مقدمي مغرب جو ڌيان ڇڪايو هو ۽ هو سوويت يونين کان ٻاهر ڏاڍو ڇپيو ويو هو. جون ١٩٧٢ع ۾ هو روس ڇڏي ويو ۽ هن وقت مشي گن (Michi gun) يونيورسٽيءَ ۾ (Poet-in-residence) آهي ۽ گذريل سال هن کي ادب لاءِ نوبل پرائيز مليو هـو. منهنجي ڌيان ۾ متي بيان ڪيل حالتون هيون، جڏهن مون هينيون سٽون لکيون هيون، جي 'ڪي جو پيچل ٻوليو' ۾ ڇپجي چڪيون آهن:

ڳاڙهي گل جي خوشبو سينگهه،
۽ پوءِ ڪنڊي تي ويچار!

ٻـه سوليون سٽون رچـڻ لاءِ ڪيڏي نـه جاکوڙ ڪرڻي ٿـي پوي! ڪيڏو نـه مطالعو ۽ گهرو فڪر تڏي تـو اُنهن جـي پنيان!

ڪيترا نه سال ٿا لڳن اُنهيءَ مطالعي ۽ گهري فڪر کي جو الاسڪيءَ جي لاوا وانگر اندر ئي اندر اُبڙڪا ڪائيندي، جيستائين اُهو ڦاٽ ڪائي ٿو!

ڪجهه وقت کان اُنهن اديبن جي آباد ڪاري ڪئي ٿي وڃي، جن کي اسٽالن جي زماني ۾ نهوڙيو ويو هو.

ميخائيل بلگاڪوف ١٩٤٠ع ۾ مري ويو ۽ مرڻ کان ٿورو وقت اڳي هن پنهنجو ناول **'The Master and Margarita'** پورو ڪيو هو، جو ١٩٦٦/٦٧ع ۾ ڇپيو هو. اُهو ناول گوئٽي جي 'فائوسٽ' **(Faust)** وانگر سوويت يونين جي هڪ ڪهاوت **(Legend)** تي ٻيو آهي. اُن ۾ ڪرسٽ جي مصلوب ٿيڻ جي باري ۾ هڪ خيالي علامت آهي ۽ اُن جهڙو مزاحيه شهپارو اڃان تائين روسي ادب ۾ سرجيو نه ويو آهي. تازو جولاءِ ١٩٨٨ع جو سوويت لٽريچر جو سارو شمارو ميخائيل بلگاڪوف تي نڪتو آهي، جنهن ۾ هن تي اٽڪل ڏيڍ سؤ صفحا لکيا ويا آهن. ڪيترائي ناول-نويس ۽ شاعر، جي اسٽالن واري دؤر ۾ مري کپي ويا هئا، سي وري ڇپجي رهيا آهن. روس جو مشهورترين ناول 'ڊاڪٽر زواگو'، جنهن تي پاسترناڪ کي نوبل پرائيز مليو هو، جو حڪومت جون اکيون ڏسي، پاسترناڪ ورتو کان نابري واري هئي، هڪ عظيم ناول آهي، جنهن مون کي ڏاڍو متاثر ڪيو آهي ۽ مون کي ڪيتري وقت کان حسرت رهي آهي ته مون کي ايتري فرصت ملي، جو مان برصغير جي باري ۾ اهڙو ناول لکان ها. اِها ٻي ڳالهه آهي ته جي منهنجي ساري شاعري غور سان پڙهي ويندي ته اهڙو ئي ناول لڳندي.

موت کان پوءِ پاسترناڪ ۽ مينڊالسٽام (جنهن کي اسٽالن ماريو هو) پٺتائيءَ وانگر ٿي پيا آهن ۽ پيريڊيلڪو **(Peredelkino)** واريءَ وستيءَ ۾، جتي اڪثر اديب رهندا آهن ۽ موت کان پوءِ پوريا ويندا آهن، اُنهن ٻنهي شاعرن جي قبرن تي روز هزارين ماڻهو اچن ٿا ۽ گلن جا انبار چاڙهين ٿا. اهڙيون خبرون مون خود 'ماسڪو نيوز' ۾ پڙهيون آهن، جن ۾ تازو شايع ڪيل، وزنيسينسڪي جو

پاسترناڪ جي قبر تي گلن چاڙهڻ جو ٻڌڻ ۾ ڪانه آيو، احوال به آهي.

سوويت لٽريچر جي آگسٽ جي شماري ۾ گورباچوف جي دور ۾ ڇپيل بيوروڪريسيءَ خلاف مشهور ناول Children of Arbat جا ذڪرا ڏنا ويا آهن. اُن ناول جي باري ۾ مون اڳيئي News Week ۾ ٽي چار صفحا پڙهيا هئا ۽ اُن جو ذڪر گذريل تقرير ۾ ڪيو هيم، جا مون آرٽس ڪائونسل ۾ ڪئي هئي.

روسي فن ۽ ادب کي مڪمل آزادي ملي چڪي آهي ۽ هيئنر رجعت پرستن وٽ سوويت يونين جي خلاف ڪوئي خاص هٿيار نه رهيو آهي. هاڻي هو پروپيگنڊا نه ڪري سگهندا ته روس ۾ آرٽ ۽ ادب کي دٻايو وڃي ٿو.

اسان وٽ صدر ضياءُالحق جو ”حدود آرڊيننس“ لڳل آهي ۽ ڪائي فن جي آزادي نه آهي؛ صدرضياءُ اديبن کي رشوتون ڏيئي خريد ڪري رهيو آهي ۽ مون کي اعتبار جهڙي ذريعي کان معلوم ٿيو آهي ته جي اديب ۽ دانشور هن جي وَٽ ۾ نه ٿا اچن، اُنهن لاءِ هن 'Hit List' ٺهرائي آهي، جنهن ۾ منهنجو نالو به آهي. هر انسان قدرت جي 'Hit List' تي آهي ۽ ڪنهن نه ڪنهن وقت ته هُن جو خاتمو ٿيڻو آهي. سو ڇا لاءِ ڪنهن جو ڊپ ڪجي! ضياءُالحق کي جي بي‌نظير جو ڀَوُ نه هجي ها ته هو اسان کي ڪيترو وقت اڳ ئي اٿين ماري ڇڏي ها جيئن بنگلاديش ۾ هڪ وقت به سؤ دانشور ماريا ويا هئا. مون کي فخر آهي ته ڪنهن به لوڀ لالچ، ڀَوَ ڏر سان هو مون کي چُپ ڪرائي نه سگهيو آهي. مون جيترو ضياءُالحق جي دوُر ۾ لکيو ۽ ڇپايو آهي، ايترو سڄيءَ زندگيءَ ۾ نه لکيو آهي. پنهنجي آواز کان سواءِ آءٌ، آءٌ نه آهيان. اُن کان سواءِ مان جيئان به ته ڇا، جي نه جيئان به ته ڇا! مون کي يقين آهي ته هِن دوُر جو سچ جيئن مون پنهنجي شاعريءَ ۾ ڏنو آهي، برصغير جي ٻئي ڪنهن به شاعر اُن کي اٿين نه ڏنو آهي. مان ننڍپڻ کان چوٿيءَ ڏاڪي هڪ سپنو ٿي چڪو آهيان. مون پنهنجي زندگيءَ

کي شعلي ۾ بدلايو آهي جو نهايت تيزيءَ سان ٻري رهيو آهي ۽ ڪنهن وقت به پنهنجي ليکي وسامي سگهي ٿو. پر هڪ سچي ڪي گولي ته مٽائي نه ٿي سگهي، نه وري هڪ شعلي کي ٻُجهائي ٿي سگهي! (۱۲ آگسٽ، ۱۹۸۸)

Gul Hayat Institute

پلندامون

صفحو	سٽ	غلط	صحيح
٢٠	٢١	خاتمي جي	خاتمي جو
٢١	١٢	آرينا	اِرينا
٢١	٢١	اخهاتووا	آخمتووا
٢٧	٢٢	جهٽڪ	جهٽڪو
٣٤	١١	داندان	دندان
٤٥	٥	منظوم وري	وري منظوم
٤٨	٥	nsdruck	Insdruck
٥٠	٩	ڪري به شامل	ڪري شامل
٥٤	٥	۾ ’گاليلو‘	’گاليلو‘ ۾
٥٤	٦	سينيوار	سينيورا
٥٨	٧	هندستان ۾ اچان	هندستان اچان
٦١	١٤	واد وودا	واد وواد
١٠٠	١٢	تير	تيز
١٠٦	٢٤	بهترين	بهترين دوست
١٠٨	١٣	Scap	Scar
١١٣	٢٥	ڪس	ڪسي
١١٤	٥	غمدن جو جتو	غمدن جي جتي
١٢٣	٢٢	آهن.	آهي.
١٢٩	٨	شاعري،	شاعري، (٣)
١٣١	آخري	hot	not
١٣٢	٨	ڪتان آيو	ڪتان جو
١٣٥	١١	پنجويهه سا	پنجويهه سال
١٤٦	٤	نتيم	نتيم

Gul Hayat Institute

صفحو	سٽ	غلط	صحيح
١٥٠	٢	Attruist	Altruist
١٥٠	٦	(مارڪس)	(مارڪسسٽ)
١٦٢	٥	Peer	Beer
١٦٢	٢٦	ڪري.	ڪري."
١٦٤	١٢	ڪي	ڪي به
١٦٩	٢٠	نيوڪليئر	نيوڪليئر هٿيارن
١٩٣	٤	نہ هيون.	بہ نہ هيون.
١٩٦	٩	ويا،	ويا هئا،
٢١٥	٢٥	آماحول	آن ماحول
٢٢٤	١٧	ڪيون	ڪن
٢٢٦	٢٥	وغيره تہ	وغيره تي
٢٢٨	٢٦	قيد و بند	قيد و بند بہ
٢٢٩	٢٠	Pinochei	Pinochet
٢٣٤	٢٤	پيريڊيلڪو	پيريڊيلڪنو

Gul Hayat Institute

شيخ اياز

ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون

نيو فيلڊس (116)

شيخ اياز جا شايع ٿيل ڪتاب

۰۱ ڀونر ڀري آڪاس
۰۲ جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي
۰۳ ڪُلهي پاتم ڪينرو
۰۴ وڄون وسڻ آيون
۰۵ پتڻ ٿو پور ڪري
۰۶ پن ڇڻ پڇاڻان
۰۷ پنهل ڪان پوءِ
۰۸ ٽڪرا ٽنل صليب جا
۰۹ واٽون ڦُلن ڇانئيون
۱۰ جڳ مڙيو ئي سپنو
۱۱ چنڊ چنبيليءَ ول
۱۲ رڻ تي رم جهم
۱۳ ڀڳت سنگهه کي ڦاسي
۱۴ ساهيوال جيل جي ڊائري
۱۵ راج گهاٽ تي چنڊ
۱۶ ڪپر ٿو ڪن ڪري
۱۷ ڪي جو ڀڄجل ٻوليو
۱۸ لڙيو سج لڪن ۾
۱۹ خط، انٽرويو ۽ تقريرون
۲۰ ٻڙ جي ڇانو اڳي کان گهاٽي
۲۱ اکن نيرا ڦايا
۲۲ ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون
۲۳ شاهه جو رسالو (اردو ترجمو)
۲۴ جو ڀڄجل نے اکهيا (پنجابي)
۲۵ حلقه ميرے زنجير کا (اردو)
۲۶ نيل ڪنٺهه اور نيم کے پتے (اردو)

Gul Hayat Institute